

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:
«ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Μνήμες στους Μικρασιάτες πρόσφυγες
της Νέας Αλικαρνασσοῦ Ηρακλείου Κρήτης»**

Ψαραδάκη Ελένη
Α.Μ. 23

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:
Αριστείδης Τσαντηρόπουλος, επίκουρος καθηγητής, επιβλέπων
Νικόλαος Βαφέας, επίκουρος καθηγητής
Ιωάννης Ζαϊμάκης, αναπληρωτής καθηγητής

Ρέθυμνο, 2012

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματοποιήθηκε μετά από εκτενή βιβλιογραφική έρευνα, αλλά και μετά από μια σειρά συνεντεύξεων και συζητήσεων με πρόσωπα, τα οποία βοήθησαν καθοριστικά στη βελτίωση και ολοκλήρωσή της.

Θα ήθελα επομένως να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στο σκοπό αυτό και συγκεκριμένα:

Τον επόπτη της εργασίας κ. Άρη Τσαντηρόπουλο, επίκουρο καθηγητή του τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης, για την καθοδήγηση και τις συμβουλές που μου παρείχε σε όλα τα στάδια της εργασίας, τον κ. Νικόλαο Βαφέα, επίκουρο καθηγητή του τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης και τον κ. Ιωάννη Ζαϊμάκη, αναπληρωτή καθηγητή του τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους και για την πολύ εποικοδομητική συνεργασία που είχα μαζί τους.

Τον υπεύθυνο τμήματος εφημερίδων Βικελαίας Βιβλιοθήκης Ηρακλείου κ. Μηνά Γεωργιάδη, την επιμελήτρια Βιβλιοθηκών και Αρχείων Ιστορικού Μουσείου Κρήτης κ. Γεωργία Κατσαλάκη, την κ. Λαγουδάκη Ευγενία που μοιράστηκε μαζί μου την εμπειρία της σε θέματα σχετικά με τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Ηράκλειο, τη μαέστρο της χορωδίας του Συλλόγου «Η Αρτεμισία» κ. Μαίρη Μαρκοπούλου, τον υπεύθυνο του Ληξιαρχείου της Νέας Αλικαρνασσού κ. Γιώργο Μιχελάκη και τη γλύπτη κ. Εμμανουήλ Τζομπανάκη για τη συζήτηση που είχαμε όσον αφορά στο έργο του «Η φυγή».

Τους απογόνους Μικρασιατών, με τους οποίους είχα την τύχη να συνομιλήσω και να αποκομίσω πολλά χρήσιμα στοιχεία από τις συνεντεύξεις μαζί τους. Η συμβολή τους ήταν καθοριστική για την ολοκλήρωση της εργασίας και για αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω ξεχωριστά τον κ. Κώστα, την κ. Μαρία, την κ. Παγώνα, την κ. Σεβαστή, την κ. Μάχη, τον κ. Σταύρο, την κ. Βαγγελιώ και τη Βαρβάρα για το χρόνο που μου αφιέρωσαν.

Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω τον κ. Δημήτρη Παπαναγιώτου για τις εύστοχες επισημάνσεις του, όσον αφορά στη συγγραφή της εργασίας, αλλά και την οικογένειά μου που με στήριξε όλη αυτή την περίοδο.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	i
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
1.0 Η ΜΝΗΜΗ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ.....	7
1.1.0 Μνήμη και ταυτότητα.....	9
1.2.0 Μνήμη και παρελθόν.....	10
1.3.0 Μνήμη και λήθη - Μνήμη και τραύμα.....	12
1.4.0 Η Μνήμη στους Μικρασιάτες πρόσφυγες.....	14
1.4.1 Παραδείγματα μελετών για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες.....	18
2.0 Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ.....	21
2.1.0 ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	21
2.2.0 Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ.....	31
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ.....	34
3.0 Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ.....	38
3.1.0 Η ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ – Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.....	41
3.1.1 Ανάγκη εύρεσης υλικών πόρων.....	41
3.1.2 Το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων. Οι δυσκολίες στην αποκατάστασή τους.....	45
3.1.3 Προβλήματα καθημερινής διαβίωσης.....	48
3.1.4 Πρόσφυγες και αγροτική γη.....	52
3.1.5 Η έκφραση της δυσaráσκειας των προσφύγων ως προς την αντιμετώπισή τους.....	56
3.1.6 Η αρνητική στάση της κοινωνίας στα γλέντια των προσφύγων.....	59
3.1.7 Τα θετικά αποτελέσματα της έλευσης των προσφύγων.....	61
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.....	62
4.0 ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΥ.....	65
4.1.0 ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ - ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΟΙΚΙΣΜΟΥ.....	65
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	72
5.0 ΦΟΡΕΙΣ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ.....	73
5.1.0 ΣΥΛΛΟΓΟΙ.....	73
5.1.1. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Η ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ».....	77
5.1.2 ΘΕΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΣΥΛΛΟΓΟΥ - ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΧΩΡΟΥ.....	79
5.2.0 Η ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ.....	80
Α) Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΠΟΥ ΔΙΑΔΙΔΕΤΑΙ ΜΕΣΩ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ.....	80
Α1. Η σημασία των μουσικών παραδόσεων.....	80
Α2. Οι δράσεις του συλλόγου για την διάδοση της μικρασιατικής μνήμης.....	81

-«Αλικαρνάσσεια»	84
-Μικρασιατικές βραδιές.....	85
Η ΜΝΗΜΗ ΟΠΩΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ.....	90
Β) Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΟΠΩΣ ΑΠΟΤΥΠΩΝΕΤΑΙ ΣΕ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ	
ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ.....	91
B1. Η σημασία των προσωπικών αφηγήσεων.....	91
B2. Μαρτυρίες Μικρασιατών.....	92
-Η μνήμη στα άτομα ηλικίας 45 ετών και άνω.....	92
-Η μνήμη στα άτομα ηλικίας 15 έως 40 ετών.....	101
Η ΜΝΗΜΗ ΟΠΩΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ.....	104
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ	106
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	108
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	116

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία εξετάζει τη σημασία της μνήμης σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, που είναι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες¹ του Ηρακλείου και ειδικότερα της Νέας Αλικαρνασσοῦ. Η μνήμη σχετίζεται άμεσα με το παρελθόν², το οποίο καθόρισε τις ζωές των πρώτων προσφύγων αλλά και των απογόνων τους. Για το λόγο αυτό, θεωρώ πως δε θα ήταν δυνατή η μελέτη της μνήμης στο παρόν, χωρίς πρώτα την εξέταση του παρελθόντος τους. Έχοντας, επομένως, ως αφετηρία την έλευση και την εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Κρήτη, μετά τη μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών (Σύμβαση της Λωζάννης, 1923), κρίνεται αναγκαίο να μελετηθούν τόσο οι συνθήκες, όσο και ο τρόπος ένταξης της συγκεκριμένης ομάδας στην τοπική κοινωνία. Για το σκοπό αυτό, εξετάζεται διεξοδικά η πρώτη πενταετία των προσφύγων στο Ηράκλειο (χρονική περίοδος από το 1922 έως το 1926)³, κυρίως μέσα από τη μελέτη δύο τοπικών εφημερίδων της εποχής, της «Ίδης» και της «Νέας Εφημερίδας».

Παράλληλα, το θέμα προσεγγίζεται μέσω επιτόπιας έρευνας στην περιοχή της Νέας Αλικαρνασσοῦ, η οποία επιλέχτηκε ως παράδειγμα, επειδή χρονολογικά ήταν ένας από τους 5 πρώτους συνοικισμούς που ανεγέρθηκε στην ελληνική επαρχία και ο πρώτος που κατασκευάστηκε στην Κρήτη⁴. Ένας επιπρόσθετος λόγος ήταν ότι για πολλά χρόνια ήταν αμιγώς μικρασιατικός συνοικισμός και σήμερα είναι μια ανεπτυγμένη περιοχή, οι κάτοικοι της οποίας -όσοι είναι προσφυγικής καταγωγής- «θυμούνται» ακόμα το παρελθόν τους⁵. Επιπλέον αντικείμενο έρευνας είναι και ο

---

¹Η περίπτωση των προσφύγων γενικότερα είναι ένα ζήτημα που αξίζει ιδιαίτερη προσοχή, καθώς ακόμα και σήμερα, «δεκάδες εκατομμύρια ξεριζωμένοι άνθρωποι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους κάθε χρόνο επειδή κινδυνεύει η ζωή τους» (Hirschon 2004: 21) για διάφορους λόγους και να μετατραπούν σε «σύγχρονους» πρόσφυγες. Βλ. ενδεικτικά τα βιβλία της Υπάτης Αρμοστείας Ηνωμένων Εθνών: “Οι πρόσφυγες του κόσμου 1997-1998: προβλήματα και στρατηγικές”, “Οι πρόσφυγες του κόσμου 1995-1996: σε αναζήτηση λύσεων” και “Οι πρόσφυγες του κόσμου 2000: πενήντα χρόνια ανθρωπιστικής δράσης”.

²Όπως θα παρουσιαστεί και σε επόμενο κεφάλαιο, μελέτες έχουν επισημάνει, μεταξύ άλλων, την πολύπλοκη σχέση της μνήμης με το παρελθόν. Βλ. ενδεικτικά Connerton 1989: 3, Halbwachs 1992: 33, 46-51, Μπενβενίστε 1999β: 127.

³Η διεξοδική έρευνα στις πρωτογενείς πηγές σταματάει το έτος 1926, καθώς σκοπός της εργασίας είναι να αντλήσει στοιχεία για την εικόνα των προσφύγων τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους. Το συγκεκριμένο έτος τέθηκε ως χρονικό όριο, αφενός, επειδή, σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις των εφημερίδων, οι πρόσφυγες είχαν αποκατασταθεί σε μεγάλο βαθμό και αφετέρου, επειδή εκείνη τη χρονιά διενεργήθηκαν εκλογές και η πολιτική κατάσταση άρχισε να εξομαλύνεται.

⁴Η Νέα Αλικαρνασσοῦς ήταν ένας από τους 5 πρώτους συνοικισμούς που κατασκευάστηκαν στην ελληνική επαρχία, με ευθύνη της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.), μέχρι τις 31/12.1924. Οι υπόλοιποι 4 ήταν στην Κομοτηνή, στην Ξάνθη, στο Διδυμότειχο και στην Αλεξανδρούπολη (Δήμος Νέας Αλικαρνασσοῦ 2010: 95).

⁵Η παραπάνω διαπίστωση βασίζεται σε μία σειρά στοιχείων που προκύπτουν α) από την έκδοση, από το Δήμο Αλικαρνασσοῦ, βιβλίου σχετικού με την ίδρυση του συγκεκριμένου συνοικισμού, β) από τις δράσεις μικρασιατικού συλλόγου της περιοχής και γ) από τις συνεντεύξεις που έγιναν με Μικρασιάτες, μέλη των οποίων θα παρουσιαστούν σε επόμενο κεφάλαιο.

μικρασιατικός σύλλογος «Η Αρτεμισία», που εδρεύει στην περιοχή, από τη δράση του οποίου επιχειρείται να αναδειχθεί ο τρόπος διάδοσης της μνήμης της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.

Ειδικότερα, η εργασία επιχειρεί να απαντήσει σε δύο κύρια ζητήματα. Αφενός να μελετήσει ποια εικόνα υπήρχε εκείνη την εποχή για τους πρόσφυγες, τι προβλήματα αντιμετώπιζαν με την έλευσή τους και γενικότερα ποια ήταν η κατάσταση που επικρατούσε στο Ηράκλειο, σύμφωνα με τις πληροφορίες που υπάρχουν και αφετέρου να ερευνήσει ποια είναι η εικόνα που εμφανίζεται σήμερα, ποια στοιχεία και πώς έχουν μεταφερθεί στις επόμενες γενιές και ειδικότερα τι επιλέγεται και με ποιους τρόπους από τους απογόνους των Μικρασιατών για να διατηρείται στις μνήμες τους 90 χρόνια μετά.

Μεθοδολογικά, η διερεύνηση αυτών των ζητημάτων πραγματοποιήθηκε με τη χρήση τριών διαφορετικών πηγών πληροφόρησης: Πρωτογενείς πηγές και συγκεκριμένα δύο τοπικές εφημερίδες του Ηρακλείου, οι οποίες εκδίδονταν την περίοδο που εξετάζεται, προφορικές μαρτυρίες Μικρασιατών δεύτερης, τρίτης και τέταρτης γενιάς και τέλος οπτικοακουστικό υλικό που συγκεντρώθηκε τόσο από το σύλλογο, όσο και μετά από επιτόπια παρατήρηση. Το οπτικοακουστικό υλικό αφορά στις μικρασιατικές βραδιές που διοργανώνονται κάθε χρόνο από το σύλλογο, στα πλαίσια των καλοκαιρινών πολιτιστικών εκδηλώσεων της περιοχής, γνωστών ως «Αλικαρνάσσεια». Τα στοιχεία για τη μικρασιατική βραδιά του 2008 και 2009 δόθηκαν με τη μορφή dvd, ενώ του 2010 συγκεντρώθηκαν μέσω επιτόπιας παρατήρησης, που πραγματοποιήθηκε στο χώρο διεξαγωγής των εκδηλώσεων και ειδικότερα, στον προαύλιο χώρο του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Νέας Αλικαρνασσού. Επιπλέον στοιχεία για τη Νέα Αλικαρνασσό συγκεντρώθηκαν και από τη μελέτη του αρχειακού υλικού του Ληξιαρχείου της περιοχής, για την περίοδο 1933-1940.

Το πρώτο μέρος της εργασίας αναφέρεται στο θεωρητικό πλαίσιο για τη μνήμη, όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία που υπάρχει για το θέμα. Παράλληλα, γίνεται αναφορά στη μνήμη ως κοινωνικό φαινόμενο και τη σχέση της με έννοιες, όπως η ταυτότητα, η λήθη, το τραύμα. Επιπλέον, εξετάζεται η μνήμη στην περίπτωση των προσφύγων και παρουσιάζονται σχετικές μελέτες που αφορούν διάφορες περιοχές της Ελλάδας, όπου εγκαταστάθηκαν.

Στο επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζεται συνοπτικά το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου 1922–1926. Έχοντας ως αφετηρία την ήττα της Ελλάδας στη μικρασιατική εκστρατεία και την αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών, περιγράφεται η πορεία και η πολιτική κατάσταση της χώρας το συγκεκριμένο διάστημα και σκιαγραφείται η σχέση των προσφύγων με την πολιτική. Παράλληλα παρουσιάζονται τα μέτρα που ελήφθησαν για τους ίδιους κατά την εγκατάστασή τους και οι αλλαγές που προκάλεσε στη χώρα η έλευσή τους.

Ακολουθεί το κεφάλαιο για την περίπτωση ένταξης των προσφύγων στο Ηράκλειο Κρήτης, όπου παρουσιάζεται ο ερχομός τους στην περιοχή του Ηρακλείου και η υποδοχή τους από την τοπική κοινωνία. Στατιστικά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των προσφύγων που ήρθαν στην Κρήτη, αλλά και στην περιοχή του Ηρακλείου ειδικότερα, παρουσιάζονται σε αυτό το μέρος της εργασίας. Η ενότητα χωρίζεται σε επιμέρους υποενότητες, οι οποίες αφορούν αντίστοιχα στην ανάγκη εύρεσης υλικών πόρων, το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων και τις δυσκολίες στην αποκατάστασή τους, τα προβλήματα καθημερινής διαβίωσης, το ζήτημα της αγροτικής τους αποκατάστασης, τη δυσαρέσκειά τους ως προς την αντιμετώπισή τους από τους γηγενείς, την αρνητική στάση της κοινωνίας στα γλέντια τους και τα θετικά αποτελέσματα από την έλευση της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.

Έπεται το κεφάλαιο για τη Νέα Αλικαρνασσό, στο οποίο παρουσιάζονται ιστορικά στοιχεία που αφορούν την ανέγερση του οικισμού το 1924 και την πορεία ανάπτυξης της περιοχής από την έλευση των προσφύγων μέχρι και σήμερα. Το επόμενο κεφάλαιο επικεντρώνεται στους συλλόγους ως φορείς διάδοσης της κοινωνικής μνήμης και παρουσιάζεται το παράδειγμα του πολιτιστικού συλλόγου «Η Αρτεμισία». Το κεφάλαιο αναφέρεται στη διατήρηση της μνήμης των Μικρασιατών και χωρίζεται σε δύο ενότητες: α) στη θεσμική μνήμη⁶ που διαδίδεται από το σύλλογο και περιλαμβάνει τις πολιτιστικές εκδηλώσεις της περιοχής («Αλικαρνάσσεια») και ειδικότερα τις μικρασιατικές βραδιές που εμπεριέχονται στο πρόγραμμα των συγκεκριμένων εκδηλώσεων και β) στις ατομικές μνήμες όπως αποτυπώνονται σε προσωπικές αφηγήσεις Μικρασιατών (σημασία των προσωπικών αφηγήσεων και μαρτυρίες των απογόνων των Μικρασιατών). Για την καλύτερη

---

⁶Δανείζομαι τον όρο θεσμική μνήμη που χρησιμοποιούν οι Μπουσχότεν, Βερβενιώτη, Βουτυρά, Δαλκαβούκης, Μπάδα (2008) και ορίζεται ως «η επίσημη μνήμη που διαμορφώνεται από το κράτος και τους φορείς του (και εκφράζεται μέσα από το λόγο αλλά και από επιτελεστικές μνημονικές πρακτικές» (Μπουσχότεν κ.α. 2008: 11).

παρουσίασή τους, σε σχέση με τη μνήμη, οι συνεντεύξεις χωρίστηκαν με βάση την ηλικία στα άτομα ηλικίας 45 ετών και άνω και στα άτομα ηλικίας 15 έως 40 ετών.

Από την ανάλυση των ατομικών αφηγήσεων γίνεται φανερό η διαφοροποιημένη σημασία της μνήμης, ανάλογα με την ηλικία των ατόμων και φανερώνονται τα κοινά σημεία που διαμορφώνουν και μετατρέπουν τις ατομικές αφηγήσεις σε συλλογικές μνήμες. Όπως αναφέρει και η Hirschon: «οι αφηγήσεις για τη ζωή στη Μικρά Ασία, φιλτραρισμένες μέσα από υποκειμενικές αναμνήσεις πολλών ατόμων, αποτέλεσαν τελικά μια συλλογική μνήμη» (Hirschon 2006: 62).

Ένα πρόβλημα της έρευνας ωστόσο, είναι η χρονική απόσταση από την περίοδο εγκατάστασης των πρώτων προσφύγων, γεγονός που οδηγεί στη δυσκολία εύρεσης προσφύγων πρώτης γενιάς, που θα είχαν ιδιαίτερα αυξημένη σημασία. Για το λόγο αυτό, αντικείμενο της εργασίας δεν είναι να ερευνηθεί η αφήγηση των γεγονότων του παρελθόντος από ανθρώπους που τα έζησαν, ώστε να επικεντρωθεί σε ζητήματα προφορικής ιστορίας και προσωπικών βιωμάτων, αλλά οι μνήμες που έχουν μεταβιβαστεί και αφορούν σε μη βιωμένα γεγονότα από τους αποδέκτες αυτών των μνημών (Μικρασιάτες δεύτερης, τρίτης και τέταρτης γενιάς). Για την ίδια την προσφυγιά, ως γεγονός και για τις καταστάσεις που είχαν διαμορφωθεί την εποχή που συνέβη, η εργασία ‘‘ανιχνεύει’’ στοιχεία από τον τοπικό τύπο της εποχής.

1.0 Η ΜΝΗΜΗ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Ένας γενικός ορισμός για τη μνήμη, σύμφωνα με το ερμηνευτικό λεξικό του Μπαμπινιώτη, αναφέρει: Μνήμη, είναι 1. η ικανότητα του νου να συγκρατεί γεγονότα, παραστάσεις, προηγούμενες εμπειρίες κλπ και να τα ανακαλεί με το κατάλληλο ερέθισμα 2. η λειτουργία του νου, κατά την οποία συγκρατεί και ανακαλεί γεγονότα, παραστάσεις, εμπειρίες κλπ, καθώς και ο χώρος του νου στον οποίο υποτίθεται ότι διατηρούνται αυτά 3. η ικανότητα κάποιου να θυμάται, όπως αντανακλάται στις πράξεις και τις αποφάσεις του 4. (μνήμες) σύνολο παραστάσεων και εμπειριών που έχουν βιωθεί κατά το παρελθόν 5. η ιδιαίτερη ανάμνηση που έχει αφήσει νεκρό πρόσωπο ή γεγονός του παρελθόντος 6. η ανάκληση στο νου, η (υπ)ενθύμηση (Μπαμπινιώτης 2008: 1111).

Στο χώρο των Κοινωνικών Επιστημών ειδικότερα, η μνήμη είναι ένα θέμα που έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές τα τελευταία χρόνια και στη σχετική βιβλιογραφία συναντάμε συχνά αναφορές για αυτή την “έκρηξη μνήμης”⁷. Ο στοχαστής που έθεσε τους όρους τη δεκαετία του '20, για τη διερεύνηση της μνήμης στο συγκεκριμένο επιστημονικό χώρο ήταν ο Maurice Halbwachs, ο κοινωνικός θεωρητικός που αφιέρωσε την προσοχή του στους τρόπους με τους οποίους η μνήμη κατασκευάζεται κοινωνικά⁸.

Στη βιβλιογραφία που υπάρχει για τη μνήμη, ο όρος συναντάται συνοδευόμενος με διάφορα επίθετα⁹ και είναι στενά συνδεδεμένος με έννοιες όπως της ταυτότητας, της λήθης και του τραύματος, που θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα στη συνέχεια.

Για τις ανάγκες της εργασίας μελετάται η κοινωνική ή συλλογική μνήμη¹⁰, η οποία αποτελεί ένα είδος λόγου, τόσο πάνω στο παρελθόν όσο και στο παρόν και μπορεί να συνεισφέρει στον προσδιορισμό των νοημάτων που δίνουν οι άνθρωποι στις συνθήκες ζωής και τις κοινωνικές τους σχέσεις, αντανακλώντας τους τρόπους με τους

⁷Βλ. ενδεικτικά, Ανδριάκαινα 2001: 31, Klein 2000: 127, Μπουσχότεν κ.α. 2008: 10

⁸Βλ. ενδεικτικά Connerton 1989: 36, Παραδέλλης 1999: 28

⁹Γίνονται αναφορές στην κοινωνική ή συλλογική μνήμη, την πολιτιστική, την λαϊκή μνήμη. Βλ. ενδεικτικά Assmann 2001, Ανδριάκαινα 2001, Becker 2005, Collard 1993.

¹⁰Σύμφωνα με τον Klein, ο Hugo von Hofmannsthal χρησιμοποίησε τη φράση «συλλογική μνήμη» το 1902, και το 1925 ο Maurice Halbwachs με το έργο του *The Social Frameworks of Memory*, αναφέρει ότι η μνήμη είναι ένα συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο (Klein 2000: 127, 133). Σύμφωνα με τον Παραδέλλη, «στην ανθρωπολογία αποφεύγεται συχνά ο όρος “συλλογική μνήμη”, επειδή ιστορικά παραπέμπει στη ντυρκεμική συνείδηση. Αντ’ αυτού προτιμάται ο όρος “κοινωνική μνήμη”» (Παραδέλλης 1999: 48). Ο Halbwachs, μαθητής του Durkheim ωστόσο, χρησιμοποιεί τον όρο κοινωνική μνήμη.

οποίους αυτές βιώνονται στην πράξη από την κοινωνία και τους κανόνες της¹¹ (Collard 1993: 363). Γενικά η μνήμη αποτελεί έναν όρο που παραπέμπει όχι μόνο στο παρελθόν, αλλά και στη σχέση του παρόντος με το παρελθόν, παρέχοντας ορισμένα ιστορικά στοιχεία για την ανάπλαση ενός «ενεργού» παρελθόντος, τα οποία, ωστόσο, δεν αποτελούν υποκατάστατό του. Οι μνήμες του παρελθόντος μπορούν να παρέχουν μερικούς από τους όρους, για την κατανόηση της ίδιας της ιστορικής διαδικασίας και η κοινωνική μνήμη μπορεί να θεωρηθεί ότι επηρεάζει, μέσω αυτής της διαδικασίας, την ταυτότητα ενός τόπου με έναν ιδιαίτερο τρόπο¹² (Collard 1993: 359-360).

Η μνήμη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το κοινωνικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο ανακαλείται και αναπαράγεται. Κάθε ατομική μνήμη συντίθεται από την επικοινωνία με άλλους και συγκεκριμένα με ομάδες που διατηρούν την ενότητα και την ιδιαιτερότητά τους, μέσω της κοινής εικόνας του παρελθόντος τους. Κάθε άτομο ανήκει σε πολλές ομάδες, με αποτέλεσμα να υπάρχουν πολλές συλλογικές μνήμες¹³. Δεν είναι δυνατόν έτσι, να μπορούν να ανακληθούν όλες οι μνήμες του παρελθόντος ανά πάσα στιγμή, καθώς η ομάδα που ανήκουμε καθορίζει τι θα φέρουμε στη μνήμη μας στο παρόν¹⁴.

Συνεπώς, ακόμα και οι μεμονωμένες μνήμες εξαρτώνται πάντα από ένα κοινωνικό πλαίσιο και οι δημόσιες εκδηλώσεις αφήνουν μια βαθιά σφραγίδα σε εκείνους που ζουν μέσα τους, ειδικά στους νέους που είναι στο στάδιο της κατασκευής μιας ενήλικης ταυτότητας. Οι μνήμες είναι μεμονωμένες και ιδιωτικές αλλά συγχρόνως, μπορούν να μοιραστούν και να καθοριστούν συλλογικά (Becker 2005: 105).

Η αλλαγή ή αλλοίωση της μνήμης εξαρτάται και καθορίζεται από τα προσωπικά ενδιαφέροντα και συναισθήματα, αλλά και από τον πολιτισμικά διαμορφωμένο τρόπο θεώρησης των πραγμάτων (Παραδέλλης 1999: 33). Στους περισσότερους

---

¹¹Η Collard χρησιμοποιεί τον όρο «κοινωνική μνήμη» για να συμπεριλάβει άλλες μορφές μνήμης, αλλά επίσης για να τη διακρίνει ως ένα ιδιαίτερο είδος λόγου. Είναι για παράδειγμα βιογραφία, αλλά βιογραφία σε ένα πλαίσιο που μεταμφιέζεται σε ιστορικό γεγονός. Αποτελεί επίσης συλλογική μνήμη στο βαθμό που είναι κοινή σε μια ομάδα ανθρώπων. Είναι λαϊκή στο βαθμό που δεν συμφωνεί αναγκαστικά με τις κυρίαρχες, δημόσιες ή επίσημες ιστορικές αναπαραστάσεις (Collard 1993: 360).

¹²Ο Connerton διακρίνει τρία είδη κοινωνικής μνήμης: την προσωπική που αναφέρεται στην ιστορία ζωής του κάθε δρώντος υποκειμένου και σε εκείνες τις πράξεις της ανάμνησης που παίρνουν ως αντικείμενό τους μια ατομική ιστορία ζωής, τη γνωστική, η οποία αυτό που απαιτεί, δεν είναι το αντικείμενο της μνήμης ως κάτι που είναι παρελθόν, αλλά το πρόσωπο που θυμάται να έχει συναντήσει, βιώσει ή μάθει από αυτό στο παρελθόν και τη μνήμη-έξη που έχει να κάνει με την πρακτική μας γνώση, την ικανότητά μας να αναπαράγουμε μια επιτέλεση, μέσω της συνήθειας (Connerton 1989: 21-22).

¹³Οι κοινωνικές ομάδες, στις οποίες ανήκουν τα άτομα, έχουν ως αποτέλεσμα την ύπαρξη πολλών συλλογικών εικόνων του εαυτού αλλά και συλλογικών μνημών (Assmann 2001: 127)

¹⁴Η μνήμη είναι αδύνατο να υπάρχει έξω από τα πλαίσια της κοινωνίας στην οποία ζουν τα άτομα και που χρησιμοποιούν για να καθορίσουν και να εντοπίσουν τις μνήμες τους (Becker 2005: 106, Halbwachs 1992: 38, 40). Οι ομάδες παρέχουν στα άτομα τα πλαίσια μέσα στα οποία οι μνήμες τους είναι εντοπισμένες, επομένως, οι μνήμες βρίσκονται μέσα στα διανοητικά και υλικά πλαίσια της ομάδας (Connerton 1989: 36-37).

πολιτισμούς, οι μνήμες των ανθρώπων ποικίλλουν εξαιτίας της διαφορετικής μόρφωσης αλλά και του διαφορετικού επαγγέλματός τους. Παρατηρούμε έτσι, οι μνήμες να διαφέρουν και να εμφανίζονται διαφορετικές αναμνήσεις του ίδιου γεγονότος (Connerton 1989: 28).

1.1.0 ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Η διατήρηση της μνήμης, μέσω των κοινωνικών ομάδων, έχει ως αποτέλεσμα η έννοια της μνήμης να είναι συνδεδεμένη με την έννοια της ταυτότητας¹⁵. Κάθε ομάδα διαμορφώνει μια εικόνα για τον εαυτό της και καθορίζει την ταυτότητά της, αφενός αποδίδοντας κοινά χαρακτηριστικά και ιδιότητες στα άτομα που ανήκουν σε αυτή και αφετέρου βρίσκοντας παράλληλα χαρακτηριστικά που τη διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες ομάδες¹⁶.

Ανάλογα με την ξεχωριστή ιστορία κάθε ομάδας διαμορφώνονται διαφορετικά και οι μνημονικοί τόποι που αφορούν στη διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητάς της (Βαρλάς 2003: 154). Η μνήμη αποτελεί ένα ουσιαστικό στοιχείο της ατομικής ή συλλογικής ταυτότητας, η αναζήτηση της οποίας συνιστά μια από τις θεμελιώδεις δραστηριότητες των ατόμων και των κοινωνιών του σήμερα (Λε Γκοφ 1998: 143).

Η έννοια της ταυτότητας «αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους άτομα και ομάδες διαφοροποιούνται από άλλα άτομα και ομάδες στο πλαίσιο της ροής της κοινωνικής ζωής και της οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. [...] Οι σύγχρονες προσεγγίσεις στην κοινωνική θεωρία κατανοούν την ταυτότητα ως το αποτέλεσμα μιας σχεσιακής διαδικασίας, η οποία πραγματώνεται μέσα από την κοινωνική δράση ατομικών και συλλογικών υποκειμένων σε συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο. [...] Εξαρτώνται από το ιστορικό γίνεσθαι και βρίσκονται σε διαδικασία συνεχούς αλλαγής» (Μάνος 2010: 153).

Η ταυτότητα κάθε προσώπου ή ομάδας συγκροτείται ταυτόχρονα σε διάφορα πεδία δραστηριοτήτων, από διάφορους φορείς και για διάφορους σκοπούς. Ο τόπος όπου ζει κανείς αποτελεί ένα κοινωνικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο συγκροτείται η ταυτότητά του, αλλά δεν συνιστά, όπως επισημαίνει ο Marcus, το μοναδικό. «Αυτή ακριβώς τη

---

¹⁵Ο όρος «ταυτότητα» είναι δάνειος στις κοινωνικές επιστήμες και την ανθρωπολογία από τη ψυχαναλυτική θεωρία. (Γκέφου-Μαδιανού 2006: 54) Σχετικά με το πώς μπορούν να εισαχθούν γόνιμα στην ανθρωπολογική θεώρηση οι ψυχαναλυτικές έμπνευσης προσεγγίσεις για την ταυτότητα σε συνδυασμό με τις θεωρίες του λόγου, βλ. Γκέφου-Μαδιανού 2006: 15-81.

¹⁶Όπως αναφέρει η Δέλτσου, η κοινωνική μνήμη κατασκευάζεται από δρώντες φορείς (άτομα και συλλόγους), που κατασκευάζουν τη συλλογική τους ταυτότητα (Δέλτσου 2004: 268).

διαδικασία της διεσπαρμένης κατασκευής της ταυτότητας [...] είναι που πρέπει να συλλάβουμε ως κοινωνικό γεγονός» (Marcus 1998: 92-93). Σύμφωνα με τον ίδιο, «η συλλογική και η ατομική μνήμη με τα πολλαπλά σημάδια και εκφράσεις της λειτουργεί πραγματικά ως χοάνη για την αυτοαναγνώριση της ταυτότητας»¹⁷ (Marcus 1998: 95).

1.2.0 ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Η σχέση μας με το παρελθόν δεν είναι πλέον μια αναδρομική συνέχεια. Το ίδιο το παρόν, σύμφωνα με το Nora, έχει γίνει ένα είδος ανακυκλωμένου - επικαιροποιημένου παρελθόντος, με την πρόοδο και την παρακμή να εκφράζουν αυτή τη λατρεία στη συνέχεια, που υπάρχει στη σύγχρονη εποχή, την παραδοχή να γνωρίσουμε σε ποιον και σε τι οφείλουμε την ύπαρξή μας (σημασία της καταγωγής). «Όσο καλύτερη η καταγωγή, τόσο περισσότερο μεγαλώνεται το μεγαλείο μας. Μέσα από το παρελθόν τιμάμε πάνω από όλα τους εαυτούς μας» (Nora 1989: 16).

Κάθε μνήμη ανήκει συγχρόνως στο παρελθόν και το παρόν, μεταβάλλεται ωστόσο, από το δεύτερο. Η μνήμη κατευθύνεται από τις ανάγκες του παρόντος, όμως η αφήγηση της προφορικής ιστορίας μας επιτρέπει να διακρίνουμε, μέσα στη συλλογική μνήμη, τη λειτουργία ορισμένων στοιχείων του παρελθόντος, που παίζουν κρίσιμο ρόλο στο εκάστοτε παρόν. Όπως αναφέρει η Κυριακίδου-Νέστορος, «πρόκειται για τα “στερεότυπα” της παράδοσης, δηλαδή τις εμπειρίες εκείνες του παρελθόντος [...] οι οποίες σφράγισαν τη μνήμη των ανθρώπων και τους χρησιμεύουν έκτοτε ως πρότυπα ερμηνείας για τις εμπειρίες του παρόντος»¹⁸ (Κυριακίδου-Νέστορος 1993: 265).

Οι εμπειρίες μας από το παρόν εξαρτώνται κατά πολύ από τη γνώση που έχουμε για το παρελθόν και οι εικόνες μας από το παρελθόν συχνά χρησιμεύουν στο να νομιμοποιούν μια κοινωνική τάξη στο παρόν. Τόσο οι εικόνες του παρελθόντος, όσο

---

¹⁷ «Η συλλογική μνήμη είναι πιθανότερο να μεταβιβάζεται μέσα από την ατομική μνήμη και την αυτοβιογραφία που εμπεριέχεται στη διάχυτη επικοινωνία μεταξύ των γενεών, παρά από θεάματα ή παραστάσεις στο δημόσιο στίβο. [...] Οι συλλογικές αναπαραστάσεις επομένως, φιλτράρονται ιδιαίτερα αποτελεσματικά μέσα από τις ατομικές αναπαραστάσεις. [...] Η ανασχεδιασμένη εθνογραφία μετασηματίζει το συμβατικό ενδιαφέρον του ρεαλισμού για την ιστορία- η οποία εμφυτεύει, εκφράζει, ακόμα και προσδιορίζει τις κοινωνικές ταυτότητες μέσα σε ένα πεδίο δράσης- σε μια μελέτη συνώνυμη με τη διερεύνηση του ίδιου του σχηματισμού της προσωπικής και της συλλογικής ταυτότητας. [...] Το είδος των ιστορικών εμπειριών που φέρονται στη μνήμη των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων [...] μπορούμε να το αντιληφθούμε [...] μέσα από την παραγωγή της αυτοβιογραφίας» (Marcus 1998: 96).

¹⁸ Όπως αναφέρει ο Λέκκας, «μπροστά στο νέο και το άγνωστο που το μέλλον προοιωνίζεται, τα κοινωνικά υποκείμενα βρίσκουν καταφύγιο στην ανάπλαση του παρελθόντος και, ταυτόχρονα αντλούν από αυτήν την ανασύνθεση συμπεράσματα για την ερμηνεία του παρόντος και για τη στάση τους απέναντι στο μέλλον (Λέκκας 2001: 36).

και η γνώση των αναμνήσεων του παρελθόντος, μεταβιβάζονται και στηρίζονται - λιγότερο ή περισσότερο τελετουργικά- στις αναπαραστάσεις (Connerton 1989: 3-4).

Η διατήρηση της μνήμης καθορίζεται και από τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται οι άνθρωποι με την ιστορία. Δεν υπάρχει μόνο ένας και δεδομένος τρόπος σύνδεσης με το παρελθόν, άρα δεν υπάρχει μόνο ένας τρόπος εγγραφής της δημόσιας μνήμης. Για τον Bloch, οι τρόποι με τους οποίους αποθηκεύεται η μνήμη διαφέρουν ποιοτικά από τις αφηγηματικές μορφές που χρησιμοποιούμε για να αναφερθούμε στο παρελθόν. Η χρησιμοποίηση διαφορετικών μορφών αφήγησης του παρελθόντος σε διαφορετικές περιστάσεις αποτελούν διαφορετικούς τρόπους να αναπαριστούμε το τι γνωρίζουμε. Δεν συνιστούν το τι γνωρίζουμε, καθώς η γνώση για τον κόσμο, η οποία δεν είναι μόνο λεκτική, προϋπάρχει από την όποια έκφρασή της (Bloch 1998: 231). Όπως αναφέρει η Μπενβενίστε, «σε διαφορετικές εποχές ή/και πολιτισμούς διαφοροποιούνται και οι σχέσεις που συνδέουν τις αντιλήψεις περί μνήμης με τις μνημονικές τεχνικές και με τις εικόνες που έχουν οι ομάδες ή κοινωνίες για τον εαυτό τους και το παρελθόν» (Μπενβενίστε 1999α: 11).

Σύμφωνα με το Nora, δεν υπάρχει καμία αυθόρμητη μνήμη. Πρέπει σκόπιμα να διατηρούμε τις επετείους και να οργανώνουμε τους εορτασμούς και αυτό επειδή τέτοιες δραστηριότητες δεν εμφανίζονται πλέον αυθόρμητα¹⁹ (Nora 1989: 12). Το ενδιαφέρον για τόπους μνήμης πηγάζει από τη συνειδητοποίηση μιας ρήξης ανάμεσα στη μνήμη και το παρελθόν και στην ανάγκη να ενσωματωθεί η μνήμη σε ορισμένους τόπους, στους οποίους εξακολουθεί να υφίσταται η αίσθηση της ιστορικής συνέχειας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Nora «υπάρχουν τόποι της μνήμης, επειδή δεν υπάρχουν πια πραγματικά περιβάλλοντα μνήμης» (Nora 1989: 7).

Αυτοί οι τόποι μνήμης θυμίζουν τελικές ενσαρκώσεις μιας μνημειακής συνείδησης, που κάνουν την εμφάνισή τους κατασκευάζοντας και διατηρώντας, σε μια κοινωνία, που συνεχώς μετασχηματίζεται, το νέο με το παλιό, το παρελθόν με το μέλλον. Από τη μια μεριά βρίσκουμε μια ολοκληρωμένη μνήμη, μια μνήμη χωρίς ένα παρελθόν που συνεχώς επαναπροσδιορίζει την παράδοση και από την άλλη μεριά, η μνήμη μας δεν είναι στην πραγματικότητα τίποτα περισσότερο, από «επιλογή ιστορικών ιχνών» (Nora 1989: 8, 12). Η πραγματική μνήμη έχει καταφύγει σε χειρονομίες, συνήθειες, δεξιότητες και σιωπηλές παραδόσεις, στη γνώση των ενσώματων πρακτικών, σε

---

¹⁹Σύμφωνα με το Nora, τα μουσεία, οι εκδηλώσεις, οι γιορτές λειτουργούν ως θεμέλια μιας άλλης εποχής, ως “ψευδαισθήσεις της αιωνιότητας” (Nora 1989: 12).

απλές αντανακλαστικές και ριζωμένες μνήμες, ενώ η μετασηματοποιημένη, μέσω της ιστορίας, μνήμη, είναι σχεδόν το αντίθετο. Εθελοντική και εκούσια, βιωμένη ως καθήκον και όχι πλέον αυθόρμητη (Nora 1989: 13).

Πλέον συναντάμε συχνά τη φράση “καθήκον να θυμόμαστε”, που χρησιμοποιούν όσοι δεν έχουν βιώσει άμεσα το γεγονός, για το οποίο επιδιώκουν να διατηρήσουν τη μνήμη. Το καθήκον στη μνήμη είναι επομένως, το καθήκον που έχουν οι απόγονοι μιας κοινωνικής ομάδας να διατηρήσουν το παρελθόν και σχετίζεται με τη διαδικασία της ενθύμησης (Augé 2004: 87-88).

Όπως αναφέρει ο Connerton, συντηρούμε όψεις του παρελθόντος στους εαυτούς μας μέσω λέξεων και εικόνων. Οι αναμνηστικές τελετές είναι τέτοια παραδείγματα, που διατηρούν το παρελθόν στο μυαλό μας, μέσα από μια περιγραφική αντιπροσώπευση του παρελθόντος στις εκδηλώσεις. Διακρίνονται μάλιστα δύο είδη κοινωνικών πρακτικών: Οι ενσώματες (incorporating), που περιλαμβάνουν διάφορες χειρονομίες ή κινήσεις του σώματος και οι καθορισμένες (inscribing), που αναφέρονται σε “αποθέματα” μνήμης του παρελθόντος και διατηρούνται για παράδειγμα, μέσω φωτογραφιών (Connerton 1989: 72-73).

Το παρελθόν μπορεί να διατηρηθεί μέσω μιας μνήμης-έξης που αποτυπώνεται στο σώμα, καθώς το σώμα είναι φορέας κοινωνικών και πολιτικών σημασιών και άρα κοινωνικά προσδιορισμένο. Κοινωνικά προσδιορισμένο με διπλή έννοια, αφενός για να υποστηρίξει τη σημασία των αναπαραστάσεων/εκτελέσεων και αφετέρου για να μεταφέρει και να διατηρήσει τη μνήμη που, όπως και η παράδοση, μεταδίδεται με μη γνωστικούς τρόπους (Connerton 1989: 102-104).

1.3.0 ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΛΗΘΗ-ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΤΡΑΥΜΑ

Η μνήμη σχετίζεται επίσης με την έννοια της λήθης και συνδέεται με τη δυσκολία επεξεργασίας ενός τραυματικού παρελθόντος. Η επιλεκτικότητα είναι ένα γνώρισμα που διακρίνει τη μνήμη, καθώς εξυπηρετεί την εξιδανίκευση του παρελθόντος της ομάδας, στα πλαίσια της οποίας παράγεται. Ειδικά σε περιπτώσεις που η μνήμη βασίζεται σε μια τραυματική εμπειρία, η λήθη είναι καθοριστικός παράγοντας στην κατασκευή της ιδιαίτερης ταυτότητας της ομάδας.

Όπως παρατηρεί ο Ζαϊμάκης, «στη συλλογική μνήμη, οι αφηγηματικές διαδρομές συνιστούν μια διαλεκτική μνήμης και λήθης» (Ζαϊμάκης 2008b: 36) και η παρέμβαση της λήθης στην επιλεκτικότητα της κοινωνικής μνήμης εξυπηρετεί την ανάγκη των

αφηγητών να εξιδανικεύσουν το παρελθόν με βάση τις ανάγκες του παρόντος (Ζαϊμάκης 2008b: 37). Η ανακατασκευή του παρελθόντος μπορεί να είναι επομένως μια μορφή λήθης (Legg 2004: 101), καθώς η αφήγηση ενός γεγονότος που ανήκει στο παρελθόν δεν είναι το βίωμα του γεγονότος, αλλά μια κατασκευή της μνήμης, κατά την οποία το παρελθόν συγκροτείται άμεσα από τον αφηγητή²⁰ (Κυριακίδου-Νέστορος 1993: 261).

Η λήθη είναι αναγκαία και για την κοινωνία και για τα άτομα (Augé 2004: 3). Ένα παράδειγμα μάλιστα, στο οποίο παρατηρείται η επιρροή της λήθης στα άτομα, είναι εκείνο των ατόμων που έχουν ζήσει ένα γεγονός και οι αναμνήσεις τους για αυτό μοιάζουν αλλά και διαφέρουν ταυτόχρονα (Augé 2004: 16). Η μνήμη είναι επομένως αποτέλεσμα μιας επιλογής στοιχείων και «οι αναμνήσεις είναι φτιαγμένες από τη λήθη» (Augé 2004: 17, 20).

Η αλληλένδετη σχέση μεταξύ μνήμης και τραύματος φαίνεται από το ρόλο της αφήγησης, ως τρόπος “επούλωσης” της τραυματικής εμπειρίας (Μπουσχότεν κ.α. 2008: 12-13). Ειδικότερα, «αυτό που φαίνεται να μετατρέπει μια επώδυνη εμπειρία σε ψυχικό τραύμα συνδέεται με τον τρόπο εγγραφής της στη μνήμη και με την έλλειψη αμυντικών μηχανισμών που βοηθούν το υποκείμενο να το επεξεργαστεί και να ανασυγκροτήσει την ταυτότητά του» (Μπουσχότεν 2008: 139). Τόσο το τραύμα όσο και η επεξεργασία του έχουν μία συλλογική και μία πολιτική διάσταση. Σύμφωνα με τη Μπουσχότεν, «στην περίπτωση της τραυματικής μνήμης που πηγάζει από μια κατάσταση πολέμου ή γενικευμένης βίας, το τραύμα είναι συλλογικό, γιατί βασίζεται σε συλλογικά βιώματα, και πολιτικό, γιατί η ίδια η βία που το προκάλεσε ήταν πολιτική» (Μπουσχότεν 2008: 145).

---

²⁰ «Η ολότητα από την οποία ξεκινά η προφορική ιστορία είναι το άτομο: η ατομική εμπειρία του πληροφορητή και η ατομική του μνήμη, η οποία μετουσιώνει την εμπειρία σε προφορική αφήγηση. [...] Στόχος της προφορικής ιστορίας είναι η συλλογική εμπειρία ενός συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος και ο τρόπος με τον οποίο η εμπειρία αυτή μετουσιώνεται σε συλλογική μνήμη» (Κυριακίδου-Νέστορος 1993: 263).

1.4.0 Η ΜΝΗΜΗ ΣΤΟΥΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Το παράδειγμα των Μικρασιατών προσφύγων είναι ένα κατεξοχήν παράδειγμα διατήρησης της κοινωνικής μνήμης, το οποίο μάλιστα σχετίζεται με τις υπό-έννοιες της ταυτότητας, της λήθης και του τραύματος που εξετάστηκαν παραπάνω. Στους Μικρασιάτες προτιμήθηκαν, από νωρίς, συλλογικές μνημονικές πρακτικές. Εκφράστηκαν κυρίως με την ανέγερση ναών και μνημείων και την ονοματοθεσία οικιστικών συνόλων (οδών και πλατειών) που πήραν τα ονόματα μικρασιατικών πόλεων και περιοχών. Οι μνημονικές αναφορές μάλιστα, όσον αφορά στην ανέγερση ναών και μνημείων στη χώρα υποδοχής, συχνά παρέπεμπαν στα αρχικά μνημεία, αποτελώντας έτσι έναν άλλον τρόπο διαφύλαξης του δεσμού με την κληρονομιά και τη μνήμη των «χαμένων πατρίδων»²¹.

Η εμπειρία του κοινού παρελθόντος είναι καθοριστική για την επιβίωση της ομάδας. Όπως αναφέρει η Hirschon, «για κάθε ομάδα ξεριζωμένων ανθρώπων η σημασία των κοινών αναμνήσεων είναι προφανής, καθώς η μνήμη γίνεται αποφασιστικός δεσμός για την ανασυγκρότηση της ζωής τους, το μέσο της πολιτισμικής τους επιβίωσης, ένα είδος κεφαλαίου χωρίς το οποίο η ταυτότητά τους θα χανόταν» (Hirschon 2004: 59).

Η συντήρηση μιας ιδιαίτερης και διακριτικής ταυτότητας από τους Μικρασιάτες είναι προϊόν διαφόρων αλληλεπιδρώντων παραγόντων, ανάμεσα στους οποίους εξέχουσα σημασία έχει η άσκηση της μνήμης τόσο στο ατομικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο. Η ουσία της ιστορίας για αυτούς, έγκειται στις προσωπικές εμπειρίες των παππούδων, των συγγενών, των γειτόνων. Με την ανάκληση αυτών των εμπειριών, το παρελθόν αναβιώνει και με τον τρόπο αυτό οι φορείς της συλλογικής μνήμης, εκείνοι που έζησαν στις «χαμένες πατρίδες», ήταν το σημείο αναφοράς και το θεμέλιο πάνω στο οποίο μπορούσε να ανασυγκροτηθεί η ζωή της κοινότητας (Hirschon 1993: 330).

Η εμπειρία του ξεριζωμού αποτελούσε μια απειλή για την ιδιαίτερη πολιτισμική παράδοση και ταυτότητα των προσφύγων. «Η επίκληση της χαμένης πατρίδας, η μνημόνευση ιδιαίτερων καταστάσεων συνδεδεμένων με τους τόπους προέλευσης, οι συχνές αναφορές στα ήθη και στα έθιμα και τις μικρασιατικές μελωδίες συντηρούσαν

---

²¹Σύμφωνα με το Ν. 2645/98 η 14η Σεπτεμβρίου καθιερώθηκε ως ημέρα εθνικής μνήμης της Γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας (ΦΕΚ, φ.234/13.10.98). Με την πράξη αυτή, καταγράφεται επίσημα το συγκεκριμένο γεγονός στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων.

μέσω της συλλογικής μνήμης μια πολιτισμική διαφορά στο νέο τόπο και γεφύρωναν μέσω της μνήμης το χάσμα με τον κόσμο του παρελθόντος» (Ζαϊμάκης 2008: 169).

Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους, έφερναν στη μνήμη τον καλύτερο τρόπο ζωής που είχαν στη Μικρά Ασία, με αποτέλεσμα να τη νοσταλγούν και να διηγούνται στα παιδιά τους ιστορίες για τον τόπο που άφησαν πίσω. Οι Μικρασιάτες δεύτερης και τρίτης γενιάς άκουγαν τις ιστορίες από τους γονείς ή τους παππούδες τους, μαθαίνοντας έτσι για τις περιπέτειές τους στην Ελλάδα αλλά και για τον τόπο που οι πρόγονοί τους άφησαν πίσω. Διαμόρφωσαν, επομένως, μια εικόνα για τις «χαμένες πατρίδες», που δεν γνώρισαν άμεσα, αποκτώντας, μέσω των αφηγήσεων, συναισθήματα νοσταλγίας και συγκίνησης για αυτές²².

Οι αφηγήσεις για τις χαμένες πατρίδες ενσωμάτωναν την τραυματική εμπειρία της μικρασιατικής καταστροφής και ήταν καθοριστικές για τη μετέπειτα ζωή των προσφύγων. Στην περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε «δύο τραύματα», σύμφωνα με την Καφετζάκη. Από τη μία πλευρά, ένα ατομικό τραύμα, το τραύμα του προσώπου του οποίου διαταράσσεται η ταυτότητα και από την άλλη πλευρά, ένα εθνικό τραύμα, που διαταράσσει το συμβολικό και ιδεολογικό σύμπαν (Καφετζάκη 2003: 14-15). Το συγγραφικό έργο μάλιστα προσφύγων λογοτεχνών του μεσοπολέμου φαίνεται να αποτελεί μια τελετουργία πένθους, μια ανακούφιση από το βάρος του τραυματικού προσωπικού και συλλογικού βιώματος (Καφετζάκη 2003: 19-20).

Η τραυματική εμπειρία του πολέμου ήταν καθοριστική για τη μετέπειτα ζωή και τη διαμόρφωση της ιδιαίτερης ταυτότητας των προσφύγων. Σημαντικό ρόλο, ωστόσο, στη διατήρηση αυτής της ταυτότητας άσκησε και η αρνητική, υποτιμητική σημασία που είχε ο όρος πρόσφυγας για πολλά χρόνια²³.

Κυριολεκτικά, ο όρος δηλώνει το πρόσωπο που εξαναγκάζεται σε φυγή από το μόνιμο τόπο εγκατάστασής του ή την πατρίδα του, κυρίως για να αποφύγει διωγμούς από την επίσημη εξουσία (Μπαμπινιώτης 2008: 1498). Περικλείει την αίσθηση της ιδιαίτερης ταυτότητας, η οποία αποτελούνταν από δυο κύρια συστατικά: από τη μια μεριά, την επί πολλά χρόνια περιθωριακή και μειονεκτική θέση που είχαν οι

---

²²Ανάλογες παρατηρήσεις, σχετικά με το πώς, μέσω των αφηγήσεων της πρώτης γενιάς προσφύγων, έχουν μεταφερθεί στις επόμενες γενιές συναισθήματα νοσταλγίας για τις χαμένες πατρίδες, παρουσιάζει στη μελέτη του και ο Λαδόπουλος. Βλ. ενδεικτικά, Λαδόπουλος 2010: 166-167, 169.

²³Την αρνητική σημασία που είχε ο όρος επισημαίνει και ο Ανδριώτης (Ανδριώτης 2008: 16).

πρόσφυγες μέσα στην ελληνική κοινωνία και από την άλλη μεριά, την καλά ανεπτυγμένη σε αυτούς αίσθηση ταυτότητας που αντανάκλούσε την παλιά τους θέση στην οθωμανική κοινωνία. (Hirschon 2004: 41).

Εξαιτίας του ότι παρέπεμπε στην ετερότητα του ελληνικού πληθυσμού, στη ξεχωριστή εκείνη ομάδα ανθρώπων, που ήρθε διωγμένη από τη Μικρά Ασία, ο όρος δήλωνε τη διαφορετικότητα και διέκρινε τη συγκεκριμένη ομάδα από το ντόπιο πληθυσμό. Παρόλο που οι δύο ομάδες, των ντόπιων από τη μια πλευρά και των προσφύγων από την άλλη, είχαν κοινή εθνική ταυτότητα, είχαν διαφορές συμπεριφορικών προτύπων, γλωσσικού ιδιώματος, μουσικών και χορευτικών προτιμήσεων, εθίμων, που ενίσχυαν τη διάκριση μεταξύ τους. Πολλοί γηγενείς θεωρούσαν επίσης τους πρόσφυγες παράδοξους, επειδή είχαν πρωτάκουστα ονόματα, έτρωγαν άγνωστα φαγητά και οι γυναίκες τους εργάζονταν. Συχνά μάλιστα, οι γηγενείς αναφέρονταν σε αυτούς χρησιμοποιώντας υποτιμητικά επίθετα²⁴, με αποτέλεσμα η λέξη “πρόσφυγας” να ήταν για χρόνια απαξιωτικός χαρακτηρισμός μεταξύ των γηγενών Ελλήνων (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 21).

Την αντίθεση γηγενών και προσφύγων επέτεινε η κοινωνική απομόνωση που δημιούργησε η εγκατάσταση σε ιδιαίτερους χώρους, χωριά ή συνοικισμούς, ενισχύοντας τις τάσεις των προσφύγων για απομόνωση και εσωστρέφεια, η οποία εκφράστηκε με μια διευρυμένη προσφυγική ενδογαμία και τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης ζωής των προσφύγων σε πολλές περιοχές. (Hering 2008: 1048, Ιστορία των Ελλήνων: 282). Κάτω από τις συνθήκες αυτές, διατηρήθηκαν τα ιδιαίτερα πολιτιστικά και κοινωνικά στοιχεία που συνθέτουν την προσφυγική ιδιαιτερότητα. Η τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού, η αβεβαιότητα της επιβίωσης, το όνειρο της επιστροφής στην πατρίδα έδρασαν ως τροχοπέδη στην ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία²⁵. Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια και η καταλυτική επίδραση των γεγονότων του 1940, για να σβήσει η «γραμμή» που χώριζε γηγενείς και πρόσφυγες (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 21).

---

²⁴Για τη χρήση υποτιμητικών επιθέτων προς τους πρόσφυγες, βλ. ενδεικτικά Hering 2008: 1048, Κατσάπης 2003: 114.

²⁵Οι πρόσφυγες εντάχθηκαν στην ελληνική κοινωνία ως διακριτή ομάδα, τόσο θεσμικά όσο και πολιτισμικά (Ιστορία των Ελλήνων: 282). Η προσφυγική ταυτότητα από το Μεσοπόλεμο και εξής, ενισχύθηκε με θεσμούς διαφύλαξης της μνήμης, όπως το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (Ιστορία των Ελλήνων: 282-3).

Βασικό στοιχείο έκφρασης της μικρασιατικής κουλτούρας αποτέλεσε η μουσική, η οποία συνέβαλε στην ενίσχυση της συλλογικής ταυτότητας των προσφύγων²⁶. Όπως διαπιστώνει και ο Ζαϊμάκης, «οι μουσικές επιτελέσεις των προσφύγων στο νέο τόπο εγκατάστασης αναπαριστούν κοινότητες του παρελθόντος, ενισχύουν την πρόσδεση με την κουλτούρα και τις παραδόσεις της «χαμένης πατρίδας» και τη διάκριση από το ντόπιο κόσμο. [...] Η μουσική δραστηριότητα συμβάλλει στη δημιουργία κοινών εμπειριών και στην ενίσχυση της συλλογικής συμπεριφοράς και συνείδησης. [...] Είναι μορφή πολιτισμικού κεφαλαίου [...], το οποίο μεταφέρεται από τον τόπο προέλευσης και αξιοποιείται στο νέο αστικό περιβάλλον» (Ζαϊμάκης 2001: 123-124).

Στο χώρο της μουσικής η έλευση των προσφύγων στις ελληνικές πόλεις οδήγησε στη διάδοση της μικρασιάτικης μουσικής και «στη διαμόρφωση ιδιαίτερων μουσικών δικτύων, μέσα από τα οποία οι πρόσφυγες εύρισκαν ένα μέσο για να εκφράσουν την αφοσίωση στην ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα και τα συναισθήματα θλίψης για τη ‘χαμένη πατρίδα’» (Ζαϊμάκης 2008: 157).

Το τραγούδι είναι ένα από τα κατεξοχήν μέσα έκφρασης της εμπειρίας του τραύματος, το οποίο συμβάλλει στη διατήρηση μιας ξεχωριστής ταυτότητας²⁷. Τα τραγούδια αποτελούν μέρος των βασικών πηγών επικοινωνίας της ομάδας και, κατά συνέπεια, σημαντική έκφραση της συλλογικής μνήμης. «Διαμέσου του προφορικού αυτού υλικού, το οποίο υπόκειται σε απομνημόνευση και επανάληψη, οι σημαίνουσες συλλογικές εμπειρίες αναπαρίστανται, αναβιώνονται και διευρύνονται» (Τσιμουρής 1999: 215).

Ορισμένα τραγούδια, όπως είναι η παράδοση των «Ρεμπέτικων», ενεργοποιήθηκαν για να εκφράσουν προσφυγικά παράπονα. Πολύ συχνά μάλιστα τα τραγούδια των προσφύγων κατακλύζονται από μια βαθιά νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες. «Το τραγούδι επομένως, όπως και άλλες μορφές ενσώματης επιτελεστικής επικοινωνίας, είναι εξαιρετικά αποτελεσματικό μέσο σφυρηλάτησης κοινωνικής μνήμης και συγκρότησης συλλογικοτήτων» (Τσιμουρής 1999: 218-219).

Για τους Μικρασιάτες η μουσική της ιδιαίτερης πατρίδας αποτελούσε ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ταυτότητάς τους. «Η μουσική κληρονομιά, φέροντας τον απόηχο

²⁶«Η διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας των προσφύγων ήταν ένα βασικό στοιχείο της στρατηγικής της επιβίωσής τους σε ένα νέο τόπο και η μουσική αποτέλεσε ένα προνομιακό πεδίο για την άσκηση της μνήμης και τη διαμόρφωση μιας συμβολικής γέφυρας με το παρελθόν» (Ζαϊμάκης 2008: 160-161).

²⁷Ο Τσιμουρής αναφέρει για τους τραγουδοποιούς του Αγίου Δημητρίου, “μικρασιατικού” χωριού της Λήμνου, πως αντλούν τα σύμβολα που χρησιμοποιούν στα τραγούδια τους από το κοινό παρελθόν, το οποίο «έχει να κάνει με όλα τα “σκληρά” γεγονότα στα οποία η συλλογική μνήμη διαρκώς επιστρέφει. Με τα τραγούδια τους [...] θυμούνται τα βάσανα του διωγμού» (Τσιμουρής 1999: 218).

της “πατρίδας”, ενεργοποιεί αισθήματα κοινότητας και ταυτότητας» (Τσιμουρής 1999: 218). Οι χοροί, τα μουσικά όργανα, οι μουσικοί και οι ιδιαίτερες μελωδίες, όπως οι αμανέδες, προβάλλουν στο νέο περιβάλλον την πολιτισμική ιδιαιτερότητα του μικρασιατικού κόσμου, δηλώνοντας την προσήλωση στην προσφυγική ταυτότητα και την επιθυμία για τη συνέχεια της παράδοσής τους (Ζαϊμάκης 2008: 170).

Ο χορός και το σύνολο των πρακτικών που τον απαρτίζουν, επομένως, είναι σαν μια “κοινωνική πράξη”. Οι χορευτές, ειδικότερα, εκπέμπουν συνειδητά και ασυνειδήτα μη λεκτικά μηνύματα, ενσωματωμένες αξίες και τα “χορευτικά γεγονότα” αναδεικνύουν τον ιστορικά επηρεασμένο, πολλαπλό και διαπραγματεύσιμο χαρακτήρα της ελληνικής -ή μικρασιατικής, στη δική μας περίπτωση- ταυτότητας (Cowan 1998: x).

1.4.1 ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία σχετική με τους πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα το 1922. Το θέμα μάλιστα έχει προσεγγιστεί από ερευνητές πολλών επιστημονικών κλάδων. Ενδεικτικά, η εθνογραφική μελέτη της Hirschon R. για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς (Hirschon 2004), η οποία δίνει στοιχεία για την αίσθηση της ξεχωριστής ταυτότητας, την πολιτισμική συνέχεια και προσαρμογή, το ρόλο της μνήμης και τα σχήματα της κοινωνικής οργάνωσης της συγκεκριμένης προσφυγικής κοινότητας, της Δέλτσου Ε. για τους Πόντιους πρόσφυγες του 1922 στη Θεσσαλονίκη (Δέλτσου 2004), που παρουσιάζει τη σχέση της μνήμης των Ποντίων με τους συλλόγους και την πολιτική, του Λαδόπουλου Π. για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στους Φιλίππους Καβάλας (Λαδόπουλος 2010), που εξετάζει πώς η ταυτότητα του πρόσφυγα περνά από γενιά σε γενιά και πώς, μέσω αναμνηστήριων τελετουργιών, επιβιώνουν κάποια στοιχεία της, του Τσιμουρή Γ. για τα τραγούδια μνήμης, της περίπτωσης των Ρεϊσντεριανών Μικρασιατών προσφύγων (Τσιμουρής 1999), στην οποία ο ίδιος μελετά την μουσική κληρονομιά της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας ως έκφραση της συλλογικής της μνήμης, αποτελούν παραδείγματα μελετών, οι οποίες ασχολούνται με το ζήτημα των προσφύγων σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας.

Εκτός όμως από τις παραπάνω κοινωνιολογικές/ανθρωπολογικές προσεγγίσεις για τους πρόσφυγες, υπάρχει πλήθος βιβλίων που παρουσιάζει, μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο, το ζήτημα των Μικρασιατών προσφύγων, επικεντρώνοντας κυρίως στα

πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Τέτοια παραδείγματα είναι το βιβλίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών “Προσφυγική Ελλάδα” (1992), το βιβλίο του Morgenthau “Η αποστολή μου στην Αθήνα” (1994), καθώς και η έκδοση του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού με τίτλο “Πέρα από την Καταστροφή” (2003).

Έχουν γίνει επίσης αρκετές επιμέρους μελέτες για την περίπτωση των Μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη. Όσον αφορά στην πόλη αλλά και την ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου, υπάρχει η μελέτη των Ανδριώτη Κ. & Ν. (2000), που επικεντρώνεται -παρουσιάζοντας ποσοτικά δεδομένα- στις πληθυσμιακές μεταβολές της πόλης του Ηρακλείου εξαιτίας της άφιξης των προσφύγων και του Ανδριώτη Κ. (2005), που αναφέρεται στην προσπάθεια ενσωμάτωσης προσφύγων μαθητών σε σχολεία της πόλης την περίοδο 1922-1930 (προσεγγίζουν περισσότερο ιστορικά το θέμα των προσφύγων), η μελέτη του Ζαϊμάκη Γ. για την κοινωνική ενσωμάτωση και πολιτισμική διαφοροποίηση των Μικρασιατών προσφύγων στο μεσοπολεμικό Ηράκλειο (2001), καθώς και εκείνη για την πολιτισμική ταυτότητα και τις μουσικές πρακτικές των προσφύγων στο Ηράκλειο (2008), που έχουν μια κοινωνιολογική οπτική στην εξέταση του θέματος -και προσεγγίζουν, από άποψη οπτικής, την παρούσα εργασία-, οι μελέτες της Λαγουδάκη-Σασλή Ε. σχετικά με την αγροτική αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο νομό Ηρακλείου (1998) και τη γενικότερη ενσωμάτωσή τους στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου (2009), που καταγράφουν και παρουσιάζουν τις συνθήκες εγκατάστασης των προσφύγων στο Ηράκλειο και η μελέτη της Τζεδάκη-Αποστολάκη Λ. (2000) που εκθέτει το παράδειγμα των προσφύγων της Νέας Αλικαρνασσού και παρουσιάζει συνάμα γενικά στοιχεία για την εγκατάσταση προσφύγων στη συγκεκριμένη περιοχή. Ενδεικτικά, υπάρχουν η μελέτη της Σημανδηράκη Ζ. για την άφιξη των προσφύγων στα Χανιά (2008) και του Συριανόγλου Π. για την εγκατάσταση προσφύγων στο Ρέθυμνο (2008), τις άλλες δύο μεγάλες πόλεις της Κρήτης που εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες, που παρουσιάζουν ορισμένες γενικές πληροφορίες για την αντιμετώπιση των προσφύγων στις παραπάνω πόλεις.

Το θέμα των Μικρασιατών προσφύγων, όπως συμπεραίνει κανείς από τις ενδεικτικές μελέτες, έχει απασχολήσει ένα πλήθος ερευνητών από διαφορετικούς επιστημονικούς χώρους, γι’ αυτό και υπάρχουν διάφορες προσεγγίσεις στην εξέτασή του. Παρατηρεί, έτσι, κανείς, οι μελέτες να στρέφονται προς συγκεκριμένες

κατευθύνσεις, παραβλέποντας ή υποτονίζοντας κάποιες άλλες. Οι θεματικές που εξετάζονται σε ανθρωπολογικές/ κοινωνιολογικές μελέτες, σε σχέση με τη μνήμη της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, είναι οι συνθήκες εγκατάστασης, η καθημερινή ζωή, η βιωμένη εμπειρία του τραυματικού γεγονότος της προσφυγιάς, το τραγούδι ως μέσο διάδοσης της μικρασιατικής ταυτότητας, ενώ εκείνες που δεν έχουν ανθρωπολογική / κοινωνιολογική οπτική, περιορίζονται σε μια απλή καταγραφή γεγονότων που γίνεται με περιγραφικό τρόπο, μέσα από την παρουσίαση ποσοτικών δεδομένων.

Ωστόσο, παρατηρούμε ότι και οι ανθρωπολογικές/ κοινωνιολογικές μελέτες δεν αξιοποιούν καθόλου πρωτογενείς πηγές²⁸ όπως ο Τύπος, προκειμένου να εξετάσουν το ζήτημα των Μικρασιατών προσφύγων και ειδικότερα, τους τρόπους ενσωμάτωσης της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας στην τοπική κοινωνία και τη διατήρηση μιας ιδιαίτερης ταυτότητας.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να αποτυπώσει τη σημασία που δίνεται σε ορισμένες πτυχές του παρελθόντος και στο τι επιλέγεται να παραμένει στη μνήμη της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας και να αναπαράγεται. Υιοθετώντας την άποψη του Nora για τους τόπους μνήμης, παρατηρούμε ότι οι κοινωνίες και οι κοινωνικές ομάδες ορίζουν τις τοποθεσίες με βάση τα ίχνη του παρελθόντος, με αποτέλεσμα οι τοποθεσίες να μετατρέπονται σε σημεία μνήμης. Αυτό που μας ενδιαφέρει δεν είναι μόνο η ανασύσταση του παρελθόντος αλλά και οι τρόποι με τους οποίους θυμόμαστε και κατανοούμε το παρελθόν σε μια προσπάθεια να το συνδέσουμε με το παρόν και το μέλλον²⁹.

Η εργασία επιχειρεί να μελετήσει τους τρόπους, με τους οποίους η μνήμη της κοινωνικής ομάδας των Μικρασιατών διατηρείται στο παρόν. Δεν επιχειρεί να μελετήσει τη μνήμη των Μικρασιατών σε σχέση με την προφορική ιστορία και την αφήγηση βιωμάτων, για αυτό και για τη μελέτη της προσφυγιάς χρησιμοποιείται ο τοπικός τύπος, πηγή που δεν αξιοποιείται σε πολλές από τις παραπάνω έρευνες για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες.

---

²⁸Ο μόνος ερευνητής που παραπέμπει σε άρθρα από το τοπικό τύπο είναι ο Ζαϊμάκης, ο οποίος, ωστόσο, τα αξιοποιεί με διαφορετικό τρόπο και όχι όπως αξιοποιούνται στην παρούσα εργασία.

²⁹Όπως αναφέρει ο Marcus, «το παρόν δεν καθορίζεται από την ιστορική αφήγηση αλλά από τη μνήμη. Η μνήμη διαθέτει τις δικές της ξεχωριστές αφηγήσεις και αποτυπώματα, που είναι συνώνυμα με τη θραυσματική διαδικασία του σχηματισμού της ταυτότητας σε κάθε πεδίο δράσης» (Marcus 1998: 96).

2.0 Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

2.1 ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα ήταν ένα από τα σημαντικότερα επακόλουθα της ήττας της χώρας στη μικρασιατική εκστρατεία, η οποία έληξε στις 27 Αυγούστου/ 9 Σεπτεμβρίου του 1922, όταν ο κεμαλικός στρατός πυρπόλησε τη Σμύρνη και η πόλη παραδόθηκε στις φλόγες³⁰ (Σβορώνος 1992: 124). Ο τουρκικός στρατός καταδίωξε τις ελληνικές δυνάμεις και ο άμαχος πληθυσμός της περιοχής τράπηκε σε φυγή προς τα παράλια (Χατζηιωσήφ 2002: 19).

Οι επιπτώσεις της ήττας του 1922 προκάλεσαν στο εσωτερικό της χώρας μια σειρά αλυσιδωτών αντιδράσεων. Η γενική δυσαρέσκεια από την πορεία των εθνικών εξελίξεων και η πολιτική αστάθεια χαρακτήριζε τα επόμενα χρόνια³¹ (Ιστορία των Ελλήνων: 339, 357).

Αμέσως μετά την ήττα στη Μικρά Ασία εκδηλώθηκε πραξικόπημα από τους Νικόλαο Πλαστήρα και Στυλιανό Γονατά, οι οποίοι φτάνοντάς στην Αθήνα κατάφεραν να εγκαταστήσουν επαναστατική κυβέρνηση³². Το επαναστατικό καθεστώς χρησιμοποίησε μια σειρά μέτρα για να καταπιέσει τους πολιτικούς του αντιπάλους, μεταξύ των οποίων, το Νοέμβριο του 1923 ήταν και η προσωρινή απαγόρευση αντιβενιζελικών εφημερίδων³³ (Hering 2008: 1031-32), την οποία αποφάσισε να άρει ο Βενιζέλος το 1924 (Hering 2008: 1056).

Η κήρυξη εκλογών για τις 2 Δεκεμβρίου του 1923³⁴, πυροδότησε ένα νέο κίνημα των στρατιωτικών, με αρχηγούς τους Λεοναρδόπουλο και Γαργαλίδη, το οποίο

---

³⁰Για την αναλυτική πορεία του ελληνικού στρατού στο μικρασιατικό έδαφος και τις μάχες που δόθηκαν μέχρι την πυρπόληση της Σμύρνης, βλ ενδεικτικά, Μαργαρίτης Γ. «Οι πόλεμοι» στο: Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, οι απαρχές, 1900-1922, τόμος Α2: 177- 186, Ιστορία των Ελλήνων, τόμος 15, *Νεώτερος Ελληνισμός* 1910-1940: 193-233.

³¹Για μια αναλυτικότερη παρουσίαση της πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας από το 1922 έως το 1930 βλ. Mazower 2009: 40-44.

³²Το πραξικόπημα εκδηλώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1922, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος εγκατέλειψε τη χώρα και βασιλιάς έγινε ο γιος του Γεώργιος Β'. Σχηματίστηκε μεταβατική κυβέρνηση υπό τον μετριοπαθή αντιβενιζελικό Αλέξανδρο Ζαΐμη, τον οποίο αργότερα διαδέχτηκε ο μετριοπαθής φιλελεύθερος Σωτήριος Κροκιδάς (Hering 2008: 1022-3). Οι κινηματίες φτάνοντας στην Αθήνα, εγκατέστησαν επαναστατική κυβέρνηση, η οποία σύστησε έκτακτο στρατοδικείο προκειμένου να καταλογιστούν οι ευθύνες για την ήττα στη Μικρά Ασία. Σε αυτό παραπέμφθηκαν κορυφαία στελέχη της βασιλικής παράταξης, από τους οποίους οι: Δ. Γούναρης, Ν. Στράτος, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Γ. Μπαλτατζής, Ν. Θεοτόκης, Γ. Χατζανέστης, τον Νοέμβριο του 1922 καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν («δίκη των Έξι») (Hering 2008: 1026).

³³Με τη συγκεκριμένη διαταγή, έπαυσε για ένα διάστημα να εκδίδεται και η εφημερίδα του Ηρακλείου «Ίδη», η οποία αναφέρεται σε επόμενο κεφάλαιο.

³⁴Ο συνταγματάρχης Πλαστήρας για να τερματίσει την παράτυπη διακυβέρνηση της χώρας από την επαναστατική κυβέρνηση, έδωσε εντολή να διεξαχθούν εκλογές στις 30 Δεκεμβρίου για αντιπροσώπους στην Δ' Εθνοσυνέλευση. Οι εκλογές ορίστηκαν για τις 2 Δεκεμβρίου του 1923 αλλά τελικά διενεργήθηκαν στις 16 λόγω του κινήματος των στρατηγών Γαργαλίδη και Λεοναρδόπουλο (Morgenthau 1994: 201-202).

ωστόσο κατεστάλη άμεσα (Ιστορία των Ελλήνων: 341). Στις 16 Δεκεμβρίου του 1923 επαναπροκηρύχθηκαν εκλογές, οι οποίες ανέδειξαν νικητές τους Φιλελεύθερους³⁵. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ εξαναγκάστηκε να φύγει στο εξωτερικό³⁶, ενώ προσωρινός αντιβασιλέας ορίστηκε ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης (Hering 2008: 1055, Ιστορία των Ελλήνων: 341-2, Σβορώνος 1992: 127).

Μετά τον μικρασιατικό πόλεμο και καθώς μεγάλη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας απέδιδε σοβαρές ευθύνες στη μοναρχία για την ήττα, τέθηκε το ζήτημα του πολιτεύματος. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ως πρωθυπουργός πλέον, πρότεινε την ανακήρυξη αβασίλευτης δημοκρατίας³⁷. Στις 25 Μαρτίου του 1924 η Βουλή με ψήφισμα ανακήρυξε τη Δημοκρατία στην Ελλάδα, ενώ στις 13 Απριλίου πραγματοποιήθηκε δημοψήφισμα, που ενέκρινε τη μεταβολή του πολιτεύματος³⁸ (Ιστορία των Ελλήνων: 342, Σβορώνος 1992: 127). Στις 7 Νοεμβρίου του 1926, διενεργήθηκαν εκλογές για πρώτη φορά με αναλογικό εκλογικό σύστημα³⁹ (Hering 2008: 1062, Ιστορία των Ελλήνων: 347).

---

³⁵ Από τις εκλογές απείχαν οι βασιλικά κόμματα (Ιστορία των Ελλήνων: 342).

³⁶ Μία ομάδα στρατιωτικών (οι Δημοκρατικοί) σε συνεργασία με πολιτικούς, όπως ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, κατηγορήσαν τον βασιλιά Γεώργιο για συμμετοχή στη παραπάνω στάση και απαίτησαν την αποχώρησή του από τη χώρα (ο.π.: 341).

³⁷ Για λεπτομερέστερη παρουσίαση της πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας από την επανάσταση του 1923 μέχρι την κήρυξη αβασίλευτης δημοκρατίας βλ ενδεικτικά, Ιστορία του ελληνικού Έθνους 2000: 271-285.

³⁸ Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, Παναγής Τσαλδάρης, αρνήθηκε να το αποδεχτεί, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα (με εξαίρεση τον Ι. Μεταξά), τη μη αναγνώριση της πολιτειακής αλλαγής από την αντιβενιζελική παράταξη (Ιστορία των Ελλήνων: 342).

Το δημοκρατικό καθεστώς δεν μπόρεσε να παγιωθεί αποτελεσματικά από τις πρώτες κιόλας ημέρες της εγκαθίδρυσής του. Εκτεταμένα κρούσματα αυθαιρεσίας συνέβησαν στην πτώση της κυβέρνησης του Αλέξανδρου Παπαναστασίου το 1924 και την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Θεμιστοκλής Σοφούλης (Ιστορία των Ελλήνων: 343), τον οποίο “διαδέχτηκε” ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (07.10.1924). Το μεγαλύτερο επίτευγμά του, ήταν ότι κατόρθωσε να εξασφαλίσει δάνειο 12,3 εκατομμυρίων χρυσών λιρών, βάσει αποφάσεων της Κοινωνίας των Εθνών, το οποίο διαχειρίστηκε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Hering 2008: 1059).

Στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, οι δημοκρατικοί κατήγγειλαν την ίδρυση “φασιστικών” συλλόγων από τον υπουργό Εσωτερικών Γεώργιο Κονδύλη. Η παραίτηση του τελευταίου άνοιξε τον δρόμο για ένα νέο πραξικόπημα από τον στρατηγό Θεόδωρο Πάγκαλο (25.06.1925) (Ιστορία των Ελλήνων: 343, 346).

Οι υποσχέσεις του δικτάτορα Θεόδωρου Πάγκαλου για χρηστή λειτουργία του κρατικού μηχανισμού συνετέλεσαν στην αποδοχή του στο κοινοβούλιο από τους εκπρόσωπους του Έθνους. Η λογοκρισία στον Τύπο και οι εκτοπίσεις σε νησιά πολιτικών αρχηγών αλλά και απλών πολιτών χαρακτηρίζουν την συγκεκριμένη περίοδο. Τον Θεόδωρο Πάγκαλο ανέτρεψε το 1926 ο αρχηγός του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος Γεώργιος Κονδύλης, ο οποίος ανέλαβε προσωρινά τη διοίκηση (Hering 2008: 1062, Ιστορία των Ελλήνων: 347).

³⁹ Σε αυτές τις εκλογές, τα φιλελεύθερα κόμματα είχαν ενωθεί σε εκλογική συμμαχία και έλαβαν το 31,7% των ψήφων (108 από τις 286 έδρες). Άλλοι “βενιζελικοί” 8,64% (18 έδρες). Οι φιλελεύθεροι περί τον Σοφούλη μπήκαν στη Βουλή ως κομματίδιο: με τον εφήμερο τίτλο Φιλελεύθερον Κόμμα Προσφύγων, έλαβαν το 1,43% των ψήφων (4 έδρες). Μαζί με τους 17 βουλευτές της Δημοκρατικής Ένωσης η ευρύτερη βενιζελική παράταξη διέθετε ακριβώς τους μισούς βουλευτές. Οι αντιβενιζελικοί αντίπαλοί τους ήταν λίγο πιο αδύναμοι με το 41,95% των ψήφων και 127 έδρες. Τις υπόλοιπες έδρες κατέλαβαν το Αγροτικό Κόμμα, το ΚΚΕ και εκπρόσωποι των μειονοτήτων. Σε αυτή τη μεγάλη επιτυχία των Φιλελευθέρων συνέβαλε και η προκαταβολή για το δικαίωμα αποζημιώσεων των προσφύγων (Hering 2008: 1062).

Υπό την προεδρία του μετριοπαθή αντιβενιζελικού Αλέξανδρου Ζαΐμη, σχηματίστηκε μια Οικουμενική κυβέρνηση, στην οποία τα κόμματα συγκυβερνούσαν (Hering 2008: 1063). Στο κοινοβουλευτικό πεδίο εκτός των βασικών παρατάξεων των Φιλελευθέρων και των Λαϊκών, δραστηριοποιήθηκε και πλήθος άλλων ομάδων και κομμάτων. Η διάσπαση των βενιζελογενών (ήδη από το 1924) οδήγησε στον σχηματισμό της Δημοκρατικής Ένωσης από τον Αλ. Παπαναστασίου, των Προοδευτικών Φιλελευθέρων του Γεωργίου Καφαντάρη και των

Η πλειοψηφία του ελληνικού λαού στην περίοδο μετά το 1922 συσπειρώθηκε γύρω από τις δύο μεγάλες πολιτικές παρατάξεις. Από την μια πλευρά ήταν αυτοί που υποστήριζαν τους βενιζελικούς και από την άλλη οι οπαδοί της μοναρχίας (Λαϊκό Κόμμα). Το 1924 εμφανίστηκε στο προσκήνιο και ένα νέο κόμμα, το ΚΚΕ, που αποτελούσε μετεξέλιξη του ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικού Κόμματος) και εκπροσωπούσε κυρίως την εργατική τάξη (Ιστορία των Ελλήνων: 356-7).

Η Σύμβαση της Λωζάννης⁴⁰ (30 Ιανουαρίου 1923) προέβλεπε την πρώτη υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, η οποία επικυρώθηκε από τις Μεγάλες Δυνάμεις με τη Συνθήκη της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου του 1923⁴¹. Η αμοιβαία ανταλλαγή του μεγαλύτερου μέρους των μουσουλμάνων της Ελλάδας και των χριστιανών ορθόδοξων της Τουρκίας είχε ως αποτέλεσμα την αναχώρηση περίπου 380.000 μουσουλμάνων από την Ελλάδα και την εγκατάσταση περισσότερων από 1.000.000 χριστιανών προσφύγων στο ελληνικό κράτος⁴² (Mazower 2009: 67, Morgenthau 1994: 413).

Η Σύμβαση προέβλεπε την αποζημίωση των προσφύγων στο ακέραιο, ορίζοντας ότι κάθε πρόσφυγας έπρεπε να λάβει περιουσία ίσης αξίας και της ίδιας φύσης με αυτή που εγκατέλειψε. Την εκτίμηση της αξίας των περιουσιών ανέλαβε εντεκαμελής Μικτή Επιτροπή (τέσσερα μέλη από κάθε μία από τις ενδιαφερόμενες χώρες και τρία μέλη εκλεγμένα από την Κοινωνία των Εθνών). Αν μετά την ολοκλήρωση του έργου της Επιτροπής έμενε χρεωστικό υπόλοιπο σε βάρος της μιας από τις δύο χώρες, αυτή αναλάμβανε την υποχρέωση της καταβολής του⁴³ (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 22, Τενεκίδης 1980: κδ).

Συντηρητικών Δημοκρατικών με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο. Στο Λαϊκό Κόμμα αρχηγός αναδείχθηκε ο Παναγής Τσαλδάρης. Κοντά σε αυτό κινούνταν άλλα αντιβενιζελικά σχήματα, όπως το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά και το Εθνικοριζοσπαστικό Κόμμα του Γεωργίου Κονδύλη (Hering 2008: 1043, Ιστορία των Ελλήνων: 355-6).

⁴⁰Η υπογραφή της Σύμβασης διευκόλυνε τα σχέδια των ηγετών των δύο χωρών, Ελευθερίου Βενιζέλου και Μουσταφά Κεμάλ, για τη διασφάλιση και αναγνώριση των συνόρων τους, την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας και την απρόσκοπτη ενασχόληση με την εσωτερική ανάπτυξη της καθεμιάς από τις δύο χώρες, ενώ συγχρόνως έβρισκε σύμφωνη και την Κοινωνία των Εθνών (Ανδριώτης 2008: 14).

⁴¹Στη Συνθήκη της Λωζάννης ενσωματώθηκε η ελληνοτουρκική σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών, σύμφωνα με την οποία όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Τουρκίας έπρεπε να μετοικήσουν στην Ελλάδα και όλοι οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας να ακολουθήσουν τον αντίστροφο δρόμο. Εξαιρέθηκαν οι χριστιανοί της Ίμβρου και της Τενέδου (Καφετζάκη 2003: 50), οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και οι μουσουλμάνοι της Δ. Θράκης (Ιστορία των Ελλήνων: 259).

⁴²Σχετικά με το τι προέβλεπε αναλυτικά η Συνθήκη της Λωζάννης βλ. Ιστορία του ελληνικού Έθνους 2000: 260-271.

⁴³Το έργο της Επιτροπής προχωρούσε αργά, αυξάνοντας τη δυσφορία του προσφυγικού κόσμου. Κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες, η πολιτεία έκρινε πως ήταν επιτακτική ανάγκη να καταβληθούν στους δικαιούχους χρηματικές προκαταβολές έναντι της αξίας της περιουσίας που είχαν εγκαταλείψει, ύστερα από προσωρινή

Με την πάροδο του χρόνου, η ολοκλήρωση του έργου της Μικτής Επιτροπής γινόταν ακόμα πιο δύσκολη. Ο Βενιζέλος, βλέποντας το αδιέξοδο, υπέγραψε στις 10 Ιουνίου του 1930 στην Άγκυρα σύμφωνο φιλίας και τον συμψηφισμό των εκατέρωθεν εγκαταλειμμένων περιουσιών. Με τη συμφωνία αυτή η πολλαπλάσια ελληνική περιουσία εξισώθηκε με την αντίστοιχη μουσουλμανική και κατήργησε τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει η Τουρκία με την υπογραφή, επτά χρόνια νωρίτερα, της Σύμβασης της Λωζάννης⁴⁴ (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 22, Τενεκίδης 1980: κδ). Η συμφωνία αυτή ολοκλήρωσε την ανταλλαγή των πληθυσμών και οι εγκαταλειμμένες περιουσίες περιήλθαν νόμιμα στην απόλυτη κυριότητα των δύο κυβερνήσεων, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις από την πλευρά των προσφύγων⁴⁵ (Ανδριώτης 2008: 14).

Στις 3 Νοεμβρίου του 1922 δημιουργήθηκε στην Ελλάδα το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, τη διοίκηση του οποίου είχε αναλάβει μία 15μελής επιτροπή. Το Ταμείο ανέλαβε, παράλληλα με το Υπουργείο Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως⁴⁶, την κατασκευή οικημάτων για τους πρόσφυγες και συνέβαλε γενικότερα στην επιβίωση των προσφύγων κατά τον πρώτο χρόνο, την οργάνωση μονάδων ιατρικής περίθαλψης και το κτίσιμο των πρώτων προσφυγικών συνοικισμών⁴⁷ (Ιστορία των Ελλήνων: 253-4, Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ.: 17).

Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων διαλύθηκε στις 31 Οκτωβρίου του 1923, όχι επειδή είχαν εκλείψει οι λόγοι δημιουργίας του, αλλά επειδή το ίδιο έτος, τα καθήκοντά του είχε αναλάβει η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π), η οποία δημιουργήθηκε από την Κοινωνία των Εθνών για να οργανώσει το έργο της περίθαλψης των προσφύγων. Η Επιτροπή ιδρύθηκε, όταν έγινε φανερό πως το έργο

εκτίμηση αυτής από ειδικές επιτροπές. Για να επιταχυνθεί η διαδικασία της αποζημίωσης, χωρίς να επιβαρυνθεί υπέρμετρα ο κρατικός προϋπολογισμός, αποφασίστηκε η έκδοση ομολογιών με την εγγύηση του ελληνικού δημοσίου και κάλυμμα τα ανταλλάξιμα ακίνητα, που δεν είχαν παραχωρηθεί στην Ε.Α.Π. και που, από το 1925, είχαν περιέλθει στη διαχείριση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, ώστε να ρευστοποιηθούν και να εξαργγρώσουν τους ομολογιακούς τίτλους, οι οποίοι θα δίνονταν στους δικαιούχους (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 22).

⁴⁴Ο συμψηφισμός αυτός ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από μέρος των προσφύγων. Η συγκεκριμένη απόφαση του Βενιζέλου, όπως και η μη καταβολή του 25% από την προκαταβολή της αποζημίωσης, που είχε παρακρατήσει ως εγγύηση η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, είχαν ως αποτέλεσμα τη διαρροή ψήφων προς το Κ.Κ.Ε. και το Λαϊκό Κόμμα, που στοίχισαν στους φιλελεύθερους την εξουσία στις εκλογές του 1932 (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 22).

⁴⁵Η Σύμβαση της Λωζάννης θεωρήθηκε από την πλειοψηφία των προσφύγων κείμενο αμαρτωλό που αφαίρεσε από τους ανταλλάξιμους το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα της κυριότητας και την ελπίδα να επανεγκατασταθούν στην πατρική γη, αφού κατά τη Σύμβαση κανείς ανταλλάξιμος δεν θα είχε το δικαίωμα να επανέλθει στη χώρα της καταγωγής του χωρίς την άδεια των κυβερνήσεων Τουρκίας και Ελλάδας αντίστοιχα (Τενεκίδης 1980: κ).

⁴⁶Το Δεκέμβριο του 1922 το Υπουργείο Περιθάλψεως μετονομάστηκε σε Υπουργείο Υγείας, Πρόνοιας και Αντιλήψεως (βλ. *Ν. Εφημερίς*, φ.2281/23.12.22).

⁴⁷Αναλυτικότερα για το έργο του Ταμείου βλ. Morgenthau 1994: 122-133.

της προσφυγικής αποκατάστασης ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί χωρίς εξωτερική βοήθεια. Η Κοινωνία των Εθνών ανταποκρινόμενη σε αίτημα της Ελλάδας, ενέκρινε την δανειοδότηση της χώρας, θέτοντας ως κύριο όρο τη δημιουργία μιας αυτόνομης και ανεξάρτητης οργάνωσης, που θα διαχειριζόταν τους πόρους του δανείου και θα αναλάμβανε την ευθύνη της αποκατάστασης των προσφύγων. Τη διοίκησή της ανέλαβε τετραμελές συμβούλιο, το οποίο αποτελούσαν δύο Έλληνες και δύο ξένοι, που διορίζονταν με τη σύμφωνη γνώμη της Κοινωνίας των Εθνών. Η ελληνική κυβέρνηση όφειλε να παράσχει τις υλικές προϋποθέσεις για την εγκατάσταση και την παραγωγική απασχόληση των προσφύγων. Ως το τέλος του 1929, στη διάθεση της Ε.Α.Π. τέθηκαν περίπου 12,5 εκατομμύρια λίρες Αγγλίας⁴⁸ και 8,4 εκατομμύρια στρέμματα, τα περισσότερα των οποίων ήταν κτήματα των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, ιδιοκτησίες που απαλλοτριώθηκαν ή δημόσιες εκτάσεις. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο της Γενεύης, η Ε.Α.Π. δε μπορούσε να διαθέσει τα κεφάλαιά της για την προσωρινή περίθαλψη των προσφύγων, αλλά μόνο για την οριστική και αμετάκλητη αποκατάστασή τους σε παραγωγική εργασία, με όρο μάλιστα να εξοφλήσουν οι πρόσφυγες τα χορηγούμενα δάνεια (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ.: 18).

Η Επιτροπή επικεντρώθηκε στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων (Morgenthau 1994: 361), η οποία μπορούσε να πραγματοποιηθεί γρηγορότερα και οικονομικότερα απ' ό, τι η αστική. Η αγροτικού τύπου αποκατάσταση περιελάμβανε

---

⁴⁸Το 1923, είχε παραχωρηθεί στην Ελλάδα δάνειο ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως, το οποίο αποτέλεσε μέρος του δημοσίου χρέους της Ελλάδας. Είχε ύψος 800.000.000 δρχ. και τόκο 6%. Η Κοινωνία Των Εθνών παραχώρησε στην Ελλάδα το 1924 προσφυγικό δάνειο ύψους 12.300.000 λίρες Αγγλίας. Το δάνειο εκδόθηκε σε δημόσια εγγραφή και είχε τόκο 7%. Την είσπραξη και διαχείριση του δανείου ανέλαβε η Ε.Α.Π. Το 1928 παραχωρήθηκε στην Ελλάδα δεύτερο δάνειο "Συνουκισμού της Ν. Σμύρνης" όπως χαρακτηρίστηκε, ύψους 2.000.000 δρχ. και τόκο 7%, το οποίο εξοφλήθηκε το 1929-1930 ως κυμαινόμενο χρέος του δημοσίου. Την ίδια χρονιά δόθηκε και άλλο δάνειο "προς την οικοπεδοποίηση εταιριών", που προοριζόνταν για την ανέγερση τριών μεγάλων κτιρίων: ενός προσφυγικού οικοτροφείου, ενός νοσοκομείου και ενός ακαδημαϊκού οικοτροφείου. Αντί να πληρώσει τη δαπάνη των έργων αυτών, το δημόσιο κατέβαλε ομολογίες εσωτερικού δανείου ύψους 100.000.000 δρχ. με τόκο 9%. Το προσφυγικό δάνειο του 1928 ήταν μέρος του δανείου σταθεροποίησεως ύψους 9.000.000 λιρών Αγγλίας με τόκο 6%. Το 1/3 αυτού του δανείου διατέθηκε για την αποκατάσταση των προσφύγων και εισπράχθηκε από την Ε.Α.Π.

Από το 1926-1928 εκδόθηκαν δύο δάνεια, ένα με τόκο 8% του 1926-1928, ονομαστικού κεφαλαίου 6 δις δρχ. και ένα άλλο με τόκο 6% το 1928, ονομαστικού κεφαλαίου 1.650 εκ. δρχ. Τέλος δόθηκε στην Ελλάδα το δάνειο των "Ελλήνων υπηκόων" το 1927, που αφορούσε την εξαγορά ακινήτων των Οθωμανών της Ελλάδας που είχαν ήδη καταληφθεί από πρόσφυγες και την αποζημίωση των Ελλήνων υπηκόων των οποίων η ακίνητη περιουσία θα περιέρχονταν στην κυριότητα του τουρκικού κράτους. Έτσι εκδόθηκε δάνειο ονομαστικού κεφαλαίου 800.000.000 δρχ. σε 2 τμήματα από 400.000.000 δρχ. το καθένα με τόκο 8%. Συνολικά το ονομαστικό κεφάλαιο όλων των παραπάνω δανείων ανέρχονταν σε 12.045.237.000 δρχ., ποσό που αντιπροσώπευε το 27,8% του δημοσίου χρέους της χώρας. Η Επιτροπή Αποκατάστασεως των προσφύγων δαπάνησε για την εγκατάσταση των αστών προσφύγων, ως το 1930, (μέχρι τη διάλυσή της), το ποσό των 2 εκατομμυρίων αγγλικών λιρών (Ιστορία του ελληνικού Έθνους 2000: 331, Πατρίς, φ. 17088/ 09.12.2003).

την παραχώρηση γεωργικού κλήρου και κατοικίας⁴⁹, τον εφοδιασμό των αγροτών με ζώα, σπόρους, δέντρα, λιπάσματα, εργαλεία και την παροχή ανάλογου χρηματικού ποσού για τη συντήρηση της οικογένειας ως την πρώτη σοδειά. Όλα τα παραπάνω χρεώνονταν στους αγρότες, οι οποίοι τα εξοφλούσαν σταδιακά με τοκοχρεωλυτικές δόσεις (Καφετζάκη 2003: 53, Πετμεζάς 2002: 206-207).

Η Ε.Α.Π. από το 1924 δραστηριοποιήθηκε και στον τομέα της αστικής αποκατάστασης. Στην Επιτροπή παραχωρήθηκαν εκτάσεις, που διατέθηκαν για την οικοδόμηση συνοικισμών⁵⁰ και περιήλθαν στην κυριότητά της σπίτια, που είχαν κατασκευαστεί από το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και χρειάζονταν επισκευές. Ουσιαστικά η αστική αποκατάσταση δεν ήταν παρά απλή εγκατάσταση. Η κατοικία μυθοποιήθηκε και έγινε για τους πρόσφυγες το κύριο μέσο για την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία⁵¹. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι πρόσφυγες δεν αποπλήρωναν τα σπίτια ή ακόμη τα κατελάμβαναν, ενώ η πολιτεία ήταν ελαστική και απέναντι στην εκτεταμένη αυθαίρετη δόμηση. Το ελληνικό δημόσιο, με τη λήξη της γερμανικής κατοχής, προχώρησε το 1944 σε παραγραφή των χρεών των προσφύγων, χωρίς όμως να διευθετήσει το θέμα των τίτλων ιδιοκτησίας, γεγονός που δημιούργησε εκκρεμότητες, προστριβές και εντάσεις για πολλά χρόνια (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 20).

Λαμβάνοντας υπόψη τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα, η Ε.Α.Π. επεδίωξε ώστε οι πρόσφυγες που προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό, ή έστω την ευρύτερη περιοχή, να εγκατασταθούν μαζί στο ελληνικό έδαφος, όπως επίσης, στο μέτρο του δυνατού, να αποκτήσουν απασχόληση ίδια ή συναφή με αυτή που είχαν στην πατρίδα τους. Η Ε.Α.Π. είχε έδρα την Αθήνα και ήταν υπόλογη για το έργο της τόσο στην ελληνική κυβέρνηση όσο και στην Κοινωνία των Εθνών. Στην Κρήτη λειτούργησε μία επιθεώρηση της Ε.Α.Π. με 4 γραφεία Εποικισμού, 1 για κάθε νομό. Η Ε.Α.Π. λειτούργησε μέχρι το τέλος του 1930 και στα επτά χρόνια λειτουργίας της

---

⁴⁹Οι κλήροι που διανεμόνταν ποίκιλλαν ανάλογα με το είδος της καλλιέργειας και το μέγεθος της οικογένειας που θα εγκαθίστατο. Στην Κρήτη οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν κυρίως σε πρώην μουσουλμανικά σπίτια στις πόλεις και λιγότερο στην ύπαιθρο (Ανδριώτης 2008: 15).

⁵⁰Η Λαγουδάκη-Σασλή αναφέρει για τους προσφυγικούς συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν στο Ηράκλειο, ότι όλοι οικοδομήθηκαν σε περιοχές από τη φύση τους υποβαθμισμένες και άγονες (Λαγουδάκη-Σασλή 2009: 176).

⁵¹Ο τρόπος απόκτησης στέγης ποίκιλλε και γενικά μπορούμε να πούμε ότι το Υπουργείο Πρόνοιας (τουλάχιστον την πρώτη περίοδο) πραγματοποιούσε τη στέγαση δωρεάν, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων χρέωνε ένα συμβολικό ποσό ως ενοίκιο, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων πωλούσε ή ενοικίαζε μόνιμες κατοικίες και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος διέθετε οικόπεδα για την ανέγερση οικιών με δημόσιες δημοπρασίες (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 20).

επιτέλεσε τεράστιο έργο⁵² (Ανδριώτης 2008: 14-15, Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 94).

Ιδεολογικοπολιτικά, η πλειονότητα των προσφύγων μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '30, συνδεόταν με τη βενιζελική παράταξη⁵³ και αρκετοί πρόσφυγες είχαν ενεργό δράση στην πολιτική⁵⁴. Ο λόγος των εκλογικών προτιμήσεών τους στη συγκεκριμένη παράταξη, ήταν ότι οι ίδιοι θεωρούσαν την εκλογική νίκη των αντιβενιζελικών το 1920 και την επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου ως τα κύρια αίτια της ήττας στη μικρασιατική εκστρατεία και της απώλειας της πατρίδας τους (Hering 2008: 1006-7, 1047).

Το σύνολο σχεδόν των προσφύγων ψήφιζε υπέρ των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1926 και στη συνέχεια του 1928, που πήραν χαρακτήρα δημοψηφίσματος και ο Βενιζέλος επέστρεψε στην εξουσία. Ωστόσο, τα επόμενα χρόνια η δύναμη του Κ.Κ.Ε. άρχισε να ανεβαίνει ανάμεσα στους πρόσφυγες⁵⁵ (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 26). Η στροφή αρκετών προσφύγων προς το Λαϊκό Κόμμα οφειλόταν και στο γεγονός ότι, μετά το σύμφωνο φιλίας, ο Βενιζέλος έχασε σημαντικό μέρος των

---

⁵²Η Ε.Α.Π. άρχισε από το 1925 να παρεμβαίνει και στον τομέα της υγείας, όταν ίδρυσε την υγειονομική της υπηρεσία. Κατασκεύασε σε όλη τη χώρα κτίρια για ιατρικούς σταθμούς, τα οποία παραχώρησε με ενοίκιο στην κρατική υγειονομική υπηρεσία ή τον Ερυθρό Σταυρό (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 20). Υπήρξε οργανισμός άμεσα συνδεδεμένος με την Κοινωνία των Εθνών και η διοίκηση όπως και η πολιτική της οφειλόταν σε ξένους. Αυτοί που στελέχωναν όμως το μηχανισμό της ήταν Έλληνες και η χρηματοδότηση των προγραμμάτων της βάρυνε το ελληνικό κράτος. Σε μεγάλο βαθμό, η επιτυχία της οφειλόταν στην αυτονομία και στην αποστασιοποίησή της από τον ταραχώδη πολιτικό βίο εκείνης της περιόδου. Η Ε.Α.Π. βρέθηκε συχνά στο επίκεντρο της κομματικής διαμάχης και το έργο της έγινε αντικείμενο κριτικής. Εντολοδόχος της διεθνούς κοινότητας, είχε επίγνωση της πολιτικοκοινωνικής διάστασης του προσφυγικού ζητήματος και προσπάθησε να εξαλείψει μια πιθανή εστία αναταραχής, προωθώντας την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 21).

⁵³Ήδη από το 1923 οι πρόσφυγες απέκτησαν ελληνική ιθαγένεια (*Ιδη*, φ.456/17.07.23) και από τον Οκτώβριο του 1922, με νομοθετικό διάταγμα της επαναστατικής κυβέρνησης, συγκροτούνται στους δήμους επιτροπές για την εγγραφή των προσφύγων σε ειδικά δημοτολόγια (Ιστορία των Ελλήνων: 262).

⁵⁴Η συγκέντρωση των προσφύγων άλλαξε τους συσχετισμούς των ψήφων αποφασιστικά. Ωστόσο, σε σύγκριση με το ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού, η εκπροσώπηση των ίδιων των προσφύγων στην κοινοβουλευτική ομάδα των Φιλελευθέρων ήταν μικρή. Συγκεκριμένα το ποσοστό των προσφύγων στη Βουλή το 1923 ήταν το 10,8% επί του συνόλου, ενώ το 1926 ήταν το 12,5% (Hering 2008: 1008-9).

⁵⁵Στη ραγδαία άνοδο ριζοσπαστικών στοιχείων και την υποστήριξη που κέρδισαν από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού -μεταξύ των οποίων ήταν και οι πρόσφυγες- συνέβαλλε στις αρχές της δεκαετίας του '30 και η οικονομική κρίση, η οποία μεγιστοποίησε την οξύτητα των εσωτερικών κοινωνικών προβλημάτων, όπως της ανεργίας και του πληθωρισμού (Ιστορία των Ελλήνων: 356). Οι καπνεργάτες, οι οποίοι ήταν από τα πιο μαχητικά κομμάτια της ελληνικής εργατικής δύναμης μετά την άφιξη των προσφύγων, μετατράπηκαν σε μία από τις πιο αφοσιωμένες ομάδες υποστηρικτών του ΚΚΕ. Παράγοντες που συνέβαλαν στην παράδοση του οργανωμένου ριζοσπαστισμού των καπνεργατών ήταν η έλλειψη δεσμών με τη γη που χαρακτήριζε τους αστούς πρόσφυγες, αλλά και το ίδιο το εργασιακό περιβάλλον (Mazower 2009: 173). Η συγκέντρωση της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ στις πόλεις και κυρίως στα βιομηχανικά κέντρα δείχνει ότι η εργατική τάξη της εποχής -η οποία ενισχύθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους πρόσφυγες (Βλ. ενδεικτικά, Φουντανόπουλος 2002: 295, Χατζηιωσήφ 2002: 21)- αποτελούσε το κύριο στοιχείο της εκλογικής του δύναμης. Από το 1933 και μετά, παρατηρείται μια μικρή αλλά σταθερή επέκταση της επιρροής του ΚΚΕ στον αγροτικό πληθυσμό, κυρίως σε ορισμένα προσφυγικά χωριά της Μακεδονίας (Γεωργαντίδης, Νικολακόπουλος, 1979: 456).

προσφύγων⁵⁶, που σε μεγάλα ποσοστά υποστήριξαν την Αριστερά ιδιαίτερα μετά την αλλαγή της πολιτικής γραμμής του ΚΚΕ για αυτονόμηση της Μακεδονίας και της Θράκης (Ιστορία των Ελλήνων: 280-281). Σύμφωνα ωστόσο με τον Μαυροκορδάτο, «μόνο χάρη στο Βενιζελισμό απέκτησαν οι πρόσφυγες όσα απέκτησαν: περίθαλψη, σπίτια, χωράφια, αποζημιώσεις αλλά και πλήρη πολιτικά δικαιώματα Ελλήνων πολιτών. Αντίστοιχα, μόνο χάρη στην προσφυγική ψήφο διατήρησε ο Βενιζελισμός την εξουσία μέχρι το 1933⁵⁷» (Μαυροκορδάτος 1992: 11).

Η άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων το 1922 άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην κοινωνική ιστορία της χώρας. Η παρουσία τους συνοδεύτηκε από τη διεύρυνση των δημογραφικών και βιομηχανικών μεγεθών⁵⁸ και προκάλεσε αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, στη χωροταξική ανάπτυξη των πόλεων, τη στάση του κράτους απέναντι στα κοινωνικά προβλήματα, τη στρατηγική του εργατικού κινήματος (Φουντανόπουλος 2002: 295).

Παρόλο που η παρουσία των προσφύγων δεν ακύρωσε τα βασικά χαρακτηριστικά της μισθωτής εργασίας, προσέφερε ωστόσο στους εργοδότες νέες δυνατότητες οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, που προκάλεσαν την αντίδραση των εργατών. Η υπερπροσφορά εργατικών χεριών είχε ως συνέπεια την τακτική εναλλαγής προσωπικού από τις επιχειρήσεις, υποχρεώνοντας το εργατικό δυναμικό να διοχετευθεί σε όλους τους επαγγελματικούς χώρους και κυρίως προς το μικρεμπόριο και την αυτοαπασχόληση. Το φαινόμενο αυτό συχνά θεωρείτο ιδιαίτερος τρόπος απασχόλησης των προσφύγων (Φουντανόπουλος 2002: 299-300).

---

⁵⁶ Οι πρόσφυγες υποδέχτηκαν αυτή τη διευθέτηση με αγανάκτηση και απογοήτευση, καθώς «τους εξόργισε η φαινομενική αποδοχή εκ μέρους του Βενιζέλου του τουρκικού επιχειρήματος πως οι περιουσίες που εγκατέλειψαν οι Έλληνες στη Μικρά Ασία άξιζαν λιγότερο από τις περιουσίες των μουσουλμάνων στην Ελλάδα. [...] Ίσως μάλιστα, ενδόμυχα, να αντέδρασαν έντονα στην ιδέα πως έπρεπε πλέον να παραιτηθούν από κάθε ελπίδα επιστροφής στις προηγούμενες πατρίδες τους» (Mazower 2009: 177).

Χαρακτηριστικό αυτής της δυσaréσκειας είναι το περιστατικό που συνέβη στην Καβάλα, το οποίο αναφέρει ο Mazower: «Καθώς η Καβάλα ήταν προπύργιο προσφύγων, η δυσάρεστη υποδοχή του Βενιζέλου το 1932 εντασσόταν σε μια βαρυσήμαντη και ανησυχητική, για τους Φιλελεύθερους, τάση: στη βαθμιαία διάβρωση, κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, της υποστήριξης που παρείχαν οι πρόσφυγες στον Κρητικό εθνάρχη» (Mazower 2009: 176-7).

⁵⁷ Όπως επισημαίνει ο Mazower, «ο Βενιζέλος είχε κερδίσει τις εκλογές του 1928 χάρη στην προσφυγική ψήφο. [...] Όταν οι πρόσφυγες είχαν πρωτοέρθει στην Ελλάδα, η ακλόνητη πίστη στον Βενιζέλο τους έκανε να κλείνουν τα αυτιά στον κομμουνισμό και στις άλλες ριζοσπαστικές πολιτικές προτάσεις» (Mazower 2009: 177).

⁵⁸ Την περίοδο πριν την άφιξη των προσφύγων δεν υπήρχε «βαριά βιομηχανία» στην Ελλάδα. «Οι μεγαλύτεροι κλάδοι ήταν εκείνοι των τροφίμων και ποτών και της υφαντουργίας, ενώ επίσης σημαντικοί ήταν οι κλάδοι σαπωνοποιίας, επεξεργασίας ελαιοπυρήνων, χημικής βιομηχανίας, επίπλου και βυρσοδεψίας» (Mazower 2009: 130). Η δημογραφική αύξηση συμπίεσε τους μισθούς κατά τη δεκαετία του 1920 και συνέβαλε στην ταχύρυθμη εκβιομηχάνιση (Mazower 2009: 77). Ωστόσο, ενώ στη δεκαετία του 1920 η βιομηχανική παραγωγή αυξανόταν με διπλάσιο ρυθμό από ό, τι η αγροτική, «οι υψηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης δεν συνοδεύονταν από ενδείξεις εκσυγχρονισμού» (Mazower 2009: 130).

Ταυτόχρονα, μετά την εισροή των προσφύγων στην Ελλάδα, οι τάξεις όλων των εμπορικών ειδικοτήτων διογκώθηκαν (Χατζηιωσήφ 2002: 21) και η παρουσία τους επέδρασε στην εξέλιξη του μεταποιητικού τομέα (βιομηχανίας και βιοτεχνίας), μέσω της διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς, της επιχειρηματικότητας των προσφύγων ιδρυτών νέων βιομηχανιών⁵⁹ και της αύξησης της προσφοράς εργασίας (Χατζηιωσήφ 2002: 23).

Αν και για τις ανάγκες της εργασίας εξετάζεται η χρονική περίοδος 1922-1926, στο τέλος της οποίας φαίνεται πως οι πρόσφυγες έχουν αρχίσει να αποκαθίστανται και ξεκινάει σταδιακά η ενσωμάτωσή τους στην τοπική κοινωνία, αξίζει να σημειωθεί πως λίγα χρόνια μετά οι πρόσφυγες και η ελληνική κοινωνία γενικότερα, βίωσαν την οικονομική κρίση, η οποία είχε σοβαρές συνέπειες για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

Πιο συγκεκριμένα, το κραχ του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης τον Οκτώβριο του 1929 και η διεθνής οικονομική κρίση που ξέσπασε τότε, είχε ως συνέπεια να ανατραπεί οριστικά ο μηχανισμός αναπαραγωγής του ελληνικού οικονομικού συστήματος με τη βοήθεια του εξωτερικού δανεισμού. Το αδιέξοδο της ελληνικής οικονομίας όμως, είχε αποκαλυφθεί πριν από τη διεθνή κρίση (Χατζηιωσήφ 2002: 43). Την περίοδο 1927-1931 εμφανίστηκε συρρίκνωση της αγροτικής οικονομίας στην Ελλάδα, που χαρακτηρίστηκε από εξαιρετικά φτωχές σοδειές και περιορισμό του ζωικού κεφαλαίου. Μόνο μετά το 1934 άρχισε η ανάκαμψη⁶⁰ (Πετμεζάς 2002: 215), η οποία αργότερα διακόπηκε για άλλη μια φορά, εξαιτίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της κατοχής⁶¹.

Η άφιξη των προσφύγων ήταν καθοριστική για τη νεοελληνική κοινωνία. Σε πολιτικό επίπεδο, χάρη στην εγκατάστασή τους στη Μακεδονία και τη Θράκη, ενισχύθηκε η ελληνική παρουσία και η εθνική ομοιογένεια της Ελλάδας (Καφετζάκη 2003: 37, Τενεκίδης 1980: κε). Σε οικονομικό επίπεδο, η αγροτική οικονομία

---

⁵⁹Με την έλευση των προσφύγων πρωτοεμφανίστηκαν αρκετοί νέοι κλάδοι, μεταξύ των οποίων η ταπητοβιομηχανία που ξεκίνησε από Μικρασιάτες πρόσφυγες (Mazower 2009: 129).

⁶⁰Η αύξηση της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής συντελέστηκε κυρίως μετά το 1931 και οδήγησε σε αύξηση του προσφερόμενου αγροτικού προϊόντος στον πληθυσμό. Η αύξηση της αγροτικής παραγωγής οφειλόταν στη βελτίωση της υποδομής των γεωργικών εκμεταλλεύσεων μέσω της περισσότερο φροντισμένης γεωργικής εργασίας, της υιοθέτησης των ενδεδειγμένων αμειψισπορών και των αποδοτικότερων καλλιεργητικών επιλογών (Πετμεζάς 2002: 216).

⁶¹Η εργασία δεν επεκτείνεται περαιτέρω, ώστε να εξετάσει τη γενικότερη ιστορία της Ελλάδας μέχρι τις μέρες μας. Αν και αυτό θα εξυπηρετούσε την ιστορική συνέχεια, θα απαιτούσε ωστόσο μία ξεχωριστή μελέτη, η οποία θα παρέκλινε από το σκοπό της συγκεκριμένης εργασίας.

αναζωογονήθηκε, καθώς οι πρόσφυγες αξιοποίησαν ακαλλιέργητες εκτάσεις⁶², εφαρμόζοντας και νέες καλλιεργητικές μεθόδους⁶³. Η συγκέντρωση πολλών από αυτούς στα αστικά κέντρα, πρόσφερε νέες δυνατότητες στο εμπόριο και στη βιομηχανία (Καφετζάκη 2003: 63-64). Χάρη στους πρόσφυγες αυξήθηκε ο πληθυσμός της Ελλάδας και το μέγεθος του πληθυσμού που εισέρρευσε αύξησε το εργατικό δυναμικό και διεύρυνε την εγχώρια αγορά. Σε κοινωνικό επίπεδο, οι πρόσφυγες έφεραν στην κοινωνία της Ελλάδας τον τρόπο ζωής, τις συνήθειες, τη μουσική, τη μαγειρική τους. Οι επιδράσεις στον τομέα της μουσικής ήταν ιδιαίτερα σημαντικές. Κάποιοι από τους Μικρασιάτες δίδαξαν την τέχνη του τραγουδιού σε προσφυγικά στέκια και έκαναν ευρέως γνωστά μουσικά όργανα, όπως το σαντούρι, το βιολί, το κλαρίνο, το τουμπερλέκι (Ζαϊμάκης 2008b: 119).

Στον πνευματικό τομέα, οι πρόσφυγες έδωσαν νέα πνοή στα Γράμματα και τις Τέχνες, αφού σημαντικοί λογοτέχνες, όπως ο Στρατής Μυριβήλης, ο Ηλίας Βενέζης, ο Φώτης Κόντογλου και ο Στρατής Δούκας ήταν Μικρασιάτες. Μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες τους, από το βίαιο διωγμό του ελληνικού στοιχείου της Μικράς Ασίας το 1922, αντιμετώπισαν τη λογοτεχνία ως μέσο διαχείρισης της ιστορικής μνήμης και εμπειρίας (Καφετζάκη 2003: 24) και μετουσίωσαν σε έργα τέχνης, βιώματα ζωής ή βιώματα μνήμης από τη μικρασιατική καταστροφή (Τενεκίδης 1980: κε).

---

⁶²Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 26

⁶³Ένας επιπλέον λόγος για τον οποίο οι πρόσφυγες ενίσχυσαν την εθνική οικονομία, ήταν ότι οι ίδιοι λειτούργησαν σαν μια ειδικευμένη και φθηνή εργατική δύναμη και συμβάλλοντας στη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς (Ιστορία του ελληνικού Έθνους 2000: 331, Morgenthau 1994: 418).

2.2 Η ΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

Με τα στοιχεία που υπάρχουν είναι δύσκολο να υπολογιστεί ο ακριβής αριθμός των προσφύγων που έφθασε στην Ελλάδα, επειδή οι μόνες γενικές και καθολικές καταγραφές του προσφυγικού πληθυσμού γίνονται το 1923, με την ειδική απογραφή των προσφύγων που διενεργήθηκε από το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως και το 1928, στο πλαίσιο της γενικής απογραφής (Ιστορία των Ελλήνων: 240).

Σύμφωνα με την «Απογραφή προσφύγων», που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1923, σε όλη την Ελλάδα είχαν φτάσει 850.000 πρόσφυγες. Στην Κρήτη βρίσκονταν 28.821, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν γυναίκες (οι 16.210). Το μεγαλύτερο μέρος από αυτούς εγκαταστάθηκε στις τρεις μεγάλες πόλεις του νησιού. Στο Ηράκλειο απογράφηκαν 10.087 πρόσφυγες, στα Χανιά 7.910 και στο Ρέθυμνο 2.731 (Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Απογραφή 1923).

Το 1928 η απογραφή του πληθυσμού κατέγραψε 1.221.849 πρόσφυγες στην Ελλάδα και στην Κρήτη 33.900. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής, στο νομό Ρεθύμνου βρίσκονταν συνολικά 4.222 πρόσφυγες και στην πόλη του Ρεθύμνου 1.984. Αντίστοιχα στο νομό Χανίων μετρήθηκαν 7.941 πρόσφυγες, από τους οποίους οι 5.236 απογράφηκαν στα Χανιά. Σχεδόν οι μισοί πρόσφυγες από το σύνολο των προσφύγων στην Κρήτη απογράφηκαν στην περιοχή του Ηρακλείου (Δήμος Ηρακλείου και Νέα Αλικαρνασός). Όπως διαπιστώνεται από την απογραφή του 1928, στο νομό Ηρακλείου βρίσκονταν 18.886 πρόσφυγες και οι 13.685 καταμετρήθηκαν στο Δήμο Ηρακλείου, σε σύνολο 39.231 κατοίκων. Οι 10.661 πρόσφυγες μάλιστα απογράφηκαν στην πόλη του Ηρακλείου και οι 1.317 στη Νέα Αλικαρνασός⁶⁴.

Η ειδική απογραφή ωστόσο, που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1923 θεωρείται ελλιπής⁶⁵, ενώ η απογραφή του πληθυσμού του 1928 θεωρείται πως δίνει ακριβέστερα στοιχεία⁶⁶. Ο αριθμός των προσφύγων που κατέφυγαν στην πόλη του

⁶⁴Για να κατανοηθεί καλύτερα η αναλογία των προσφύγων, ο συνολικός πληθυσμός της Νέας Αλικαρνασούς ήταν 1.499 (Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Απογραφή 1928).

⁶⁵Θεωρείται ελλιπής επειδή δεν είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα, πολλοί πρόσφυγες είχαν ήδη πεθάνει και επειδή έγινε κυρίως στους προσφυγικούς καταυλισμούς με αποτέλεσμα να μην απογραφούν πολλές εύπορες οικογένειες που έμεναν με ενοίκιο (Λαγουδάκη- Σασλή 2009: 20).

⁶⁶Τα στοιχεία της απογραφής του 1928 είναι ακριβέστερα, αλλά όχι απόλυτα επειδή πολλοί πρόσφυγες δεν ανέγραψαν στα οικεία δελτία, από άγνοια ή αδιαφορία, την προσφυγική τους ιδιότητα (Λαγουδάκη- Σασλή 2009: 22).

Ηρακλείου δεν είναι παρόλα αυτά απολύτως εξακριβωμένος⁶⁷. Από τα στοιχεία που υπάρχουν όμως, διαπιστώνεται ότι τόσο ο πληθυσμός όσο ο βαθμός αστικοποίησης της Ελλάδας αυξήθηκε κατά τα έτη 1920-1928 (Ανδριώτης 2008: 13, 16).

Παρατηρεί κανείς ότι η Κρήτη (και κυρίως οι τρεις μεγαλύτερες πόλεις της) αποτελούσε χώρο εγκατάστασης μεγάλου αριθμού προσφύγων. Το Ηράκλειο φαίνεται πως ήταν η πόλη που υποδέχτηκε το μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων. Το πόσο μεγάλος ήταν ο συγκεκριμένος αριθμός γίνεται αντιληπτό, αν συγκρίνουμε το ντόπιο πληθυσμό που είχε η πόλη πριν αλλά και μετά την έλευση των προσφύγων. Συγκεκριμένα, το 1920 στο Ηράκλειο είχαν απογραφεί 24.740 κάτοικοι (Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Απογραφή 1920), στους οποίους –όπως είδαμε παραπάνω– το 1923 προστέθηκαν 10.087 πρόσφυγες, ενώ στην απογραφή του 1928, οι κάτοικοι του Ηρακλείου ήταν 33.404 (Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Απογραφή 1928) και οι πρόσφυγες που απογράφηκαν το ίδιο έτος ήταν 10.661 (Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., Απογραφή Προσφύγων 1928).

Παρόλο που στο Ηράκλειο απογράφηκαν οι περισσότεροι πρόσφυγες, οι άλλες δύο μεγάλες πόλεις του νησιού αντιμετώπισαν επίσης προβλήματα από το μεγάλο αριθμό των προσφύγων. Συγκεκριμένα, ο αριθμός προσφύγων που έφτασε στο Ρέθυμνο το 1922 ήταν τέτοιος, που οι άνθρωποι γέμιζαν τους δρόμους και τις πλατείες της πόλης. Λόγω έλλειψης χώρου, οι πρόσφυγες στο Ρέθυμνο έμειναν για αρκετό διάστημα σε σχολεία, εκκλησίες, τζαμιά ή σε εγκαταλελειμμένα σπίτια. Οι εκκλήσεις προς τους ντόπιους για προσφορά ήταν συχνές και οι περισσότεροι απάντησαν θετικά. Ωστόσο, οι ανάγκες δε μπορούσαν να καλυφθούν τόσο γρήγορα, καθώς ήταν τεράστιες (Συριανόγλου 2008: 89).

Ανάλογη ήταν η κατάσταση και στα Χανιά. Δημιουργήθηκαν επιτροπές που πραγματοποίησαν εράνους για τους πρόσφυγες και απεύθυναν εκκλήσεις προς τους κατοίκους για βοήθεια (Σημανδηράκη 2008: 101). Η έλλειψη χώρων στέγασής τους μάλιστα και η τοποθέτηση μεγάλου αριθμού προσφύγων σε μικρούς χώρους, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση ασθενειών και τεράστιο κίνδυνο μετάδοσής τους (Σημανδηράκη 2008: 105).

---

⁶⁷ Αν λάβουμε υπόψη το υψηλό ποσοστό θνησιμότητας λόγω των επιδημιών και των άθλιων συνθηκών διαβίωσης, την αντίστοιχη μείωση των γεννήσεων λόγω της σύνθεσης του προσφυγικού πληθυσμού και το γεγονός της αναχώρησης πολλών προσφύγων για άλλες χώρες, ο αριθμός των προσφύγων που ήρθε στην Ελλάδα ήταν μεγαλύτερος (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ.: 16).

Η εικόνα που παρατηρείται στα Χανιά και στο Ρέθυμνο μοιάζει σε πολλά σημεία με αυτή που δίνεται για το Ηράκλειο από τον τοπικό τύπο, και στην οποία θα αναφερθούμε αναλυτικά στη συνέχεια. Με βάση τις δημοσιεύσεις των δύο εφημερίδων του Ηρακλείου, τη χρονική περίοδο 1922-1926 παρατηρείται μια αλλαγή στη στάση της κοινωνίας απέναντι στους πρόσφυγες. Το πρώτο διάστημα, ανακοινώσεις και άρθρα μαρτυρούσαν το ενδιαφέρον, τη συμπόνια και την ευαισθητοποίηση των ντόπιων κατοίκων απέναντι στους πρόσφυγες, των οποίων η κατάσταση ήταν τραγική. Όταν πλέον έγινε φανερό πως οι πρόσφυγες δεν θα γυρνούσαν στη Μικρά Ασία και αναζητούνταν λύσεις για την αποκατάστασή τους, παρατηρούμε μια διαφορετική στάση στις εφημερίδες –η οποία εκφράστηκε κυρίως με καχυποψία απέναντι στους πρόσφυγες που παρουσιάζονταν ως απειλή για την κοινωνία- στάση που φαίνεται να συμφωνούσε με εκείνη των ντόπιων κατοίκων.

Τα ζητήματα, στα οποία δίνουν βαρύτητα οι εφημερίδες σε σχέση με τους πρόσφυγες είναι αρχικά δημογραφικά (σίτιση, στέγαση, ένδυση προσφύγων) και στη συνέχεια –κατά τη διάρκεια της αποκατάστασής τους- κυρίως οικονομικά (ανάγκη εύρεσης εργασίας) και πολιτισμικά (σχέσεις ντόπιων – προσφύγων, νοοτροπία, τραγούδια).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για να προσεγγίσουμε το θέμα της εργασίας είναι η ανάλυση περιεχομένου, που εφαρμόστηκε τόσο στο γραπτό λόγο (πρωτογενές υλικό εφημερίδων), όσο και στον προφορικό (συνεντεύξεις, οπτικοακουστικό υλικό, εκφωνούμενοι λόγοι μικρασιατικών βραδιών). Η συγκεκριμένη μέθοδος θεωρήθηκε η καταλληλότερη, καθώς μπορεί να χρησιμεύσει στο να πραγματευτούμε «οποιοδήποτε υλικό επικοινωνιών διά του λόγου που γίνονται στην κοινωνική ζωή, είτε πρόκειται για γραπτά κείμενα, όπως εφημερίδες [...], είτε πρόκειται για προφορικές επικοινωνίες» (Grawitz 2006: 188).

Για το σκοπό της εργασίας πραγματοποιήθηκε μελέτη και ανάλυση γραπτών πηγών της εποχής και συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκαν οι εφημερίδες «Ίδη» και «Νέα Εφημερίς», που εκδίδονταν στο Ηράκλειο κατά την εξεταζόμενη περίοδο⁶⁸. Οι λόγοι που επιλέχτηκαν είναι αφενός επειδή φαίνεται να ήταν οι μεγαλύτερες σε κυκλοφορία εφημερίδες την περίοδο 1922-1926 και αφετέρου επειδή αντιπροσωπεύουν δύο αντίθετες πολιτικές απόψεις και προσεγγίζουν διαφορετικά το ζήτημα των προσφύγων. Πιο συγκεκριμένα, ο αντιβενιζελικός χαρακτήρας της πρώτης εφημερίδας και οι φιλελεύθερες πολιτικές απόψεις της δεύτερης, αποτυπώνονται συνεχώς στα φύλλα τους και οι αναφορές τους στα ζητήματα των προσφύγων διαφοροποιούνται αισθητά ως προς την έκταση, τη συχνότητα εμφάνισης και το περιεχόμενό τους.

Μέσα από τη μελέτη των εφημερίδων επιτυγχάνεται η ανάδειξη των κοινωνικών συνθηκών της εποχής και ειδικότερα η κατάσταση που επικρατούσε σε σχέση με τους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Η συλλογή πληροφοριών από τον τοπικό τύπο είναι καθοριστικής σημασίας, καθώς παρέχεται πρόσβαση σε πρωτογενές υλικό που μελετήθηκε με ποιοτική ανάλυση περιεχομένου. Διερευνήθηκε το ύφος, το περιεχόμενο, η έκταση των άρθρων, αλλά και οι λέξεις που χρησιμοποιούνται για θέματα σχετικά με τους πρόσφυγες.

Στην ανάλυση των πληροφοριών που προέρχονται από τις εφημερίδες, πρέπει να ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι εκείνοι που αρθρογραφούσαν ήταν εγγράμματοι και ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Αντιπροσώπευαν επομένως την οπτική

---

⁶⁸Το υλικό των δύο εφημερίδων προήλθε έπειτα από έρευνα του αρχείου τοπικών εφημερίδων της Βικελαίας Βιβλιοθήκης Ηρακλείου.

μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Στην ανάλυση των εφημερίδων δεν πρέπει επίσης να παραληφθεί το θέμα της κομματικής ένταξής τους⁶⁹.

Πέραν των πηγών, για την περαιτέρω προσέγγιση του περιεχομένου, χρησιμοποιήθηκαν και προφορικές μαρτυρίες ατόμων μικρασιατικής καταγωγής που ζουν στη Νέα Αλικαρνασσό. Οι προφορικές μαρτυρίες του σήμερα συνδέονται με τις γραπτές αναφορές στο μεσοπολεμικό τύπο, καθώς μέσα από την ανάλυση των άρθρων των εφημερίδων μπορούμε να διεισδύσουμε στην εικόνα του Μικρασιάτη πρόσφυγα την εποχή της εγκατάστασής του, όπως παρουσιάζεται από τους λόγιους αρθρογράφους, ενώ από τις προφορικές αφηγήσεις διαπιστώνουμε πώς οι απόγονοι των Μικρασιατών προσφύγων εκφράζουν αυτή την ίδια εικόνα του Μικρασιάτη, που είναι φανερά διαμεσολαβημένη και επηρεασμένη από τη λήθη και την νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες. Παρατηρούμε μάλιστα ότι οι αφηγήσεις τους αναφέρονται περισσότερο στις δυσκολίες που συνάντησαν οι πρόγονοί τους τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης και λιγότερο ή καθόλου στις μετέπειτα κοινωνικές συνθήκες. Μάλιστα πολλά από τα στοιχεία που επικαλούνται οι απόγονοι των Μικρασιατών είναι στοιχεία που συναντώνται στις εφημερίδες της περιόδου 1922-1926.

Οι πληροφορητές αποτελούνταν από άτομα διαφορετικής ηλικίας και φύλου και αυτό γιατί αρχικός στόχος ήταν να δούμε τη σχέση της μνήμης με την ηλικία, αλλά και με το φύλο αντίστοιχα. Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, οι διαφορές που προέκυψαν ήταν σε σχέση με την ηλικία και όχι τόσο σε σχέση με το φύλο. Οι πληροφορητές ήταν συνολικά 8 από τους οποίους 2 ήταν άνδρες και 6 γυναίκες. Από το σύνολο, 4 ήταν Μικρασιάτες δεύτερης γενιάς (2 άνδρες 2 γυναίκες, ηλικίας 65-85 χρονών), 3 ήταν Μικρασιάτες τρίτης γενιάς (όλες γυναίκες, ηλικίας 35-65 χρονών) και 1 ήταν τέταρτης γενιάς (γυναίκα, 15 χρονών)⁷⁰.

Τα κριτήρια για την επιλογή των συγκεκριμένων προσώπων ήταν α) η προθυμία τους να συνεργαστούν, β) η ικανότητα μνήμης (των αφηγήσεων) του παρελθόντος

---

⁶⁹Η κομματική ένταξη της κάθε εφημερίδας διαπιστώνεται από τη γενική τοποθέτηση των αρθρογράφων της απέναντι σε κοινωνικά ζητήματα της εποχής, κυρίως σε προεκλογικές περιόδους, κατά τις οποίες είναι ιδιαίτερα εμφανής η πολιτική στάση τους. Είναι γεγονός ότι για μία καλύτερη μελέτη των “πολιτικών προτιμήσεων” των εφημερίδων, θα έπρεπε να γνωρίζαμε τα πολιτικά πιστεύω των αρθρογράφων τους, αυτό όμως θα απαιτούσε μία ξεχωριστή έρευνα, η οποία θα ήταν έξω από τα πλαίσια της συγκεκριμένης εργασίας.

⁷⁰Στον αριθμό αυτό δεν περιλαμβάνεται η συνέντευξη με το δάσκαλο χορού του συλλόγου επειδή ο ίδιος δεν είναι μικρασιατικής καταγωγής. Επίσης πρέπει να επισημανθεί ότι η συνέντευξη με τον πρόεδρο του συλλόγου (κ. Σταύρο), δεν ήταν όπως οι υπόλοιπες συνεντεύξεις, καθώς ήταν μικρής διάρκειας και είχε περισσότερο τη μορφή σύντομης συζήτησης.

και γ) η “ποιότητα” των αφηγήσεων⁷¹. Η άνιση αναλογία ανδρών – γυναικών οφείλεται κυρίως στην απουσία συμμετοχής των πρώτων σε δραστηριότητες του συλλόγου, αναφορικά με αυτή των γυναικών. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα είναι η χορωδία του συλλόγου, η οποία αποτελείται αποκλειστικά από γυναίκες μικρασιατικής καταγωγής⁷².

Η τεχνική που επιλέχθηκε για τις συνεντεύξεις, ως η πιο ενδεδειγμένη για το σκοπό της εργασίας, ήταν η τεχνική των ημικατευθυνόμενων συνεντεύξεων. Ο λόγος ήταν ο διερευνητικός χαρακτήρας της έρευνας που προϋπέθετε οι ερωτώμενοι να μπορούν να μιλήσουν ελεύθερα και να εκθέσουν τις αναμνήσεις τους. Ο συγκεκριμένος στόχος μπόρεσε να επιτευχθεί με την προαναφερθείσα τεχνική, καθώς παρείχε ευελιξία στην αφήγηση και ελεύθερη ανάκληση των αναμνήσεων των ερωτώμενων, με αποτέλεσμα να έχει τη μορφή συζήτησης⁷³.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν τον Μάιο-Ιούνιο 2011 και ο χώρος διεξαγωγής των συνεντεύξεων με τους Μικρασιάτες και το δάσκαλο χορού ήταν τα γραφεία του συλλόγου, εκτός από τη συνέντευξη με την κ. Βαγγελιώ που έγινε στον προηγούμενο χώρο που στεγαζόταν ο σύλλογος και τη συνέντευξη με τον κ. Κώστα, η οποία πραγματοποιήθηκε στο σπίτι του, καθώς ο ίδιος δεν έχει καμία σχέση με το σύλλογο. Στα πλαίσια του συλλόγου οι μαρτυρίες φιλτράρονται, τονίζοντας ορισμένα στοιχεία έναντι κάποιων άλλων. Επιπλέον, το γεγονός ότι οι συνεντεύξεις έγιναν στο χώρο του συλλόγου, πιθανόν επηρέασε τις αφηγήσεις σε κάποιο βαθμό. Για τους λόγους αυτούς, αλλά και γνωρίζοντας ότι «αυτά που εγγράφουμε δεν είναι ο ακατέργαστος κοινωνικός λόγος, στον οποίο, μη όντας δρώντα υποκείμενα δεν έχουμε άμεση πρόσβαση» (Geertz 2003: 31), οι μαρτυρίες πρέπει να προσεχθούν ιδιαίτερα.

Με βάση τα στοιχεία που συλλέχθηκαν από τις απαντήσεις, οι μαρτυρίες χωρίστηκαν σε δύο κατηγορίες. Κριτήριο για αυτή την κατηγοριοποίηση ήταν η συνάφεια των απαντήσεων των ερωτώμενων, που σχετιζόταν με την ηλικία και όχι με το φύλο. Η μνήμη στις αφηγήσεις των ατόμων ηλικίας 45 ετών και άνω (5

---

⁷¹Όταν, από τις επισκέψεις μου στο σύλλογο, έγινε γνωστή η επιθυμία να μιλήσω με κάποια άτομα μικρασιατικής καταγωγής για τις ανάγκες της εργασίας, μου “υποδείχθηκαν” κατά μία έννοια, συγκεκριμένα άτομα, ως πιο “αντιπροσωπευτικά” ή “πιο κατάλληλα” να μιλήσουν. Για τα άτομα εκτός συλλόγου (1), στα παραπάνω κριτήρια επιλογής προστίθεται η προσωπική γνωριμία με άτομα της οικογένειας.

⁷²Παρατηρώντας τη σύνθεση της χορωδίας, βλέπουμε να υπάρχει μια συνοχή και σταθερότητα στα μέλη της τα τελευταία χρόνια, χαρακτηριστικά που δεν παρατηρούνται στη χορευτική ομάδα του συλλόγου.

⁷³Η συγκεκριμένη τεχνική θεωρείται κατάλληλη για τη συλλογή στοιχείων που αφορούν θέματα, τα οποία σχετίζονται με τη μνήμη (Βλ. ενδεικτικά, Θανοπούλου Μαρία 2000: 48).

μαρτυρίες), παρουσίαζε διαφορετικά χαρακτηριστικά, από ότι στα άτομα ηλικίας 15 έως 45 ετών, 2 μαρτυρίες).

Η επίδραση του μαγνητοφώνου επηρέασε τις αφηγήσεις και αυτό φαίνεται άμεσα στη συνέντευξη με την κ. Παγώνα, η αφήγηση της οποίας είναι ωραιοποιημένη και αναφέρεται σε συγκεκριμένες θεματικές, όπως θα φανεί και στη συνέχεια. Ο λόγος της φαίνεται να επηρεάστηκε, αφενός από το γεγονός ότι η συνέντευξη έγινε στο χώρο του συλλόγου και αφετέρου από το ότι η συνομιλία καταγραφόταν. Η ηχογράφηση της συνομιλίας μάλιστα καθόρισε το τι πρέπει να ειπωθεί, καθώς συχνά κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, υπήρχαν φράσεις όπως: *«γράφει τώρα;»*, *«πες μου πότε θα αρχίσει να γράφει»*, *«δεν είχα προετοιμαστεί»*⁷⁴. Από την άλλη μεριά, στην πορεία της συζήτησης η ίδια έλεγε: *«γράψ' το αυτό»*, *«να τα γράψεις όλα»*, *«εσύ θα τα φτιάξεις ωραία τώρα όλα αυτά που σου είπα»*⁷⁵.

Τα δεδομένα που συγκεντρώθηκαν αφορούσαν και σε τελετουργία. Ο όρος αναφέρεται στις εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται από το σύλλογο, μέσω των οποίων μεταφέρεται η μνήμη της ομάδας. Οι μικρασιατικές εκδηλώσεις αποτελούν μέχρι και σήμερα μια επαναλαμβανόμενη πρακτική του συλλόγου να διατηρεί και να μεταδίδει τη μνήμη και την ταυτότητα της ομάδας. Για τις ανάγκες της εργασίας μελετήθηκαν οι μικρασιατικές βραδιές των τριών τελευταίων χρόνων. Συγκεκριμένα, οι μικρασιατικές βραδιές του 2008 και 2009 δόθηκαν από το σύλλογο σε dvd, ενώ η μικρασιατική βραδιά του 2010 μελετήθηκε μέσα από επιτόπια παρατήρηση.

Η χρήση και των τριών τύπων δεδομένων είχε συμπληρωματικό χαρακτήρα, με σκοπό τη διασταύρωση των ευρημάτων και την πληρέστερη εξέταση του θέματος.

---

⁷⁴Συνέντευξη με κ. Παγώνα, 16.05.11

⁷⁵Συνέντευξη με κ. Παγώνα, 16.05.11. Η κ. Παγώνα ήταν η μόνη που έδωσε τόση προσοχή στο θέμα της ηχογράφησης. Ήταν επίσης η μόνη, που τόνισε ιδιαίτερα κάποια θέματα αγνοώντας κάποια άλλα. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης με την κ. Παγώνα, η ίδια κατεύθυνε συχνά τη συζήτηση προς τις καθιερωμένες θεματικές που διαδίδονται και από το σύλλογο, λέγοντας για τα έθιμα, τα φαγητά, τα τραγούδια και τους χορούς των Μικρασιατών (Συνέντευξη με κ. Παγώνα, 16.05.11).

3.0 Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Η εξέταση της εγκατάστασης των προσφύγων στην πόλη του Ηρακλείου είναι σημαντική για δύο λόγους. Πρώτον γιατί το Ηράκλειο ήταν μία από τις μεγαλύτερες προσφυγούπολεις της Ελλάδας και δεύτερον γιατί η προσφυγική εγκατάσταση επηρέασε καθοριστικά την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη της πόλης (Ζαϊμάκης 2001: 110-111).

Πριν την άφιξη των προσφύγων, η οικονομία του Ηρακλείου βασιζόταν στο εμπόριο και τη βιομηχανία (σαπωνοποιία, ελαιουργία, καπνοποιία, αλευροποιία, οινοπνευματοποιία) και το λιμάνι συνέδεε μέσω ακτοπλοϊκών διαδρομών, την πόλη με τα λιμάνια της υπόλοιπης Ελλάδας, της Μεσογείου, της βόρειας Αφρικής και της Ευρώπης (Λαγουδάκη-Σασλή 2009: 27)

Πολεοδομικά, το Ηράκλειο συγκροτούσαν συνοικίες που είχαν την ονομασία του αντίστοιχου τζαμιού της περιοχής. Σε μερικές από αυτές κυριαρχούσε το μουσουλμανικό στοιχείο, ενώ σε άλλες το χριστιανικό. Στις περισσότερες συνοικίες ωστόσο κατοικούσε ανάμικτος πληθυσμός, χωρίς αυτό να δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα μεταξύ τους (Λαγουδάκη-Σασλή 2009: 26)

Ποσοτικά στοιχεία που αφορούσαν στον πληθυσμό του Ηρακλείου αλλά και τον αριθμό των προσφύγων που, σύμφωνα με τις απογραφές του 1922 και 1928, έφτασε στο Ηράκλειο παρουσιάστηκαν σε προηγούμενη ενότητα. Σε ολόκληρη τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου ωστόσο, ιδιαίτερα μετά το 1916, υπήρχαν συνεχείς αφίξεις Μικρασιατών στο Ηράκλειο. Από το καλοκαίρι του 1922, η μετακίνηση αυτή απέκτησε το χαρακτήρα μιας μαζικής φυγής, γεγονός που μαρτυρούν και τα άρθρα των εφημερίδων εκείνων των ημερών⁷⁶.

Ο ερχομός των προσφύγων στο Ηράκλειο μελετάται από τα άρθρα δυο εφημερίδων, που εκδίδονταν στο Ηράκλειο κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Οι συγκεκριμένες εφημερίδες είναι η «Ίδη» και η «Νέα Εφημερίς»⁷⁷. Η «Ίδη» είναι μια αντιβενιζελική - φιλοβασιλική εφημερίδα, η οποία παύει για ένα διάστημα να εκδίδεται, καθώς θεωρήθηκε (μαζί με άλλες εφημερίδες) *συνεργάτης του τελευταίου*

⁷⁶Υπάρχουν αναφορές πως οι πρόσφυγες φτάνουν κατά χιλιάδες σε πολλές πόλεις (Ν. Εφημερίς, φ.2176/23.08.22, φ.2177/24.08.22, φ.2178/25.08.22), Σημειώνονται όμως και αφίξεις μικρότερου αριθμού προσφύγων στο Ηράκλειο είτε από άλλα μέρη της Κρήτης είτε από άλλα μέρη της Ελλάδας και κατά το επόμενο διάστημα (Ίδη, φ.198/03.08.22, φ.224/03.09.22, φ.238/20.09.22, Ν. Εφημερίς, φ.2160/03.08.22, φ.2196/15.09.22, φ.2198/17.09.22, φ.2201/21.09.22, φ.2206/27.09.22, φ.2939/01.03.25).

⁷⁷Διευθυντής της πρώτης ήταν ο Μιχ. Μαρνελάκης και ιδιοκτήτης ο Ιωάν. Κατεργιανάκης και της δεύτερης εκδότης και διευθυντής ήταν ο Ιωάν. Μουρέλλος μέχρι το 1924 και το 1925-26 ιδιοκτήτης ήταν ο ίδιος και διευθυντής ο Ηλ. Διαλυνάς.

αντεθνικού στασιαστικού κινήματος⁷⁸, ενώ από τις απόψεις που καθημερινά γράφονταν στα φύλλα της «Νέας Εφημερίδος» φαίνεται πως επρόκειτο για μια φιλελεύθερη - βενιζελική εφημερίδα⁷⁹.

Η πολιτική στάση των εφημερίδων είναι ιδιαίτερα εμφανής σε περιόδους εκλογικών αναμετρήσεων, κατά τη διάρκεια των οποίων, τα δημοσιεύματα στρέφονταν και προς την εκλογική δύναμη των προσφύγων. Μια τέτοια περίπτωση είναι όταν το 1923, την περίοδο πριν τις εκλογές, άρθρο της «Νέας Εφημερίδας» με τίτλο «Προσέξτε πρόσφυγες», επιστούσε στους πρόσφυγες την προσοχή βάζοντάς τους να σκεφτούν τι θα συνέβαινε στους ίδιους, αν επικρατούσε ο Μεταξάς: *«θα εκδιωχθούν εξ Ελλάδος, όπως εκδιώχθηκαν υπό του Κωνσταντινικού καθεστώτος κατά το 1914, όπως παρεδόθησαν εις την σφαγή των Τούρκων κατά το 1922. Ας τα σκεφτούν καλά, όλα αυτά οι πρόσφυγες και τότε ας ακούσουν, αν θέλουν, τις συμβουλές του Μεταξά. Δεν θα έχουν τότε να καταριούνται την ψήφο της 1^{ης} Νοεμβρίου, αλλά την ιδίαν αυτών αφροσύνη, η οποία θα τους δημιουργήσει νέες περιπέτειες»*⁸⁰.

Κατά τις προεκλογικές περιόδους, τα άρθρα για τους πρόσφυγες πλήθαιναν, όπως και οι πολιτικές υποσχέσεις για λύση των ζητημάτων που τους αφορούσαν. Το Νοέμβριο του 1926, λίγες ημέρες πριν πραγματοποιηθούν εκλογές, δημοσιεύονταν άρθρα που απευθύνονταν στους εκλογείς και φυσικά στους πρόσφυγες, οι οποίοι και σε αυτή την εκλογική αναμέτρηση στήριζαν τις βενιζελικές παρατάξεις⁸¹. Παραμονές των εκλογών, τα πρωτοσέλιδα της «Ιδης» στρέφονταν και στους «*ΑΔΕΛΦΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ*» με διάφορες δημοσιεύσεις. Ενδεικτικά, στο άρθρο που δημοσιεύτηκε στις 6 Νοεμβρίου με τίτλο: «Το καθήκον των εκλογέων» ανέφερε χαρακτηριστικά: *«Πρόσφυγες. Εάν θέλετε να σωθείτε, δεν έχετε τίποτα άλλο να κάνετε παρά να εγκαταλείψετε τους απαίσιους εκμεταλλευτές σας, ψηφίζοντας ή τους αντιβενιζελικούς υποψήφιους ή τους πρόσφυγες τοιούτους»*⁸².

⁷⁸(Βλ. *N. Εφημερίς*, φ.2543/13.11.23) Από το Σεπτέμβριο του 1923, παρατηρείται ότι τις ημέρες που δεν εκδιδόταν η «Ιδη» ο διευθυντής της εγκαινίασε και μία άλλη εφημερίδα με τίτλο «Το Θάρρος», ενώ από το 1924, η δεύτερη εφημερίδα που εκδόθηκε παράλληλα με την «Ιδη», αλλά σε διαφορετικές ημέρες, πάλι από τον ίδιο διευθυντή, ονομαζόταν «ο Αγών». Οι δύο εφημερίδες («Αγών» και «Ιδη») φαίνεται να λειτουργούσαν συμπληρωματικά η μία της άλλης κατά τα έτη 1924-25, με την «Ιδη» βέβαια να ήταν η εφημερίδα που εκδιδόταν συχνότερα και τον «Αγών» να είχε μία «εμβόλιμη» παρουσία.

⁷⁹*N. Εφημερίς*, φ.2477/26.08.23

⁸⁰*N. Εφημερίς*, φ.2495/18.09.23

⁸¹Ένας λόγος για τον οποίο η σχέση των προσφύγων με το Κόμμα των Φιλελευθέρων παρέμεινε επισφαλής, ήταν γιατί οι πρόσφυγες είχαν την ελπίδα ότι θα τους καταβληθούν αποζημιώσεις, τις οποίες το κράτος μετά τις τεράστιες δαπάνες ένταξης δεν ήταν σε θέση να καταβάλει. Το 1926 δόθηκε μία προκαταβολή για να κατευναστούν οι αγανακτισμένοι πρόσφυγες και να μην απέχουν από τις εκλογές (Hering 2008: 1048).

⁸²*Ιδη*, φ.1144/05.11.26, φ.1145/06.11.26

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι δημοσιεύσεις τις ημέρες μετά τις εκλογές, καθώς δημοσιεύονταν άρθρα που ανέλυαν τα εκλογικά αποτελέσματα και τις ψήφους που συγκέντρωσε η κάθε παράταξη⁸³. Ένα τέτοιο άρθρο ήταν στο πρωτοσέλιδο της «Ίδης» στις 28 Νοεμβρίου, με συντάκτη τον Ι. Παχιαδάκη. Ο ίδιος έγραφε για την προσφυγική ψήφο: «*Ατυχώς, ο προσφυγικός κόσμος δηλητηριασμένος ακόμη από τις συνεχείς συκοφαντίες κατά του αντιβενιζελισμού και σκλάβος του βενιζελισμού, έρριψε υπέρ του στην εκλογική πλάστιγγα όλο τον εκλογικό του όγκο των διακοσίων χιλιάδων περίπου ψήφων και κατέστησε αυτόν τον ισχύο βενιζελισμό ισοδύναμο με την παράταξή μας, η οποία περιέχει όλο τον ήσυχα εργαζόμενο, τον νομοταγή, τον γηγενή πληθυσμό της χώρας, τον ιδεολόγο και ανιδιοτελή στους πολιτικούς του αγώνες*»⁸⁴.

Τη χρονική περίοδο που εξετάζεται, υπήρχαν πολύ συχνά αναφορές σχετικές με τους πρόσφυγες, είτε με τη μορφή σύντομης ανακοίνωσης είτε ως εκτενές άρθρο που αφορά κρίσιμα για την εποχή ζητήματα, όπως είναι η εγκατάσταση των προσφύγων, οι έρανοι, το προσφυγικό δάνειο. Η ανάλυση ωστόσο, που έκανε η κάθε εφημερίδα στο εκάστοτε θέμα, διαφέρει τόσο από άποψη έκτασης όσο και από άποψη οπτικής. Συγκεκριμένα, η «Νέα Εφημερίς» ήταν πιο αναλυτική και περιγραφική στα θέματά της και όσον αφορά τους πρόσφυγες ήταν πιο «συμπονετική»⁸⁵, ενώ η «Ίδη» ήταν πιο περιεκτική, πιο σύντομη και πιο «συγκρατημένη» στις αναφορές της, όπως θα φανεί και στη συνέχεια.

---

⁸³Τα κόμματα που ανήκαν στην βενιζελική παράταξη ήταν η «Ένωση φιλελευθέρων» και η «Δημοκρατική Ένωση», ενώ εκείνα που ανήκαν στην αντιβενιζελική, ήταν το «Λαϊκό» κόμμα και το κόμμα των «Ελευθεροφρόνων» (Βλ. *Ίδη*, φ.1152/19.11.26).

⁸⁴*Ίδη*, φ.1157/28.11.26

⁸⁵Ο όρος «συμπονετική» χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη στάση της εφημερίδας απέναντι στους πρόσφυγες, όπως παρουσιάζεται μέσα από ένα σύνολο άρθρων, σκίτσων και δημοσιεύσεων της περιόδου που εξετάζεται. Ένα τέτοιο παράδειγμα, είναι όταν το 1923, στα πλαίσια «εκσυγχρονισμού» της, προστέθηκαν εικόνες και σκίτσα, που παρουσίαζαν με μια άλλη οπτική, θέματα και καταστάσεις σχετικά με την πόλη του Ηρακλείου. Ένα τέτοιο σκίτσο, από τα πρώτα που εμφανίζονταν μάλιστα, είναι και εκείνο στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας στις 28 Οκτωβρίου του 1923, με τον τίτλο «Από την προσφυγική τραγωδία», το οποίο απεικόνιζε δύο γυναίκες πρόσφυγες με τα παιδιά τους να ζητούν ελεημοσύνη. Όπως σχολίαζε και η λεζάντα που βρισκόταν κάτω από το σκίτσο: «*οι πρόην πλούσιοι... επαιτούν*», αποτυπώνοντας με αυτό τον τρόπο την δυσάρεστη κατάσταση που βίωναν οι πρόσφυγες (*Ν. Εφημερίς*, φ.2530/28.10.23).

Στις 7 Ιανουαρίου του 1924, μονοπωλούσε το πρωτοσέλιδο της «Νέας Εφημερίδας» ένα σκίτσο αφιερωμένο στους πρόσφυγες με τίτλο «Προσφυγικά Χριστούγεννα». Το σκίτσο απεικόνιζε μία θλιμμένη γυναίκα με κουρελιασμένα ρούχα και από κάτω υπάρχει το εξής κείμενο: «*ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ!!! Τα μάτια της ψυχής μας ορθάνοιχτα κοιτάζουν την Ανατολή... Γκρεμισμένες οι εκκλησίες μας... Χαλάσματα τα σπίτια μας... Βεβηλωμένοι οι βωμοί μας... Κι εμείς πρόσφυγες!!!... ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ!!!... Κάποιος Χριστός γεννιέται σήμερα για μας. Αυτός που θα μας ζωντανέψει τον ακοίμητο πόθο μας και θα μας σπρώξει προς τους παλιούς δρόμους των βωμών και των ιερών μας*» (*Ν. Εφημερίς*, φ.2591/07.01.24). Και τα κείμενα όμως που έγραφε αρκετά συχνά για τους πρόσφυγες ο ιδιοκτήτης της «Νέας Εφημερίδας» Ι. Μουρέλλος, χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο Ι. Πύργος (Ζαϊμάκης 2008b: 66), στη στήλη του «Από τη ζωή», δήλωναν την συμπόνια της εφημερίδας προς αυτούς τους ανθρώπους (Βλ. *Ν. Εφημερίς*, φ.2195/14.09.22, φ.2208/29.09.22, φ.2220/13.10.22, φ.2263/02.12.22, φ.2576/21.12.23).

Η φιλοπροσφυγική στάση της «Νέας Εφημερίδας» είχε άμεση σχέση και με το γεγονός ότι η ίδια ήταν βενιζελική και στην κυβέρνηση ήταν το κόμμα των Φιλελευθέρων.

Η στάση των εφημερίδων απέναντι στους πρόσφυγες φαίνεται, καταρχάς, από τη «Στήλη Προσφύγων» που εγκαινίασαν και οι δύο εφημερίδες στις 20 Σεπτεμβρίου του 1922, στην οποία δημοσιεύονταν ονόματα προσφύγων και οποιαδήποτε πληροφορία για τους πρόσφυγες δωρεάν⁸⁶.

Στις 2 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, εμφανίστηκε και η στήλη «Προσφυγικά», κατά την οποία δημοσιεύονταν θέματα που αφορούσαν τους πρόσφυγες. Η συγκεκριμένη στήλη είχε καθημερινή παρουσία, η έκτασή της όμως ποίκιλε. Τον Ιούνιο του 1923 έπαψε να υπάρχει σε καθημερινή βάση. Εμφανίστηκε ωστόσο, ελάχιστες ακόμα φορές, όταν παρίστατο ανάγκη ειδοποίησης των προσφύγων.

3.1.0 Η ΥΠΟΔΟΧΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ – Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

3.1.1 Ανάγκη εύρεσης υλικών πόρων

Η δυσκολία, που αντιμετώπισε η Ελλάδα στην περίθαλψη των προσφύγων, αποτυπώθηκε έκδηλα στις εφημερίδες. Πολλά από τα άρθρα που δημοσιεύτηκαν μάλιστα, αναφέρονταν στη συμβολή της τοπικής κοινωνίας στην ένταξή τους, καθώς, χωρίς τη βοήθεια των πολιτών, δε θα ήταν δυνατή η φροντίδα ενός τόσο μεγάλου αριθμού προσφύγων.

Το πρώτο διάστημα, μετά τη μικρασιατική καταστροφή και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, η αλληλεγγύη της τοπικής κοινωνίας για τους πρόσφυγες ήταν φανερή και μάλιστα είχε τη μορφή εθνικού καθήκοντος απέναντί στους «αδερφούς πρόσφυγες», στα «θλιβερά θύματα της Κεμαλικής θηριωδίας»⁸⁷, όπως τους αποκαλούσαν τα άρθρα της εποχής εκείνη την περίοδο. Εθνικιστικοί λόγοι επομένως, οδήγησαν από τις πρώτες ημέρες, τους ντόπιους να τους παρέχουν βοήθεια, πραγματοποιώντας παράλληλα εράνους.

Στο Ηράκλειο, για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων της περιοχής, συστήθηκε δεκαεξαμελής επιτροπή «εγκρίτων πολιτών», η «Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως Ηρακλείου» (κατά το πρότυπο παρόμοιων επιτροπών οι οποίες λειτούργησαν σε όσα μέρη της Ελλάδας εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες). Η επιτροπή είχε στόχο τη λήψη μέτρων προς ανακούφιση των προσφύγων⁸⁸.

Η τοπική κοινωνία έδειξε αλληλεγγύη για τους πρόσφυγες και αυτό φαίνεται και από τις ποικίλες επιτροπές που συγκροτήθηκαν με σκοπό κυρίως τη συλλογή

⁸⁶ *Ιδη*, φ.238/20.09.22, *Ν. Εφημερίς*, φ.2200/20.09.22

⁸⁷ *Βλ.* ενδεικτικά, *Ν. Εφημερίς*, φ.2317/04.02.23

⁸⁸ *Ν. Εφημερίς*, φ.2194/13.09.22

χρημάτων αλλά και απαραίτητων ειδών. Παράλληλα προσφέρθηκαν πλήθος μεμονωμένων εθελοντικών υπηρεσιών που σχετιζόνταν με τις ανάγκες των νέων κατοίκων της πόλης. Στα πλαίσια περίθαλψης των προσφύγων οργανώθηκαν καθημερινά συσσίτια⁸⁹ από το Σύλλογο Κυριών Ηρακλείου⁹⁰.

Υπήρχαν αρκετά άρθρα που εξέφραζαν την φιλανθρωπία και την ευαισθησία των Ηρακλειωτών αλλά και το θαυμασμό των πολιτών για το έργο των κυριών του Συσσιτίου και της κοινωνίας γενικότερα⁹¹. Ενδεικτικά, στις 29 Σεπτεμβρίου του 1922, άρθρο της Ίδης αναφερόταν στο ότι (είναι) «*άξιοι πολλών επαίνων οι συμπολίτες μας, για το ενδιαφέρον τους υπέρ των προσφύγων μας. Ο Νομάρχης, ο Δήμαρχος, οι κυρίες, οι κύριοι και δεσποινίδες της πόλης μας από το πρωί μέχρι το βράδυ είναι απασχολημένοι με τα διάφορα ζητήματα των προσφύγων. Και η απασχόληση αυτή παρέχεται ευχαρίστως και ειλικρινά με ενδιαφέρον και πόνο υπέρ των προσφύγων μας*». Το άρθρο τόνιζε ότι οι πράξεις αυτές των Ηρακλειωτών ήταν ηθική υποχρέωση και πατριωτικό καθήκον προς τους πρόσφυγες⁹².

Η ευαισθητοποίηση της κοινωνίας ήταν φανερή από το πλήθος δωρεών που προσφέρονταν στους πρόσφυγες. Συχνά μάλιστα δημοσιεύονταν τα δελτία εισφορών υπέρ των Μικρασιατών προσφύγων του Ηρακλείου, με τα ονόματα και τα ποσά που δίνονταν⁹³. Εράνους για τους πρόσφυγες πραγματοποιούσαν και τα Πατριαρχεία αλλά και σύλλογοι (για παράδειγμα ο Εμπορικός Σύλλογος Ηρακλείου)⁹⁴.

Ο Τύπος πέρα από τις εισφορές, γνωστοποιούσε και τις δράσεις των πολιτών και των αρχών του τόπου, οι οποίοι βοηθούσαν και έκαναν ό, τι ήταν δυνατό για να

---

⁸⁹Ο χώρος του συσσιτίου, σύμφωνα με τη «Νέα Εφημερίδα», ήταν ακατάλληλος, καθώς σε περίπτωση βροχής ήταν εκτεθειμένο και το φαγητό και οι ίδιοι οι πρόσφυγες (*N. Εφημερίς*, φ.2204/24.09.22).

⁹⁰Η προσφορά του Οικονομικού Συσσιτίου συνοψίζεται στον απολογισμό για το έτος 1922, σύμφωνα με τον οποίο προσφέρθηκαν 240.000 μερίδες φαγητού σε απόρους και πρόσφυγες. Ο απολογισμός της Επιτροπής Περιθάλψεως Ηρακλείου από το Σεπτέμβριο έως το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, παρουσίαζε τα ποσά που συγκεντρώθηκαν από εράνους και δωρεές για τους πρόσφυγες και πού διατέθηκαν (*N. Εφημερίς*, φ.2304/20.01.23, φ.2323/14.02.23).

⁹¹*N. Εφημερίς*, φ.2204/24.09.22, φ.2205/25.09.22, φ.2214/06.10.22, φ.2305/21.01.23

⁹²(*Ιδη*, φ.243/25.09.22, φ.246/29.09.22). Η συγκεκριμένη φράση επαναλαμβάνονταν συχνά, ελαφρώς παραλλαγμένη αλλά με το ίδιο νόημα, σε άρθρα που αναφέρονταν στη βοήθεια των ντόπιων προς τους πρόσφυγες (βλ. *Ιδη*, φ.241/23.09.22, φ.311/14.12.22, *N. Εφημερίς*, φ.2203/23.09.22).

⁹³Ανάλογες δημοσιεύσεις συναντώνται σύμφωνα με τη Σημανδηράκη και σε εφημερίδες των Χανίων. Αν και στην αρχή υπήρχε σχετική αδιαφορία προς τους πρόσφυγες (Σημανδηράκη 2008: 107), μετά από εκκλήσεις και ανακοινώσεις οι ντόπιοι ευαισθητοποιήθηκαν, με αποτέλεσμα να δημοσιεύεται καθημερινά στον Τύπο δελτίο με χρηματικές προσφορές επώνυμων και ανώνυμων πολιτών (Σημανδηράκη 2008: 109). Οι εκκλήσεις μάλιστα των εφημερίδων, που απευθύνονταν στους ντόπιους, αναφέρονταν στους πρόσφυγες με χαρακτηρισμούς όπως: «καλών αδελφών μας», «φιλοξενουμένων δυσμοίρων αδελφών μας», προσπαθώντας να ενεργοποιήσουν, έτσι, τα φιλανθρωπικά αισθήματα των πολιτών (Σημανδηράκη 2008: 108). Η χρήση της λέξης «φιλοξενούμενων» δηλώνει την αντίληψη που επικρατούσε εκείνο το διάστημα περί προσωρινής διαμονής των προσφύγων στην Ελλάδα.

⁹⁴*Ιδη*, φ.248/01.10.22, *N. Εφημερίς*, φ.2190/08.09.22, φ.2195/14.09.22, φ.2198/17.09.22, φ.2202/22.09.22, φ.2222/15.10.22, φ.2235/30.10.22, φ.2255/23.11.22

βοηθήσουν τους πρόσφυγες⁹⁵. Στο πρωτοσέλιδο της Ίδης στις 9 Σεπτεμβρίου υπήρχε άρθρο με τίτλο: «Όλοι μας υπέρ των δύστυχων προσφύγων», στο οποίο ο συντάκτης ανέφερε πως η δράση του Δήμου για την περίθαλψη των προσφύγων δεν ήταν αρκετή, γι' αυτό και χρειαζόταν και η ιδιωτική πρωτοβουλία και ενεργοποίηση. Ένα τέτοιο παράδειγμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας, ήταν η συνεργασία των ιατρών και των φαρμακοποιών, ώστε με τη δωρεάν εξέταση και παροχή φαρμάκων στους άπορους πρόσφυγες, να “ανακουφιστεί” ως ένα βαθμό η κοινωνία⁹⁶.

Δύο παρόμοια τέτοια άρθρα δημοσίευσε στις 20 και 21 Σεπτεμβρίου του 1922, η «Νέα Εφημερίς». Τα πρωτοσέλιδα άρθρα είχαν τίτλο «Το καθήκον μας προς τους πρόσφυγες» και «Ανάγκη σοφής ενέργειας». Τα άρθρα ανέφεραν πως είχαν συγκεντρωθεί στην πόλη του Ηρακλείου πάνω από δέκα χιλιάδες πρόσφυγες από την Μικρά Ασία, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν γυναικόπαιδα. Το κράτος εξαιτίας του οικονομικού αδιεξόδου που βρισκόταν, δεν μπορούσε να αναλάβει εξολοκλήρου την περίθαλψή τους. Πρότειναν επομένως να συνδράμουν οι πλούσιοι του τόπου και να ληφθούν μέτρα όσον αφορά στην εργασία, τη στέγαση, το φαγητό, την ένδυση και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων, ώστε να “ορθοποδήσει” ο τόπος. Το πρώτο άρθρο μάλιστα τόνιζε πως η κοινωνία έπρεπε να θυσιάσει την ευμάρεια και την καλοζωία της και τα υπάρχοντα οικήματα να αξιοποιηθούν κατάλληλα, ώστε να συντηρηθούν και οι ντόπιοι και οι πρόσφυγες. Όπως επισήμανε ο συντάκτης του άρθρου, *«μη λησμονούμε ότι όλοι μας υπήρξαμε κατά το πλείστον οι υπαίτιοι της τραγικής συμφοράς των δυστυχισμένων Μικρασιατών. Την δυστυχία τους πρέπει να την μοιρασθούμε και το ψωμί μας να το μοιράσουμε με τα θύματα μιας τραγικής τύχης»*⁹⁷.

Εν όψει των εορτών, ο Τύπος απευθυνόταν στα φιλανθρωπικά αισθήματα των κατοίκων και ειδικότερα παρότρυνε τους πλούσιους πολίτες του Ηρακλείου, να προσφέρουν ό, τι μπορούν, καθώς οι φτωχοί και οι πρόσφυγες που ζούσαν στην πόλη ήταν τόσοι πολλοί, ώστε μόνο με *«γενναίες και όχι τυπικές συνεισφορές των πλουσίων*

---

⁹⁵Η επιτροπή προσφύγων, απηύθυνε συχνά εκκλήσεις, μέσω των οποίων ζητούσε από την κοινωνία να συνδράμει, ώστε να βοηθήσει τους πρόσφυγες, που είχαν φτάσει στο Ηράκλειο και βρίσκονταν σε αξιοθρήνητη κατάσταση. Η επιτροπή επικαλέστηκε τη γενναιοδωρία, την προθυμία και τα φιλανθρωπικά αισθήματα των Ηρακλειωτών, καθώς η βοήθεια του κράτους δεν επαρκούσε (Ίδη, φ.241/23.09.22, Ν. Εφημερίς, φ.2203/23.09.22, φ.2271/11.12.22, φ.2273/14.12.22).

⁹⁶Ίδη, φ.229/09.09.22

⁹⁷Ν. Εφημερίς, φ.2200/20.09.22, φ.2201/21.09.22

είναι δυνατό να ανακουφισθούν οικονομικά κατά τις άγιες αυτές ημέρες των γιορτών»⁹⁸.

Ωστόσο, οι εθελοντικές προσφορές των Ηρακλειωτών δε μπορούσαν να επαρκέσουν και να υποκαταστήσουν την ηθική υποχρέωση της ελληνικής πολιτείας απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα. Ήταν επομένως ανάγκη να κινητοποιηθεί η κρατική μηχανή, μολονότι οι μηχανισμοί της ήταν αποδιοργανωμένοι εξαιτίας μιας πολύχρονης οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής κρίσης καθώς και της ήττας στο μικρασιατικό πόλεμο. Η αδυναμία αυτή οδήγησε την πολιτεία να συνεργαστεί με τους διεθνείς οργανισμούς (όπως για παράδειγμα ο Ερυθρός Σταυρός) και τις κατά τόπους πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις (για παράδειγμα επιτροπές ή οργανώσεις πολιτών).

Επιπρόσθετα, στην περίθαλψη των προσφύγων συνέβαλαν η Αμερικανική κυβέρνηση⁹⁹ και η Αγγλία στέλνοντας φάρμακα και ενδύματα¹⁰⁰. Η μουσουλμανική κοινότητα συνέδραμε επίσης στη συγκέντρωση χρηματικών ποσών για τους πρόσφυγες¹⁰¹. Στα πλαίσια της περίθαλψης των προσφύγων, συγκεκριμένοι γιατροί ανακοίνωσαν ότι δέχονταν δωρεάν τους πρόσφυγες και φαρμακεία τούς έδιναν φάρμακα σε τιμές κόστους¹⁰².

Είναι γεγονός πως υπήρχαν πολλά άρθρα και από τις δύο εφημερίδες, που περιέγραφαν το πώς δέχτηκαν οι ντόπιοι τους πρόσφυγες. Η «Νέα Εφημερίς» μέσω της στήλης «Επίκαιρα», στις 4 Φεβρουαρίου του 1923, αναφερόταν σε αυτή τη θερμή υποδοχή, η οποία έγινε αδιαμαρτύρητα, παρ' όλες τις δυσκολίες. Το άρθρο ανέφερε χαρακτηριστικά ότι: *«η κοινωνία μας έσπευσε από την πρώτη στιγμή να περιβάλει με επαινετή στοργή τα θλιβερά θύματα της Κεμαλικής θηριωδίας. Οι πόρτες των σπιτιών μας άνοιξαν διάπλατα για να στεγάσουν τους προσφιλείς αδερφούς μας πρόσφυγες και ο καθένας θεώρησε καθήκον τιμής να προσφέρει ό, τι μπορούσε για την περίθαλψή τους. Η κοινωνία έκανε το καθήκον της αναλόγως των πόρων της και των φιλανθρωπικών αισθημάτων της. Εξακολουθεί μάλιστα να παρέχει οποιαδήποτε βοήθεια στα τραγικά θύματα¹⁰³»*.

---

⁹⁸Τδη, φ.311/14.12.22

⁹⁹Τδη, φ.342/20.01.23, Ν. Εφημερίς, φ.2195/14.09.22, φ.2220/13.10.22, φ.2319/08.02.23, φ.2340/17.03.23

¹⁰⁰Ν. Εφημερίς, φ.2201/21.09.22, φ.2327/02.03.23

¹⁰¹Τδη, φ.246/29.09.22, Ν. Εφημερίς, φ.2208/29.09.22

¹⁰²Ν. Εφημερίς, φ.2202/22.09.22, φ.2206/27.09.22, φ.2212/04.10.22

¹⁰³Ν. Εφημερίς, φ.2317/04.02.23

3.1.2 Το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων. Οι δυσκολίες στην αποκατάστασή τους

Το κυρίαρχο πρόβλημα που απασχόλησε την Κεντρική Επιτροπή ήταν η εξεύρεση στέγης για τους πρόσφυγες. Ήδη από τον Αύγουστο του 1922, οι αρχές είχαν επιτρέψει την κατασκευή παραπηγμάτων αλλά και την εγκατάσταση προσφύγων σε δημόσια κτίρια, όπως σχολεία και αποθήκες. Επιπλέον, είχαν επιτάξει ιδιωτικά κτίρια, όπως εργοστάσια, κενές κατοικίες και μουσουλμανικές κατοικίες και η Εκκλησία της Κρήτης παραχώρησε το σύνολο των εκκλησιών για την προσωρινή στέγαση του προσφυγικού πληθυσμού¹⁰⁴.

Η επίταξη δημόσιων κτιρίων για τη διαμονή των προσφύγων ήταν ένα ζήτημα που προκάλεσε δυσαρέσκεια στους κατοίκους. Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η διαμονή προσφύγων σε σχολικά κτίρια, που είχε ως συνέπεια τις διαμαρτυρίες γονέων, οι οποίοι ζητούσαν να βρεθεί άμεσα λύση¹⁰⁵.

Την ώρα που ήταν επιβεβλημένο όμως να εκκενωθούν τα παραπήγματα και τα σχολεία, ο χειμώνας περιέπλεκε ακόμα περισσότερο το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων. Η «Νέα Εφημερίδα», μέσω του Ι. Πύργου, μοιράστηκε με τους αναγνώστες την αγωνία και το φόβο για το τι θα απογίνουν οι πρόσφυγες που ήταν εκτεθειμένοι στις καιρικές συνθήκες και προέτρεπε την τοπική κοινωνία να φροντίσει τους πρόσφυγες, επικαλούμενος τον κίνδυνο της μετάδοσης ασθενειών¹⁰⁶.

Οι αρρώστιες ήταν ένα μείζον πρόβλημα που απασχολούσε τους κατοίκους του Ηρακλείου, καθώς λόγω των συνθηκών διαβίωσης των προσφύγων, η εμφάνιση και η γρήγορη εξάπλωση ασθενειών ήταν γεγονός. Πολύ συχνά δημοσιεύονταν άρθρα τα οποία ανέφεραν κρούσματα ασθενειών και την ανάγκη να ληφθούν μέτρα και να γίνουν εμβολιασμοί. Άρθρα και των δύο εφημερίδων ανέφεραν την επιτακτική ανάγκη καθαριότητας των προσφυγικών καταυλισμών για λόγους υγείας¹⁰⁷.

Λίγους μήνες μετά, τον Μάρτιο του 1923, το πρόβλημα εξακολουθούσε να υφίσταται. Σε σχετικά άρθρα αναφερόταν η εμφάνιση εξανθηματικού τύφου και η ανάγκη καθαριότητας όλων των κατοίκων και των σπιτιών. Ο πολυπληθής πληθυσμός βοήθησε στην εξάπλωσή της νόσου, για αυτό και ο Διευθυντής της

¹⁰⁴Για τα μέρη προσωρινής διαμονής αναλυτικότερα, βλ. Ανδριώτης Κ. & Ν. (2000): 22

¹⁰⁵Ιδ., φ.252/06.10.22, φ.257/12.10.22, Ν. Εφημερίς φ.2214/06.10.22, φ.2225/19.10.22, φ.2227/21.10.22, φ.2233/28.10.22. Ανάλογες αντιδράσεις εμφανίζονταν και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. (Βλ. Κατσάπης 2003: 120)

¹⁰⁶Ν. Εφημερίς, φ.2212/04.10.22

¹⁰⁷Ιδ., φ.270/27.10.22, Ν. Εφημερίς, φ.2223/16.10.22

περιθάλψεως των προσφύγων με ανακοίνωσή του ανέφερε ότι ήταν απαραίτητο να ληφθούν μέτρα¹⁰⁸.

Με σκοπό την καλύτερη διαβίωση των προσφύγων, στις αρχές του 1923, δημοσιεύτηκε ανακοίνωση από την Επιτροπή αναγκαστικής στεγάσεως, κατά την οποία καλούνταν όσοι πολίτες είχαν διαθέσιμα δωμάτια να παραλάβουν όποιους πρόσφυγες ήθελαν για να μείνουν σε αυτά, γιατί με το πέρας μερικών ημερών, θα εφαρμοζόταν η αναγκαστική στέγαση και η επιτροπή θα προέβαινε σε επίταξη των πλεοναζόντων δωματίων που υπήρχαν σε κάθε σπίτι¹⁰⁹.

Η αναγκαστική στέγαση των προσφύγων ωστόσο, προκαλούσε τη δυσαρέσκεια των ντόπιων¹¹⁰. Συγκεκριμένα, δήλωση της Επιτροπής Περιθάλψεως ανέφερε ότι: *«επειδή ιδιοκτήτες σπιτιών κατεχομένων από πρόσφυγες προσέρχονται συνεχώς και ενοχλούν την υπηρεσία ζητώντας την εκκένωση των σπιτιών τους, δηλώνεται κατηγορηματικώς ότι ουδεμία οικία πρόκειται να εκκενωθεί, γιατί η υπηρεσία δεν διαθέτει κανένα απολύτως χώρο για την μετακίνηση και στέγαση αυτών, αντίθετα μάλιστα, επιδιώκεται από την επιτροπή αναγκαστικής στέγασης, η εξεύρεση και άλλων κενών σπιτιών ή δωματίων προς επίταξη»¹¹¹.*

Στο ζήτημα της στέγασης των προσφύγων συνέβαλαν καθοριστικά οι αναχωρούντες μουσουλμάνοι. Στα πλαίσια ανταλλαγής των πληθυσμών, αναχώρησαν από την Κρήτη 23.821 μουσουλμάνοι¹¹², οι περισσότερες των οποίων περιήλθαν στους πρόσφυγες. Η διαδικασία αναχώρησης ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1923¹¹³ και –α

¹⁰⁸Ν. Εφημερίς, φ.2349/28.03.23, φ.2350/29.03.23

¹⁰⁹Ιδ., φ.353/03.02.23, Ν. Εφημερίς, φ.2315/02.02.23

¹¹⁰Ανάλογες αντιδράσεις εμφανίζονταν και σε μέρη όπως η Αθήνα και ο Πειραιάς, όπου η υποχρεωτική συγκατοίκηση προκαλούσε τριβές και προβλήματα (Γεωργακοπούλου 2003: 76). Η αρνητική στάση ορισμένων ντόπιων σε αυτό το ζήτημα, εμφανίστηκε την ίδια περίοδο και στα Χανιά. Αρκετοί πολίτες δυσανασχετούσαν και εγκαθιστούσαν στα κενά σπίτια συγγενείς τους, για να αποφύγουν την επίταξη (Σημανδηράκη 2008: 106). Ένα παράδειγμα ανάλογης συμπεριφοράς είναι εκείνο ενός Χανιώτη επιχειρηματία, ο οποίος χαρακτήριζε τον εαυτό του πρόσφυγα, επειδή η επιτροπή έστειλε πρόσφυγες να μείνουν στα μετόχια του, πράξη που δεν τον έβρισκε καθόλου σύμφωνο (Σημανδηράκη 2008: 118).

¹¹¹Ν. Εφημερίς, φ.2337/14.03.23

¹¹²(Ανδριώτης Ν., Ταντζ Ι. 2005: 345). Ο αριθμός αυτός διαφέρει από τον αριθμό των μουσουλμάνων που απογράφηκαν το 1920 στην Κρήτη. Σύμφωνα με την απογραφή που διενεργήθηκε τότε, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης ήταν 22.999, ενώ –όπως αναφέρουν οι Ανδριώτης Ν., Ταντζ Ι.– το 1923-1924 αναχώρησαν με τη φροντίδα της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής 23.821, χωρίς να περιλαμβάνονται σε αυτούς εκείνοι που είχαν αναχωρήσει λαθραία ή με δικά τους μέσα. Στην ίδια απογραφή μάλιστα, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης του Ηρακλείου αποτελείτο από 7.998 άτομα, ενώ τον Απρίλιο του 1923, ύστερα από σχετικό αίτημα της Νομαρχίας Ηρακλείου, ο δήμαρχος έστειλε πίνακα με τον αριθμό των μελών «των εν Δήμω Ηρακλείου υπάρχοντων ξένων θρησκευμάτων», όπου αναφέρονται 16.800 μουσουλμάνοι. Προκύπτει έτσι ζήτημα αξιοπιστίας της απογραφής του 1920, τουλάχιστον ως προς τον αριθμό των μουσουλμάνων που έμεναν στην Κρήτη (Ανδριώτης Ν., Ταντζ Ι. 2005: 345-6).

¹¹³Βλ. Ν. Εφημερίς, φ.2455/01.08.23, φ.2460/07.08.23 (ειδοποίηση για τα οικήματα των αναχωρούντων μουσουλμάνων)

και αναμενόταν να ολοκληρωθεί ως το τέλος Δεκεμβρίου του 1923¹¹⁴-ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 1924¹¹⁵. Αν και η αναχώρηση των τελευταίων μουσουλμάνων φαίνεται να ολοκληρώθηκε το Μάιο του 1924¹¹⁶, ώστε να περιέλθει η ακίνητη περιουσία τους στο δημόσιο, προκειμένου να διατεθεί στους Μικρασιάτες πρόσφυγες για την αποκατάστασή τους, αρκετοί ανταλλάξιμοι, -κυρίως στο Ηράκλειο- δεν είχαν αναχωρήσει για διάφορους λόγους. Στις 13 Ιουνίου του 1924, δημοσιεύτηκε ανακοίνωση της Νομαρχίας Ηρακλείου, με την οποία οι ανταλλακτέοι μουσουλμάνοι προσκλήθηκαν να εκκενώσουν μέχρι τις 17 Ιουνίου τα σπίτια που κατείχαν¹¹⁷.

Η ανάγκη να αποκτήσουν οι πρόσφυγες μια στέγη ήταν τόσο άμεση, ώστε να τους οδηγήσει στο να “πιέζουν” την Υπηρεσία Περιθάλψεως, να τους δώσει κατοικίες για να μείνουν. Συγκεκριμένα, σε ειδοποίηση που δημοσίευσε στον Τύπο, η Υπηρεσία Περιθάλψεως Προσφύγων Ηρακλείου, γνωστοποιήθηκε αυτή η κατάσταση, αναφέροντας, αφενός, ότι οι πρόσφυγες όφειλαν να έχουν υπομονή και να μην ενοχλούν την υπηρεσία ζητώντας οικήματα, επειδή θα εκκενώνονταν πρώτα τα τζαμιά, τα παραπήγματα και οι καταυλισμοί και μετά θα δίνονταν οικήματα στους υπόλοιπους πρόσφυγες και, αφετέρου, ότι δεν θα αναγνωριζόταν καμία αυθαίρετη κατάληψη μουσουλμανικών κτημάτων¹¹⁸.

Αρκετό διάστημα από την έναρξη της εγκατάστασης προσφύγων στις μουσουλμανικές κατοικίες και ενώ η αποκατάστασή τους ήταν ακόμα σε εξέλιξη, δημοσιεύονταν πολλά άρθρα, που τόνιζαν πως τα σπίτια στα οποία έμεναν πρόσφυγες ήταν ετοιμόρροπα. Η άσχημη κατάσταση πολλών τουρκικών σπιτιών ήταν τέτοια, ώστε υπήρχε κίνδυνος και για θύματα¹¹⁹. Παρόλο που η κρισιμότητα της κατάστασης είχε γνωστοποιηθεί και στον Νομάρχη και στην Επιτροπή Στεγάσεως και στην Υπηρεσία Εποικισμού, το πρόβλημα παρέμενε άλυτο¹²⁰.

Λίγους μήνες μετά, το Δεκέμβριο του 1924, άρθρο ανέφερε πως, ενώ είχε οριστεί μια επιτροπή που έλεγχε τα σπίτια και κατέγραφε τις φθορές, δεν είχε γίνει κάποια ενέργεια για την επιδιόρθωσή τους. Λίγες ημέρες μετά, άλλο άρθρο ανέφερε ότι τα

¹¹⁴*N. Εφημερίς*, φ.2539/08.11.23

¹¹⁵*Ιδη*, φ.593/20.08.24

¹¹⁶*N. Εφημερίς*, φ.2703/20.05.24

¹¹⁷*Ιδη*, φ.558/13.06.24

¹¹⁸*N. Εφημερίς*, φ.2579/25.12.23

¹¹⁹Στις 31 Οκτωβρίου δημοσιεύτηκε περιστατικό, σύμφωνα με το οποίο η στέγη συγκεκριμένου σπιτιού κατέρρευσε από τη βροχή και τραυμάτισε σοβαρά έναν από τους πρόσφυγες που διέμεναν σε αυτό (βλ. *N. Εφημερίς*, φ.2845/31.10.24).

¹²⁰*N. Εφημερίς*, φ.2842/28.10.24

προσφυγικά σπίτια είχαν αρχίσει από τις βροχές να καταρρέουν¹²¹. Ακόμα και τέσσερα χρόνια μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, το πρόβλημα της στέγασής τους συνέχιζε να υπάρχει. Όπως δημοσιεύτηκε στο πρωτοσέλιδο άρθρο της «Ίδης» με τίτλο «Τα θύματα των προσφύγων», υπήρχαν ακόμα πρόσφυγες –οι φτωχοί- που παρέμεναν στα υγρά τζαμιά και στα ετοιμόρροπα σπίτια. Στο άρθρο σχολιαζόταν η εκμετάλλευση και η ανισότητα στη μεταχείριση των φτωχών και των πλούσιων προσφύγων, επισημαίνοντας την ανάγκη προστασίας των πρώτων από τους δεύτερους¹²².

Η ανταλλαγή των πληθυσμών και η αναγκαστική αποχώρηση των μουσουλμάνων από την Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα οι εκτάσεις και τα οικήματα, που κατείχαν, να αποτελέσουν μια λύση στη στέγαση των προσφύγων¹²³. Η διαχείριση των μουσουλμανικών περιουσιών, όμως, δεν ήταν εύκολη υπόθεση, καθώς στην πορεία εμφανίστηκαν πολλά προβλήματα, που οφείλονταν σε αυθαιρεσίες και εξαπατήσεις των περιουσιών αυτών, οι οποίες θα αναφερθούν πιο αναλυτικά σε επόμενη ενότητα.

3.1.3 Προβλήματα καθημερινής διαβίωσης

Εξαιτίας του μεγάλου αριθμού προσφύγων που έφτασε στο Ηράκλειο, η φροντίδα για την περίθαλψή του δυσκόλευε, με αποτέλεσμα –όπως αναφέρθηκε και παραπάνω- να εκφράζεται συχνά δυσφορία από μέρους της τοπικής κοινωνίας. Τη σοβαρότητα της κατάστασης μαρτυρούσαν οι τίτλοι των άρθρων που δημοσιεύονταν εκείνη την περίοδο. Ένα τέτοιο παράδειγμα, ήταν το άρθρο του Ι. Πύργου με τίτλο «Κίνδυνος που σιμώνει», το οποίο αναφερόταν στην επικινδυνότητα του προσφυγικού ζητήματος. Αναλυτικότερα, επισήμανε πως το ζήτημα του διακανονισμού του προσφυγικού προβλήματος γινόταν όλο και πιο δύσκολο και η κύρια αιτία για αυτό ήταν η έλλειψη κεντρικής εποπτικής υπηρεσίας, η οποία θα ρύθμιζε την αναλογία των προσφύγων στις διάφορες πόλεις. Όπως ανέφερε ο συντάκτης του άρθρου, δεν υπήρχε τέτοια υπηρεσία, γιατί -αν υπήρχε- αδιαφορούσε για τις συστάσεις που γίνονταν, να μην επιτρέπει τη μεταφορά άλλων προσφύγων. Ο ίδιος συνέχιζε γράφοντας πως «και εμείς κινδυνεύουμε και αυτοί κυρίως οι πρόσφυγες, τόσο οι παλιοί

¹²¹Ν. Εφημερίς, φ.2887/12.12.24, φ.2894/19.12.24

¹²²Ίδη, φ.1132/20.10.26

¹²³Οι περιουσίες που άφησαν οι έξι χιλιάδες περίπου μουσουλμάνοι, περιήλθαν στην κατοχή της Επιτροπής Αποκαταστάσεως των προσφύγων, η οποία θα τις διέθετε στους πρόσφυγες, ως αποζημίωση για την περιουσία που άφησαν στην πατρίδα τους (Ν. Εφημερίς, φ.2972/05.04.25, φ.3005/10.05.25).

όσο και οι νέοι, ρίπτονται στην κοινωνική αδιαφορία λόγω της αδυναμίας της κοινωνίας να ανταπεξέλθει στις ανάγκες τόσο τρομερού αριθμού δύστυχων (ανθρώπων)»¹²⁴.

Τον Οκτώβριο του 1922 ο αριθμός των προσφύγων στο Ηράκλειο φαίνεται πως είχε ξεπεράσει τις 10.000¹²⁵ και ο αριθμός αυτός χαρακτηριζόταν «τρομακτικός» από αρθρογράφο της «Νέας Εφημερίδας», καθώς «ο τόπος θα μπορούσε να θρέψει και να βοηθήσει –πάντα και με την κρατική βοήθεια- μόνο 5.000». Για το λόγο αυτό και ο ίδιος επεσήμαινε πως όλη αυτή η κατάσταση της υπερβολικής συσσώρευσης προσφύγων έπρεπε να αντιμετωπιστεί, δίνοντας καταρχάς στους πρόσφυγες να καταλάβουν ότι ήταν πολύ επικίνδυνο να εξακολουθεί η κοινωνία να παρέχει βοήθεια σε οικογένειες προσφύγων που είχαν άνδρες ικανούς να εργαστούν. Στο άρθρο σχολιαζόταν αρνητικά η στάση ορισμένων προσφύγων, καθώς όταν «βλέπουμε τις γυναίκες τους να τρέχουν και να ζητούν δουλειά, είναι ανήθικο να διευκολύνουμε την αεργοποίηση των ανδρών, τους οποίους βλέπουμε στους καφενέδες από το πρωί να το τζούζουν»¹²⁶.

Η περιοχή ωστόσο, παρόλο το μεγάλο αριθμό προσφύγων, φαίνεται ότι μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες τους όσον αφορά στις θέσεις εργασίας¹²⁷. «Όλοι μπορούν να βρουν δουλειά και θα βρουν σαν θελήσουν. Κι αν δεν θελήσουν πρέπει να εξαναγκασθούν», δήλωνε ο Ι. Πύργος, τονίζοντας πως η τοπική κοινωνία επιμένει να βρουν οι πρόσφυγες δουλειά όχι από έλλειψη ενδιαφέροντος και αγάπης προς εκείνους, αλλά «από καθήκον και στοργή για αυτούς και για την κοινωνία, την οποία πρέπει να απαλλάζουμε από επικίνδυνα καρκινώματα»¹²⁸.

---

¹²⁴Ν. Εφημερίς, φ.2225/19.10.22

¹²⁵Όπως δημοσίευε η Ίδη στις 3 Μαΐου του 1923, διενεργήθηκε απογραφή των προσφύγων στο νομό Ηρακλείου, σύμφωνα με την οποία οι πρόσφυγες ήταν 13.056. Από αυτούς, οι 11.328 έμεναν στην πόλη του Ηρακλείου και οι 1.670 ήταν αγρότες (Ίδη, φ.413/03.05.23).

¹²⁶Ο ίδιος πρότεινε οι προσφυγικές οικογένειες να χωρίζονταν σε δύο τάξεις. Σε εκείνες που δεν είχαν άνδρα προστάτη και σε εκείνες που είχαν ικανούς άνδρες να εργαστούν. Οι οικογένειες που ανήκαν στη δεύτερη κατηγορία έπρεπε να μεταφερθούν σε γεωργικές περιοχές και να έχουν το περιθώριο δεκαπενθήμερης μόνο κυβερνητικής αρωγής, μετά την πάροδο της οποίας θα έπαυε η παροχή οποιασδήποτε βοήθειας. Επιπλέον, μετά την εγκατάστασή τους δεν θα είχαν δικαίωμα να επιστρέψουν και αν κάποιος επέστρεφε χωρίς την έγκριση της υπηρεσίας, έπρεπε να στερείται κάθε προστασίας. Επίσης, όσοι πρόσφυγες συνέχιζαν να έρχονται με ατιμόπλοια στην περιοχή, έπρεπε να εφοδιάζονται με δελτία, ώστε βάσει αυτών να γινόταν η τακτοποίησή τους. Όσον αφορά στις οικογένειες χωρίς προστάτη (πρώτη κατηγορία), ο ίδιος πρότεινε να διευκολύνονταν στο να βρουν εργασία, μετά την εύρεση της οποίας να έπαυε η παροχή του κυβερνητικού βοηθήματος, έτσι ώστε τελικά να περιθάλπονταν μόνο όσοι πραγματικά είχαν ανάγκη (Ν. Εφημερίς, φ.2225/19.10.22).

¹²⁷Αν και δημιουργήθηκαν νέες θέσεις εργασίας, οι δυνατότητες κοινωνικής ενσωμάτωσής τους ήταν οριακές, καθώς η αδυναμία της τοπικής αγοράς να εξασφαλίσει απασχόληση στον μεγάλο αριθμό προσφύγων, εξωθούσε τα πιο φτωχά στρώματα του προσφυγικού πληθυσμού στην κοινωνική περιθωριοποίηση (Ζαϊμάκης 2001: 115-116).

¹²⁸Ν. Εφημερίς, φ.2225/19.10.22

Η ανάγκη να βρουν εργασία οι πρόσφυγες, φαίνεται πως αναγνωρίστηκε από τους αρμόδιους από τις πρώτες κιόλας ημέρες. Στις 27 Σεπτεμβρίου του 1922 υπήρχε ανακοίνωση της ‘επί των προσφύγων Επιτροπής’, που γνωστοποιούσε ότι ιδρύθηκε γραφείο εξεύρεσης εργασίας για τους πρόσφυγες, οι οποίοι έπρεπε άμεσα να εγγραφούν στους σχετικούς καταλόγους¹²⁹. Αρκετά συχνά από τότε, υπήρχαν, σε πιο οργανωμένο πλαίσιο, ανακοινώσεις από τη συγκεκριμένη Επιτροπή, με τις ειδικότητες προσφύγων που έψαχναν για εργασία. Συχνά δημοσιεύονταν και διαφόρων ειδών μεμονωμένες αγγελίες προσφύγων, όπως για παράδειγμα άνδρες που προσέφεραν χειρωνακτικές εργασίες, γυναίκες που έραβαν, κοπέλες και νεαροί που ζητούσαν κάποια θέση σε γραφεία ή καταστήματα, ή προσέφεραν μαθήματα πιάνου ή γαλλικών¹³⁰.

Το ίδιο διάστημα, μαζί με τις αγγελίες για εργασία που δημοσιεύονταν στις εφημερίδες, πολλοί πρόσφυγες είχαν βρει και άλλου είδους απασχόληση, η οποία δεν φαίνεται να άρεσε ιδιαίτερα στους ντόπιους κατοίκους¹³¹. Η «Νέα Εφημερίς» έκανε λόγο για το πλήθος προσφύγων μικροπωλητών, που είχαν κατακλίσει το κέντρο και σχολίαζε πως *«είναι δίκαιον να αφεθούν οι πρόσφυγες ελεύθεροι επί του παρόντος να εξασκούν τα επαγγέλματα αυτών, αλλά είναι ανάγκη να ασκείται συστηματική εποπτεία δια την καθαριότητα των ειδών που προσφέρουν δια τον στομάχι του κοσμάκη και δια τους τόπους όπου εγκαταστάθηκαν προσωρινώς. Η ειδική εποπτεία πρέπει με αυστηρότητα να διεξάγεται»*¹³².

Σχεδόν δύο χρόνια μετά, στις 2 Ιανουαρίου του 1924, άρθρο της «Νέα Εφημερίδας» αναφερόταν στο γεγονός ότι οι ντόπιοι εκτοπίστηκαν από όλες τις αγορές για να εγκαταστήσουν οι πρόσφυγες εκ του προχείρου τα μαγαζιά τους¹³³, πράξη που –σύμφωνα με τον αρθρογράφο- έδειχνε ότι οι ντόπιοι αγαπούσαν και προστάτευαν τους αδερφούς Μικρασιάτες. *«Δεν έχουν λοιπόν παράπονο οι αδερφοί πρόσφυγες»*, ανέφερε ο ίδιος στη συνέχεια και επεσήμαινε πως υπήρχαν πρόσφυγες που η σωματική τους διάπλαση ήταν τέτοια, ώστε να μη δικαιολογούσε τις

¹²⁹Ν. Εφημερίς, φ.2206/27.09.22

¹³⁰Ν. Εφημερίς, φ.2212/04.10.22, φ.2217/09.10.22, φ.2232/27.10.22, φ.2234/29.10.22

¹³¹Σε άρθρο της «Νέας Εφημερίδας» σχολιαζόταν η τεμπελιά ορισμένων προσφύγων, οι οποίοι αντί να φύγουν για να δουλέψουν σε γεωργικές εργασίες, είχαν στήσει πρόχειρα μικρομάγαζα, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται πολλά προβλήματα εξαιτίας του συνωστισμού, ο οποίος είχε οδηγήσει την πόλη να είναι τόσο βρώμικη, που οι κάτοικοι φοβούνταν για ασθένειες (Ν. Εφημερίς, φ.2227/21.10.22).

¹³²Ν. Εφημερίς, φ.2215/07.10.22

¹³³Ανάλογες ενέργειες των προσφύγων για εργασία έγιναν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Στην Αθήνα για παράδειγμα, όπως αναφέρει ο Morgenthau, «οι λεωφόροι [...] γέμισαν με τα καροτσάκια των μικροπωλητών προσφύγων που προσπαθούσαν να κερδίσουν το ψωμί τους πουλώντας μικροπράγματα. Μπαλωματάδες έστησαν τα σκαμνιά και τους πάγκους τους στους πιο αριστοκρατικούς δρόμους» (Morgenthau 1994: 91).

«καθιστικές» δουλειές που έκαναν, αλλά πως θα έπρεπε να ασχολούνταν με πιο δραστήριες ενασχολήσεις. Όπως τόνιζε, «να χάνεται μια τόσο πολύτιμος δύναμις στα πεζοδρόμια της πόλεως δεν είναι και πολύ ενδεικτικό της Μικρασιατικής εργατικότητας»¹³⁴.

Η προσδοκία των προσφύγων ότι τουλάχιστον τα παιδιά θα σταδιοδρομούσαν δεν εκπληρώθηκε¹³⁵. Η βιοτική κατάσταση πολλών προσφύγων ήταν τέτοια, που ανάγκαζε πολλά από τα παιδιά τους να εργαστούν, παρόλο το νεαρό της ηλικίας τους¹³⁶. Ανά τακτά χρονικά διαστήματα η «Νέα Εφημερίς» δημοσίευε μεμονωμένες περιπτώσεις παιδικής εργασίας προσφυγόπουλων. Η ίδια εφημερίδα ανέφερε ότι είχε προσλάβει μικρούς πρόσφυγες για διανομείς, οι οποίοι «κάνουν χρυσές δουλείες. [...] Όταν τελειώσουν την πώληση της εφημερίδος αρχίζουν να πωλούν σιγάρα, χαρτιά, φακέλους, καταστιχάκια, εικόνες και με αυτά εξοικονομούν το ψωμάκι τους»¹³⁷.

Παράλληλα με την αρθρογραφία που αφορούσε την εργασία των προσφύγων, δημοσιεύονταν και άρθρα σχετικά με την εκμετάλλευσή τους από τους ντόπιους. Στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας «Ιδη» στις 18 Νοεμβρίου του 1922, υπήρχε άρθρο με τίτλο: «Αστοργη εκμετάλλευση του κεφαλαίου προς την εργασία». Το άρθρο αναφέρεται –μέσα από ενδεικτικά παραδείγματα προσφύγων γυναικών- στην εργασιακή εκμετάλλευση πολλών προσφύγων, γεγονός που καταγγελλόταν από την εφημερίδα¹³⁸.

---

¹³⁴N. Εφημερίς, φ.2586/02.01.24

¹³⁵Ωστόσο, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες φρόντισαν για την εκπαίδευση των παιδιών τους, από την πρώτη στιγμή που ήρθαν στο Ηράκλειο, γεγονός που δείχνει ότι οι εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, δεν τους εμπόδισαν από το να εγγράψουν τα παιδιά τους σε σχολεία. Αν και η προθυμία για εγγραφή στα σχολεία είναι μεγάλη, οι ανάγκες ήταν τέτοιες, που υποχρέωσαν πολλούς πρόσφυγες μαθητές να απέχουν από την εκπαιδευτική διαδικασία (Ανδριώτης Κ. 2005: 351-2, 356).

¹³⁶Ο Ι. Πύργος έθιγε μέσα από τη στήλη του το συγκεκριμένο θέμα, αναφέροντας το παράδειγμα ενός μικρού κοριτσιού που δούλευε για να ζήσει αυτό και η οικογένειά του. Ένα χρόνο αργότερα, επαναφέρει το ίδιο ζήτημα, αφιερώνοντας τη στήλη του σε ένα ακόμα μικρό πρόσφυγα, του οποίου δημοσίευε και φωτογραφία. Μέσα από την ιστορία του οκτάχρονου Ηλία παρουσιαζόταν η οικονομική και κοινωνική κατάσταση των περισσότερων προσφύγων, τα παιδιά των οποίων αναγκάζονταν να δουλεύουν για να ζήσουν. Πολλά από αυτά μάλιστα ήταν ορφανά, με αποτέλεσμα να είχαν ακόμα περισσότερα προβλήματα να αντιμετωπίσουν (N. Εφημερίς, φ.2220/13.10.22, φ.2576/21.12.23).

¹³⁷N. Εφημερίς, φ.2215/07.10.22

¹³⁸Ιδη, φ.289/18.11.22

3.1.4 Πρόσφυγες και αγροτική γη

Η μετακίνηση των προσφύγων στην ύπαιθρο αποτελούσε, εκτός από λύση στο πρόβλημα της αγροτικής τους αποκατάστασης, ευκαιρία να εφαρμόσουν τις γνώσεις τους στην καλλιέργεια και να συμβάλλουν στην οικονομία του κράτους.

Στα πλαίσια της αγροτικής εγκατάστασης των προσφύγων, η περιοχή της Μεσσαράς αποτέλεσε την ιδανική επιλογή. Σύμφωνα με άρθρο της «Νέας Εφημερίδας» τον Οκτώβριο του 1922, η Μεσσαρά ήταν μια περιοχή, όπου θα μπορούσαν οι πρόσφυγες να αξιοποιήσουν τις γνώσεις τους στην καλλιέργεια, καθώς *«η χρησιμοποίηση των έμπειρων και σοφών αμπελουργών της Μικρασίας θα μετέβαλε την όλη τύχη του τόπου. [...] Η τελειότητα της μικρασιατικής καλλιέργειας, στην οποία οφειλόταν ο πλούτος της χώρας αυτής, [...] κάλλιστα μπορεί να συντελέσει στην καλύτερευση του είδους της σταφίδας μας σε τέτοιο βαθμό, καθιστώντας την ισόπαλη στον συναγωνισμό με την μικρασιατική σταφίδα και θα βελτιώνει την καπνοπαραγωγή, η οποία βρίσκεται στον τόπο μας σε πρωτόγονη κατάσταση»*¹³⁹.

Ο επιθεωρητής των προσφύγων, τον Οκτώβριο του 1922, επισκέφθηκε τη συγκεκριμένη περιοχή, στην οποία βρήκε πρόθυμους τους κατοίκους να περιθάψουν και να στεγάσουν τους πρόσφυγες. Ωστόσο, αν και σε όλα τα χωριά σχηματίστηκαν επιτροπές και συλλέχθηκαν χρήματα και είδη για την περίθαλψη των προσφύγων και ενώ βρέθηκαν και σπίτια για να εγκατασταθούν¹⁴⁰, οι πρόσφυγες που είχαν οριστεί να μετοικήσουν στη Μεσσαρά αρνήθηκαν να φύγουν από την πόλη του Ηρακλείου. Η άρνηση αυτή σχολιάστηκε έντονα από την τοπική κοινωνία και σύμφωνα με τον συντάκτη της «Νέας Εφημερίδας», *«είναι αδύνατο να μείνουν κλειστά καθ' όλο το έτος τα σχολεία τα οποία στεγάζουν προσωρινά τους πρόσφυγες και ούτε είναι σωστό να παραμείνουν άστεγοι τόσοι πρόσφυγες επειδή δεν θέλουν να απομακρυνθούν από την πόλη. [...] Ας εννοήσουν τέλος πάντων οι προσφιλείς μας πρόσφυγες ότι στα χωριά της Μεσσαράς θα ζήσουν άνετα ανάμεσα σε κατοίκους που συμμερίζονται τη δυστυχία τους. [...] Η Μεσσαρά είναι πλούτος και σε αυτόν αποστέλλονται και όχι σε εξορία όπως φαντάζονται»*¹⁴¹.

Είναι φανερό πως η κοινωνία δυσανασχετούσε με την επιμονή πολλών προσφύγων να παραμείνουν στην πόλη του Ηρακλείου. Οι κάτοικοι μάλιστα απορούσαν που οι πρόσφυγες προτιμούσαν να είναι στην πόλη, ενώ υπήρχε η δυνατότητα να

¹³⁹Ν. Εφημερίς, φ.2222/15.10.22

¹⁴⁰Ιδ., φ.263/19.10.22, Ν. Εφημερίς, φ.2225/19.10.22

¹⁴¹Ν. Εφημερίς, φ.2225/19.10.22

εγκατασταθούν στα μουσουλμανικά χωριά και να ασχοληθούν με γεωργικές εργασίες, συμβάλλοντας και εκείνοι στην παραγωγική δύναμη του τόπου και έχοντας την ευκαιρία να ζήσουν πιο άνετα¹⁴².

Εκτός από την άρνηση πολλών προσφύγων να εγκαταλείψουν την πόλη, παρατηρείται ότι πολλοί από εκείνους που στέλνονταν στην επαρχία για εγκατάσταση, επέστρεφαν πίσω¹⁴³. Η «Ιδη» σχολίαζε τα περιστατικά αυτά, ρίχνοντας τις ευθύνες στην Επιτροπή που είχε οριστεί για τους πρόσφυγες, η οποία θα έπρεπε, αφενός να ήταν πιο προσεκτική στην επιλογή των προσφύγων που αποστέλλονταν στην επαρχία και αφετέρου να φρόντιζε το ταχύτερο δυνατό για την καλύτερη διαβίωση των προσφύγων, με την αποστολή των κατάλληλων στην επαρχία, ώστε και να ζήσουν πιο άνετα και να προσφέρουν στον τόπο εργαζόμενοι στις ανεκμετάλλευτες καλλιεργήσιμες εκτάσεις¹⁴⁴.

Οι τάσεις φυγής από την ύπαιθρο πολλών προσφύγων ήταν γεγονός¹⁴⁵. Πολλοί πρόσφυγες ωθούνταν από πραγματιστικούς λόγους σε αυτή τη συμπεριφορά, καθώς δε διέθεταν οριστικό τίτλο της γης που καλλιεργούσαν και συχνά δε προέρχονταν καν από αγροτικό περιβάλλον¹⁴⁶ (Mazower 2009: 183). Επειδή, όμως, δεν υπάρχουν ακριβή στατιστικά στοιχεία για το επάγγελμα, το εισόδημα και την οικονομική κατάσταση γενικότερα των προσφύγων πριν από τη μετεγκατάστασή τους, είναι αδύνατη η γενική εκτίμηση για το πόσοι από αυτούς θεώρησαν ως κοινωνικό υποβιβασμό την εγκατάστασή τους σε αγροτικές περιοχές και την ενασχόλησή τους με τη γεωργία (Hering 2008: 1020).

Παρόλα τα προβλήματα που προέκυψαν, από το Νοέμβριο του 1922 οι πρόσφυγες είχαν ξεκινήσει να αποκαθίστανται. Εκτός από στέγη, φαίνεται πως είχαν αρχίσει να εργάζονται και αυτό αποτελούσε μια «ανάσα» για την κοινωνία. Όπως αναφερόταν

---

¹⁴²Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, αυτό οφειλόταν στην κυβέρνηση, η οποία δεν φρόντισε να χωρίσει εξαρχής τους πρόσφυγες σε αγρότες και αστούς, με αποτέλεσμα να είχε δημιουργηθεί ο συνωστισμός στην πόλη του Ηρακλείου (*N. Εφημερίς*, φ.2887/12.12.24).

¹⁴³Όπως επισημαίνει και η Λαγουδάκη: «πολλές οικογένειες, είτε για λόγους προσωπικούς (γάμοι), είτε για λόγους επαγγελματικούς, εγκατέλειψαν αυθαίρετα την ύπαιθρο και εγκαταστάθηκαν στο Ηράκλειο ή σε άλλα αστικά κέντρα» (Λαγουδάκη- Σασλή 2009: 111).

¹⁴⁴*Ιδη*, φ.259/14.10.22

¹⁴⁵Η φυγή από την ύπαιθρο ωστόσο, δεν είναι φαινόμενο που παρατηρήθηκε μόνο στην περιοχή του Ηρακλείου. Η Σημανδηράκη, μελετώντας την περιοχή των Χανίων, εντοπίζει την ίδια κατάσταση, η οποία επισημάνθηκε και από τον τοπικό Τύπο, σύμφωνα με τον οποίο ήταν απαραίτητη η ανάγκη παραμονής των προσφύγων στις αγροτικές περιοχές και η απασχόλησή τους στις γεωργικές εργασίες. Μάλιστα σχολιαζόταν αρνητικά η ενέργεια ορισμένων να φύγουν και να γυρίσουν στην πόλη, αποφεύγοντας την εργασία και επιβαρύνοντας πάλι την Επιτροπή. Η εγκατάστασή τους σε αγροτικές περιοχές χαρακτηριζόταν επομένως αναγκαία, καθώς σε αυτές μπορούσαν οι πρόσφυγες να εργασθούν και να μην επιβαρύνουν το κράτος (Σημανδηράκη 2008: 127).

¹⁴⁶«Πολλοί έφευγαν για να βγάλουν μεροκάματο στις πόλεις ή, αν ήταν τυχεροί, να ανοίξουν ένα κατάστημα με τα χρήματα που εξασφάλιζαν ξεπουλώντας τη γη και τα γεωργικά εργαλεία τους. Η φυγή από την ύπαιθρο συνεχιζόταν καθώς έφευγαν οι τιμές των αγροτικών προϊόντων» (Mazower 2009: 183).

στη στήλη «Επίκαιρα» της «Νέας Εφημερίδας»: «το ευτύχημα είναι ότι άπαντες οι Μικρασιάτες πρόσφυγες είναι εργατικοί και ότι ο τόπος μας έχει απόλυτη ανάγκη εργατικών χεριών. Η ειδικότητα άλλωστε αυτών στην αμπελοργία τους καθιστά πολύτιμους στον τόπο μας. Το σπουδαιότερο είναι να μην αφεθούν οι εργατικοί αυτοί άνθρωποι να εξοικειωθούν προς την αεργία. Κάθε ημέρα αεργίας παρερχόμενη, επαυξάνει τη δυστυχία αυτών αλλά και τη βλάβη της κοινωνίας, στην οποία παίζουν πάντα οι άεργοι επικίνδυνο ρόλο κακοηθών καρκινωμάτων»¹⁴⁷.

Ωστόσο, λίγα χρόνια μετά την αποκατάσταση των προσφύγων, στις 25 Ιουνίου του 1925, δημοσιευόταν πρωτοσέλιδο άρθρο στη «Νέα Εφημερίδα» με τίτλο «Η γεωργική εγκατάσταση», σύμφωνα με το οποίο, η γεωργική εγκατάσταση των προσφύγων του νομού Ηρακλείου απέτυχε, εξαιτίας της Εποικιστικής Υπηρεσίας και των αγροτών προσφύγων. Συγκεκριμένα, το άρθρο ανέφερε πως, αν και οι αγροτικές περιουσίες που άφησαν οι μουσουλμάνοι μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες πολλών χιλιάδων γεωργών προσφύγων, η Υπηρεσία Εποικισμού¹⁴⁸ διέπραξε εξαρχής το σφάλμα να μη καθορίσει τον γεωργικό κλήρο της κάθε προσφυγικής οικογένειας, παρά καθόρισε μόνο το χωριό, στο οποίο θα εγκατασταθούν. Το γεγονός αυτό, είχε ως αποτέλεσμα σε πολλά χωριά, να καταλάβουν ελάχιστες οικογένειες μεγάλες γεωργικές εκτάσεις, τις οποίες δε μπορούσαν να καλλιεργήσουν. Έτσι, κάποιοι εξ αυτών θεώρησαν καλύτερο να τα νοικιάζουν σε ντόπιους και να μετατραπούν οι ίδιοι σε τσιφλικούχους. Πολλοί από αυτούς μάλιστα, πούλησαν και τα ζώα που τους παραχώρησε η υπηρεσία. Σε άλλα πάλι μουσουλμανικά χωριά, δεν εγκαταστάθηκαν καθόλου πρόσφυγες, με αποτέλεσμα οι ντόπιοι να τα καλλιεργούν παράνομα. Στη συγκεκριμένη κατάσταση, προστέθηκε ένα ακόμα πρόβλημα: η άρνηση των νωρίτερα αφιχθέντων προσφύγων, που είχαν ήδη καταλάβει όλα τα μουσουλμανικά κτήματα, να παραχωρήσουν μέρος αυτών, στους πρόσφυγες που αφίχθησαν στη συνέχεια. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν να δημιουργηθούν διενέξεις και συμπλοκές και, όπως ανέφερε το άρθρο, να μετατραπούν οι πρόσφυγες σε «τεμπέληδες και τσιφλικούχους»¹⁴⁹.

---

¹⁴⁷Ν. Εφημερίς, φ.2259/07.11.22

¹⁴⁸Ένα ακόμα πρόβλημα που δημιουργήθηκε από την Υπηρεσία Εποικισμού ήταν ότι διένειμε τους κλήρους χωρίς να εξακριβώσει το ποιόν και την επαγγελματική κατάσταση κάθε προσφυγικής οικογένειας. Κατά συνέπεια, πολλοί αστοί πρόσφυγες απέκτησαν κλήρο και παρατηρήθηκαν γενικότερα καταχρήσεις και παρατυπίες από διάφορα όργανα της Εποικιστικής Υπηρεσίας (Λαγουδάκη- Σασλή 2009: 115-116).

¹⁴⁹Ν. Εφημερίς, φ.3051/25.06.25

Τα προβλήματα της εγκατάστασης των προσφύγων και της διανομής γης σε ντόπιους, απασχόλησαν γενικότερα το ελληνικό κράτος, καθώς σε πολλές περιφέρειες της χώρας δημιουργήθηκαν έντονες συγκρούσεις μεταξύ προσφύγων και ντόπιων, οι οποίοι ήθελαν να αποκτήσουν πρώην μουσουλμανικές ιδιοκτησίες (Hering 2008: 1010, 1048).

Η αποχώρηση των μουσουλμάνων άφησε ελεύθερες, προς χρήση των προσφύγων, μεγάλες εκτάσεις γης, μερικές από τις οποίες καλλιεργούνταν από καιρό, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν πολλές περιπλοκές στη χρησιμοποίηση αυτών των εδαφών. Όπως αναφέρει ο Morgenthau, πολλοί από τους αποχωρούντες Τούρκους ήταν «εν απουσία» ιδιοκτήτες μεγάλων εδαφικών εκτάσεων, που για αιώνες καλλιεργούνταν από Έλληνες ενοικιαστές, σύμφωνα με ένα σύστημα φεουδαρχικής ιδιοκτησίας. Όταν επομένως, ένας τέτοιος, εν απουσία, ιδιοκτήτης εγκατέλειπε τη χώρα, τα κτήματά του ήταν από τεχνική άποψη ελεύθερα για χρήση από τους πρόσφυγες. Στην πράξη, όμως, στα κτήματα αυτά βρίσκονταν πολυάριθμες ελληνικές οικογένειες που κατοικούσαν εκεί επί αιώνες και τα θεωρούσαν ουσιαστικά ως ατομική ιδιοκτησία τους. Εκτός από το γεγονός αυτό, υπήρχαν τεράστιες μουσουλμανικές εκτάσεις, οι οποίες ήταν ανεκμετάλλευτες και χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι από τους ντόπιους. Αυτό είχε ως φυσικό αποτέλεσμα, όταν τους ζητήθηκε να περιορίσουν τα ζώα τους στα μικρά κομμάτια γης που καλλιεργούσαν προσωπικά, να νιώσουν ότι στερούνται ένα κεκτημένο δικαίωμα και προέκυψαν αναρίθμητες διαμάχες (Morgenthau 1994: 364-365).

Οι διενέξεις ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς ήταν γεγονός και αυτό οφειλόταν κυρίως στο ότι οι πρόσφυγες πήραν κομμάτια γης που πολλοί ντόπιοι θεωρούσαν δικά τους και στο ότι πρόσφεραν την εργασία τους φθηνά, ρίχνοντας έτσι τις αμοιβές και των ντόπιων¹⁵⁰.

Τα προβλήματα στις σχέσεις ντόπιων και προσφύγων, σε συνδυασμό με την «τοποθέτηση» των δεύτερων σε χωριά και συνοικισμούς, είχε ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση και απομόνωσή τους και την καθιέρωση της ενδογαμίας. Αυτό παρατηρείται να συνέβη σε όλη την Ελλάδα. Όπως αναφέρει ο Κατσάπης, «στη μεσοπολεμική Μακεδονία οι γάμοι ανάμεσα σε πρόσφυγες και ντόπιους ήταν πολύ

---

¹⁵⁰Τη συγκεκριμένη κατάσταση επισημαίνει και ο Συριανόγλου, ο οποίος αναφέρει ότι σε χωριά του Ρεθύμνου που εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες «μια μικρή μερίδα τους έβλεπε με επιφύλαξη, αρνητικά θα έλεγε κανείς, αφού πίστευαν πως οι περιουσίες των Τούρκων που θα αποχωρούσαν, δικαιωματικά ανήκαν σε αυτούς και όχι σε τούτους που ξεφύτρωναν ξαφνικά» (Συριανόγλου 2008: 90).

σπάνιοι» (Κατσάπης 2003: 107). Σύμφωνα και με τις αφηγήσεις απογόνων Μικρασιατών, οι γάμοι προσφύγων με ντόπιους άργησαν πολύ να γίνουν.

3.1.5 Η έκφραση της δυσαρέσκειας των προσφύγων ως προς την αντιμετώπισή τους

Οι πρόσφυγες, από το πρώτο κιόλας διάστημα εγκατάστασής τους, σε πολλές περιπτώσεις εκδήλωσαν δυσαρέσκεια για την κατάστασή τους. Στα πλαίσια εκδήλωσης αυτής της δυσαρέσκειας, οι ίδιοι πραγματοποίησαν συλλαλητήρια, με στόχο, αφενός, τη διαμαρτυρία τους κατά της απόφασης της διάσκεψης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών, και, αφετέρου, την έκφραση της επιθυμίας τους να επιστρέψουν στις πατρίδες τους, αφού δε μπορούσαν να φανταστούν ότι τις εγκατέλειψαν για πάντα¹⁵¹.

Τα παράπονα των προσφύγων σχετιζόνταν συχνά και με την αντιμετώπισή τους από το κράτος. Οι αντιδράσεις τους σχολιάζονταν αρνητικά από τον Τύπο. Η «Νέα Εφημερίς» στις 4 Φεβρουαρίου του 1923 σχολίαζε αυτή τη συμπεριφορά τους, επισημαίνοντας πως παρόλη την άσχημη οικονομική κατάσταση του κράτους, το ίδιο δε στέρησε οποιαδήποτε χρηματική ή άλλου είδους βοήθεια προς τους πρόσφυγες. Ωστόσο, μη μπορώντας να επαρκέσει για πάντα στις κολοσσιαίες δαπάνες της συντήρησης των προσφύγων, έκοψε το επίδομα από αυτούς που μπορούσαν να εργαστούν και το περιόρισε στα ανήλικα τέκνα, τους αρρώστους και τους ανάικους για εργασία. Η περικοπή του επιδόματος όμως είχε ως αποτέλεσμα την άσχημη συμπεριφορά από μέρους των προσφύγων, για την οποία το άρθρο έριχνε τις ευθύνες στο προεδρείο του Μικρασιατικού Συλλόγου. Όπως μάλιστα ανέφερε: «η φιλόανθρωπος κοινωνία μας έχει βαθύτατα δείγματα της ευγνωμοσύνης των προσφύγων προς αυτή, αλλά δεν πρέπει εξαιτίας της ασχημοσύνης των λίγων να δυσφημούνται ως αγάριστοι όλοι οι πρόσφυγες»¹⁵².

Παρόμοια “σύσταση” στο Σύλλογο, έκανε και το 1926 η «Ιδη», με αφορμή την επιθετικότητα ορισμένων προσφύγων προς ντόπιους κατοίκους. Αιτία φαίνεται να ήταν το ζήτημα της στέγασης και η εφημερίδα ανέφερε πως ο Σύλλογος θα έπρεπε «να νουθετεί τους αδερφούς πρόσφυγες», ώστε να μη σημειώνονται επιθέσεις προς τους συμπολίτες, οι οποίοι συμμετείχαν στη φροντίδα για την αποκατάστασή τους¹⁵³.

¹⁵¹Ιδη, φ.332/08.01.23, Ν. Εφημερίς, φ.2294/08.01.23

¹⁵²Ν. Εφημερίς, φ.2317/04.02.23

¹⁵³Ιδη, φ.937/30.01.26

Χρόνια μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, άρθρα ανέφεραν πως οι πρόσφυγες συνέχιζαν να παραπονιούνται για την «αστοργία» που -σύμφωνα με τους ίδιους- έδειχνε το κράτος¹⁵⁴. Τα παράπονα των προσφύγων αφορούσαν τις αδικίες που γίνονταν σχετικά με την κατανομή των μουσουλμανικών περιουσιών και ο Τύπος έδειχνε να τα συμμερίζεται δημοσιεύοντας ανάλογα άρθρα¹⁵⁵.

Άρθρο της «Νέας Εφημερίδας» το 1924 με τίτλο «Τραγικές σκηνές», παρουσίαζε το τι επικρατούσε στην πόλη του Ηρακλείου, με την εγκατάσταση των προσφύγων στα τουρκικά οικήματα. Όπως τόνιζε ο συντάκτης του: *«θα περίμενε κανείς μετά τις τόσες αυθαιρέσιες και αδικίες να δει τις αρχές συγκινημένες. [...] Αντί τούτου βλέπει το αντίθετο. Να πετιούνται στον δρόμο απροστάτευτες γυναίκες και να εγκαθίστανται διά νομίμου αποφάσεως της αρμοδίας επιτροπής, οι αυθαιρέτως καταλαβόντες τα οικήματα. [...] Η κοινωνία δεν ανέχεται να βλέπει συνεχιζόμενη την αδικία και την αστοργία και ζητά να τερματισθεί το ταχύτερο»*¹⁵⁶.

Η πλειοψηφία της τοπικής κοινωνίας φαίνεται να ήταν με το μέρος των προσφύγων, όσον αφορά τις αδικίες που γίνονταν σε βάρος τους. Δημοσίευση του 1924 γνωστοποιούσε μάλιστα ότι θα άρχιζε έλεγχος των προσφυγικών ζητημάτων, για να εξαλειφθεί η εκμετάλλευση της προσφυγικής δυστυχίας. Για το σκοπό αυτό,

---

¹⁵⁴Ενδεικτικά, στις 18 Μαΐου 1924, στη στήλη «Επίκαιρα» της «Νέας Εφημερίδας», ο συντάκτης σχολίαζε αυτή τη στάση των προσφύγων ως άδικη, τονίζοντας πως «ό, τι μπορούσε και μπορεί να κάνει το κράτος για εκείνους το κάνει, και μάλιστα αν δουν γύρω τους θα το καταλάβουν, καθώς θα δουν εκτοπισθέντες από τις αγορές όλους σχεδόν τους ντόπιους επαγγελματίες και αντί αυτών, εγκατασταθέντες -και μάλιστα αρκετά ευνοϊκά- εργαζόμενους πρόσφυγες. Οι τουρκικές περιουσίες περιέρχονται δικαίως στους πρόσφυγες και εκατομμυρίων λιρών δάνεια συνάπτονται για τους ίδιους, τα οποία πληρώνει και θα πληρώνει για πολλά έτη ο ελληνικός λαός χωρίς να γογγύζει» (Ν. Εφημερίς, φ.2702/18.05.24). Στις 14 Νοεμβρίου του 1924 δημοσιεύτηκε στη «Νέα Εφημερίδα» ένα ακόμη άρθρο με τίτλο «Παράπονα προσφύγων», με αφορμή μια επιστολή που έστειλαν κάποιοι πρόσφυγες στην εφημερίδα. Το άρθρο παρουσίαζε την άσχημη κατάσταση των περισσότερων αστών προσφύγων, οι οποίοι είχαν καταντήσει εντελώς άποροι, καθώς το κράτος δεν τους έδωσε ούτε κτήματα ούτε χρηματικές αποζημιώσεις (Ν. Εφημερίς, φ.2859/14.11.24).

¹⁵⁵Υπήρχε πλήθος δημοσιεύσεων που αναφερόταν στο ζήτημα των αυθαιρεσιών και των μυστικών συμφωνιών των μουσουλμανικών περιουσιών. Τον Αύγουστο του 1923, υπήρχε ειδοποίηση και στις δύο εφημερίδες, η οποία αναφερόταν στις αυθαιρέσιες κάποιων μουσουλμάνων, που σε συνεννόηση με τους πρόσφυγες είχαν εξαπατήσει την Υπηρεσία Περιθάλψεως σχετικά με τα κατοικούμενα σπίτια (Ιδη, φ.467/11.08.23, Ν. Εφημερίς, φ.2465/12.08.23). Στις 28 Δεκεμβρίου του 1923, υπήρχε δημοσίευση της Υπηρεσίας Προσφύγων, όπου αναφερόταν ότι διάφοροι εύποροι πρόσφυγες επιδίωκαν να καταλάβουν σπίτια που ανήκαν σε ανταλλασσόμενους μουσουλμάνους, δίνοντάς τους χρήματα με τη μορφή υποτιθέμενου ενοικίου. Μέσω της ανακοίνωσης, η Υπηρεσία γνωστοποιούσε ότι τα σπίτια μετά την εκκένωσή τους από τους μουσουλμάνους θα διατίθονταν από την Επιτροπή στους πρόσφυγες που τα δικαιούνταν (Ν. Εφημερίς, φ.2582/28.12.23). Στις 21, 22 και 23 Μαΐου του 1924 δημοσιεύτηκε στη «Νέα εφημερίδα» ένα «απολογιστικό» πρωτοσέλιδο άρθρο σε τρεις συνέχειες, το οποίο συνόψιζε τα όσα αφορούσαν το προσφυγικό ζήτημα και είχε τίτλο «Τα προσφυγικά του νομού μας». Ειδικότερα, ανέλυε τις ενέργειες που έγιναν μετά την εκκένωση των σπιτιών των μουσουλμάνων για την εγκατάσταση των προσφύγων, καθώς και τις δυσκολίες που δημιουργήθηκαν, εξαιτίας των αυθαιρεσιών ορισμένων σχετικά με τις μουσουλμανικές περιουσίες (Βλ. Ν. Εφημερίς, φ.2704/21.05.24, φ.2705/22.05.24, φ.2706/23.05.24).

¹⁵⁶Ν. Εφημερίς, φ.2705/22.05.24

καλούνταν όσοι γνώριζαν οποιοδήποτε είδους εκμεταλλεύσεις του προσφυγικού ζητήματος, να το καταγγείλουν στην εφημερίδα¹⁵⁷.

Αυθαιρεσίες όμως πραγματοποιούνταν και από την μεριά των προσφύγων. Το 1925 η στήλη «Επίκαιρα» της «Νέας Εφημερίδας» δημοσίευε ότι οι πρόσφυγες που δικαιούνταν γεωργικό κλήρο και επομένως έπρεπε να φύγουν από την πόλη, συνέχιζαν να διαμένουν παράνομα σε σπίτια που δε δικαιούνταν. Η Υπηρεσία Εποικισμού ωστόσο, δεν γνώριζε πόσοι ήταν εγκατεστημένοι με αυτό τον τρόπο, με αποτέλεσμα το πρόβλημα να εξακολουθούσε να υφίσταται, καθώς υπήρχαν ακόμα πρόσφυγες που έμεναν σε βρώμικους και ανθυγιεινούς καταυλισμούς¹⁵⁸.

Αν και προέκυψαν διάφορα ζητήματα, η αποκατάσταση των προσφύγων πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό. Όπως αναφέρει τον Σεπτέμβριο του 1924, η στήλη «Επίκαιρα» της «Νέας Εφημερίδας»: *«Εμείς αισθανόμαστε μεγάλη ευχαρίστηση, διότι ως τα πράγματα μαρτυρούν, στον τόπο μας εδώ τουλάχιστον, προσφυγικό ζήτημα δεν υπάρχει. Υπάρχουν προστριβές μεταξύ των προσφύγων ότι άλλοι πήραν πολλά, ενώ δεν είχαν τίποτε στον τόπο τους, κι άλλοι δεν πήραν τίποτε, ενώ ευπορούσαν στα μέρη τους. Αλλά και τα παράπονα αυτά σιγά σιγά θα έρθουν με τη δίκαιη κατανομή των περιφερειών κι έτσι όλοι θα μείνουν ευχαριστημένοι»¹⁵⁹.*

Σύμφωνα και πάλι με την «Νέα Εφημερίδα», στην Κρήτη κανείς δεν μπορούσε να πει ότι αδικήθηκε από κάποιο ντόπιο. Αντίθετα μάλιστα, *«οι ντόπιοι είναι εκείνοι που αδικήθηκαν για χάρη των προσφύγων, χωρίς ωστόσο να διαμαρτυρηθούν, καθώς επρόκειτο για μια ιερά υποχρέωση που είχε ο τόπος μας να περιθάλψει τους πρόσφυγες»*. Για όσες αδικίες έγιναν σε βάρος κάποιων προσφύγων, σχετικά με την κατανομή των μουσουλμανικών περιουσιών, ο αρθρογράφος ανέφερε πως την ευθύνη δεν είχε η κοινωνία του Ηρακλείου, αλλά οι πρόσφυγες που αναμείχθηκαν στην Υπηρεσία Αποκαταστάσεως των συμπατριωτών τους¹⁶⁰.

---

¹⁵⁷Ν. Εφημερίς, φ.2704/21.05.24

¹⁵⁸Ν. Εφημερίς, φ.3015/20.05.25

¹⁵⁹Ν. Εφημερίς, φ.2831/17.10.24

¹⁶⁰Ν. Εφημερίς, φ.3030/04.06.25

3.1.6 Η αρνητική στάση της κοινωνίας στα γλέντια των προσφύγων

Από τα όσα παρουσιάστηκαν μέχρι εδώ, διαπιστώνεται ότι οι σχέσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων δεν ήταν πάντα αρμονικές, καθώς συχνά δημιουργούνταν εντάσεις εξαιτίας διαφόρων θεμάτων¹⁶¹. Ένα τέτοιο ζήτημα ήταν και τα γλέντια των προσφύγων, τα οποία δεν άργησαν να απασχολήσουν τον Τύπο της εποχής¹⁶².

Στις εφημερίδες, μαζί με τα πρώτα σχόλια για τους πρόσφυγες, άρχισαν να εκφράζονται και οι πρώτοι αρνητικοί σχολιασμοί για τις πολιτισμικές πρακτικές των αστών προσφύγων. Ο τρόπος διασκέδασής τους δεν φαίνεται να συμφωνούσε με εκείνον των ντόπιων κατοίκων και αυτό αποτυπωνόταν στα άρθρα των εφημερίδων.

Ήδη από το 1923 είχαν αρχίσει να εκφράζονται διαμαρτυρίες για αυτού του είδους τη διασκέδαση. Συγκεκριμένα, την 1^η Φεβρουάριου του ίδιου έτους, η «Νέα Εφημερίς» στο άρθρο της «Σάλα Σάλα» αναφερόταν σε ένα νέο τραγούδι που «έχει κατακτήσει τα μυαλάκια και τα αισθήματα των Ηρακλειωτών». Ορμώμενος ο συντάκτης από τα λόγια του τραγουδιού, σχολίαζε πως «κάτω απ' τη σαχλεπίσαχλη αυτή στιχουργία του κλείεται ό, τι αηδές και πρόστιχο έχει να φανταστεί κανείς εις διανοήματα και λέξεις, τα διαφορούμενα λόγια τους που θυμίζουν λατέρνα και χασίς, γαρνιρισμένα με μια οκά λαδωμένες αφέλειες, κατέκτησαν τις συναναστροφές μας, εισήλθαν μέσα στα σπίτια μας και μας ακομπανιάρουν και στις επίσημες ακόμα εμφανίσεις μας»¹⁶³.

Τον Ιανουάριο του 1924 άρθρο της «Νέας Εφημερίδας», που απευθυνόταν στον Σταμάτιο Κιουζέ Πεζά (πληρεξούσιο Ηρακλείου), ανέφερε πως: «δεν μας κάνει και τόσον καλή εντύπωση η τάση μεγάλου μέρους συμπατριωτών σου, προς το ατελείωτο φαγοπότι και τραγούδι στους δρόμους μέρα και νύχτα, αλλά φοβούμεθα μη παρεξηγηθούμε. Επί τέλους υπάρχει και πλήθος νέων και ανθρώπων της ταβέρνας στο Ηράκλειο και όμως σπανιότατα και σε εξαιρετικές εντελώς περιπτώσεις διαταράσσεται η νυχτερινή ησυχία από κραυγές και ουρλιάσματα ντόπιων. Τόσο χαρούμενοι και τόσο πάνε καλά οι δουλειές των συμπατριωτών σου ώστε να εκδηλώνουν τόσο παταγωδώς

¹⁶¹ Τα κυριότερα ζητήματα, για τα οποία υπήρχαν προστριβές ήταν όπως είδαμε, η επίταξη κτιρίων (δημόσιων ή ιδιωτικών) για τη στέγαση των προσφύγων, η άρνηση των προσφύγων να εγκαταλείψουν την πόλη και να εγκατασταθούν σε χωριά, καθώς και η αεργία των περισσότερων προσφύγων.

¹⁶² Οι εφημερίδες ήδη από το 1922 σχολίαζαν τόσο τα γλέντια των προσφύγων όσο και τις παραστάσεις Συμυρνιών προσφύγων στο «Πανελλήνιο» (Ν. Εφημερίς, φ.2260/29.11.22, φ.2265/04.12.22). Θετικές αναφορές σε παραστάσεις γίνονταν το 1925, καθώς το κοινό της πόλης υποδέχθηκε τα Πολιτάκια. Πρόκειται για Συμυρνάιους αοιδούς, οι οποίοι φαίνεται πως είχαν μεγάλη απήχηση στο κοινό (Ιδη, φ.794/12.07.25, Ν. Εφημερίς, φ.3044/18.06.25).

Μουσικές παραστάσεις γνωστών Μικρασιατών συναντάμε και στη δεκαετία του 1930. (Ζαϊμάκης 2001: 119, Ζαϊμάκης 2008b: 120).

¹⁶³ Ν. Εφημερίς, φ.2314/01.02.23

κάθε νύχτα την ψυχική τους ευδιαθεσία;». Ο ειρωνικός τόνος του συντάκτη διαφαίνεται και στο τέλος του άρθρου, όπου ανέφερε χαρακτηριστικά πως «εν τοιαύτη περιπτώσει, περιττεύουν και τα υπουργεία των περιθάλψεων και οι τόσες μέριμνές μας για υπάρξεις που διάγουν τις ημέρες τους πολύ καλύτερα από τους ντόπιους!»¹⁶⁴.

Η στήλη «Επίκαιρα» της «Νέας Εφημερίδας» στις 17 Σεπτεμβρίου του 1924 επανέφερε το θέμα της ψυχαγωγίας των προσφύγων. Όπως σχολίαζε ο συντάκτης της στήλης, κάθε βράδυ όλη η πόλη σείοταν από τα γλέντια και τα τραγούδια των προσφύγων. «Ντόπιους, ούτε είδαμε, ούτε ακούσαμε να γλεντοκοπούν κάθε βράδυ, καθημερινές και σκόλες στις ταβέρνες και στους δρόμους της πόλεως. Άρα οι ντόπιοι φαίνεται πάσχουν και όχι οι πρόσφυγες»¹⁶⁵.

Το 1925 υπήρχαν και από την «Ίδη» σύντομες δημοσιεύσεις για τις διασκεδάσεις των προσφύγων, οι οποίες αναφέρονταν στα καφεενεδάκια στην πλατεία Βαλιδέ Τζαμί, όπου «κάθε βράδυ η λατέρνα, το σαντούρι και το βιολί δίνουν και παίρνουν»¹⁶⁶. Στις 25 Ιουνίου στη στήλη «Στα Πεταχτά», ο συντάκτης αναφερόταν σε συγκεκριμένο προσφυγικό καφεενεδάκι της πλατείας, που συγκέντρωνε όλο τον προσφυγικό κόσμο κάθε βράδυ. «Σαντούρι, φλάουτο αποτελούν την ορχήστρα του, ο αμανές και ο καρσιλαμάς θυμίζει παλιούς καιρούς ευτυχίας στους θαμώνες του»¹⁶⁷.

Στις παραπάνω αναφορές για τις μουσικές πρακτικές των προσφύγων, παρατηρείται ότι δεν μνημονεύονταν ονόματα μουσικών ή αοιδών, παρά μόνο τα ονόματα μουσικών οργάνων¹⁶⁸, γεγονός που αποτελεί επίσης δείγμα της απαξίας των δημοσιογράφων¹⁶⁹ για τη μουσική των προσφύγων (Ζαϊμάκης 2001: 121). Οι συγκεκριμένες αναφορές για τις μουσικές πρακτικές των προσφύγων είχαν στερεοτυπικό χαρακτήρα και επικεντρώνονταν κυρίως στα ανατολίτικα τραγούδια και στους χορούς τους. Οι εφημερίδες, μέσω των σύντομων περιγραφών για περιστατικά που συνέβαιναν στους χώρους ψυχαγωγίας των προσφύγων, συνέδεαν

¹⁶⁴Ν. Εφημερίς, φ.2586/02.01.24

¹⁶⁵Ν. Εφημερίς, φ.2831/17.10.24

¹⁶⁶Ίδη, φ.913/28.12.25

¹⁶⁷Ίδη, φ.782/25.06.25

¹⁶⁸Μουσικά όργανα όπως το σαντούρι, το βιολί, το κλαρίνο, το ούτι και το τουμπελέκι διαδόθηκαν ευρέως από Μικρασιάτες πρόσφυγες (Ζαϊμάκης 2008b: 244).

¹⁶⁹Σύμφωνα με το Ζαϊμάκη, αντικείμενο αρνητικής κριτικής από τους δημοσιογράφους έγινε και η συνύπαρξη ετερογενών πολιτισμικών παραδόσεων και μουσικών ακουσμάτων. Όπως ανέφερε άρθρο της Νέας Εφημερίδας, το 1925 σε ταβέρνα του Ηρακλείου, οι θαμώνες διασκεδάζαν με προσφυγικά τραγούδια, κρητικές μαντινάδες και ευρωπαϊκούς χορούς (Ν. Εφημερίς, φ.2920/12.02.25), σχολιάζοντας και επικρίνοντας έτσι, την ετερόκλητη πολιτισμική συνύπαρξη ως σύμπτωμα πολιτισμικής παρακμής και εκδήλωσης ξενομανίας (Ζαϊμάκης 2001: 121).

συχνά τη μικρασιατική μουσική με τον κόσμο της Ανατολής και το οθωμανικό παρελθόν της πόλης (Ζαϊμάκης 2001: 120).

Όπως συμπεραίνει ο Ζαϊμάκης, «σε γενικές γραμμές, οι λόγιοι αρθρογράφοι των εφημερίδων αντιμετώπισαν με δυσπιστία, αν όχι με εχθρική διάθεση, τις μουσικές πρακτικές των προσφύγων. Οι σποραδικές θετικές κριτικές σε επώνυμες μικρασιατικές μουσικές κομπανίες, όπως τα Πολιτάκια, δεν πρέπει να μας ξαφνιάζουν, αν λάβουμε υπόψη το πλούσιο ρεπερτόριο των επαγγελματιών αυτών ομάδων» (Ζαϊμάκης 2008b: 121).

Από όσα γράφονταν σε αρκετά άρθρα της εποχής, ο κόσμος φαίνεται πως ανταποκρινόταν στις διασκεδάσεις αυτού του είδους. Υπήρχαν αναφορές, οι οποίες σχολίαζαν το πλήθος κόσμου που πήγαινε σε αυτά τα μέρη διασκέδασης και στις παραστάσεις που πραγματοποιούσαν πρόσφυγες ηθοποιοί¹⁷⁰.

3.1.7 Τα θετικά αποτελέσματα της έλευσης των προσφύγων

Τις θετικές συνέπειες από την εγκατάσταση των προσφύγων επισήμαναν πολιτικά πρόσωπα της εποχής που εξετάζεται. Στις 5 Ιανουαρίου του 1923, δημοσιεύτηκε στη «Νέα Εφημερίδα» πρωτοσέλιδο εκτενές άρθρο με τίτλο: «Το μέλλον», στο οποίο συνοψίζονταν τα βασικά σημεία ενός άρθρου του τέως Υπουργού Εξωτερικών Νικολάου Πολίτη. Συγκεκριμένα, το άρθρο αναφερόταν στα θετικά αποτελέσματα της έλευσης των προσφύγων, τονίζοντας: *«Αν η άφιξη ενός εκατομμυρίου προσφύγων βαρύνει σήμερα επί των οικονομικών της Ελλάδας, σε αντάλλαγμα αποτελεί σημαντική αύξηση του πληθυσμού της. Το κράτος θα είναι ομοιογενέστερο, το οποίο από εθνικής απόψεως είναι μέγα κέρδος, διότι η αναλογία των αλλογενών στοιχείων θα κατέβει από το 1/6 στο 1/8.[...] η αύξηση αυτή του πληθυσμού θα έχει την αξία εθνικού τονωτικού. Οι Μικρασιάτες και οι Θράκες φέρουν εκτός του νέου αίματος και συνήθειες εργασίας και διανοητικότητα διαφορετική των άλλων κατοίκων. Με τη συγχώνευση των διαφόρων αυτών στοιχείων ο ελληνικός λαός θα ανανεωθεί από φυσικής, κοινωνικής και ηθικής απόψεως. Επίσης από οικονομικής απόψεως οι συνέπειες δεν θα είναι λιγότερο ευτυχείς. [...] Τα κρατικά έσοδα και η εθνική οικονομία θα αυξηθούν [...], η εγκατάσταση των προσφύγων θα συντελέσει στην εκτέλεση μεγάλων έργων, θα αναπτυχθούν οι βιομηχανίες των ταπήτων, των υφασμάτων, προ παντός η γεωργία»¹⁷¹.*

¹⁷⁰Βλ. *Ιδη*, φ.794/12.07.25, *Ν. Εφημερίς*, φ.2260/29.11.22, φ.2314/01.02.23, φ.3044/18.06.25

¹⁷¹*Ν. Εφημερίς*, φ.2291/05.01.23

Στις 11 Νοεμβρίου του 1924 υπήρχε πρωτοσέλιδο άρθρο της «Νέας Εφημερίδας» με τίτλο: «Η Ελλάς θα ζήσει», στο οποίο δημοσιευόταν η συνομιλία του Τσουδερού με το διευθυντή της εφημερίδας, σχετικά με το πώς είχε ανταπεξέλθει η Ελλάδα στο ζήτημα των προσφύγων. Μεταξύ άλλων, ο Τσουδερός ανέφερε πως «όταν συμπληρωθεί επιτυχώς η αποκατάσταση των προσφύγων, η Ελλάς θα καταστεί ασυναγώνιστη οικονομικά, διότι οι πρόσφυγες, αντί να βαρύνουν τον προϋπολογισμό, θα μεταβληθούν σε στοιχεία πλουτοπαραγωγικά¹⁷² και θα αυξήσουν το Δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο». Όπως, μάλιστα, ανέφερε και αθηναϊκή εφημερίδα, της οποίας παρέθεταν απόσπασμα: «τα δύο εκατομμύρια των Ελλήνων τα οποία μας έστειλε εδώ ο Κεμάλ για να πεθάνουν και να παρασύρουν και στο θάνατό τους την Ελλάδα, θα αποτελέσουν τα πολυτιμότερα στοιχεία για μια πραγματική αναγέννηση της χώρας μας»¹⁷³.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η εγκατάσταση των προσφύγων αποτέλεσε ένα ζήτημα που απασχόλησε πολύ την κοινωνία, καθώς για πολλά χρόνια η κοινωνική ενσωμάτωση και η αποκατάσταση των προσφύγων αποτελούσαν ζητούμενο. Από τα όσα γράφτηκαν στον τοπικό τύπο κατά το χρονικό διάστημα που εξετάστηκε, διακρίναμε δύο φάσεις σχετικά με την αντιμετώπιση των προσφύγων.

Η α' φάση ξεκινά με τη μαζική έλευσή τους, κατά την οποία πλήθυναν και τα άρθρα που αναφέρονταν σε προσφυγικά θέματα και ειδήσεις, -τόσο σε συχνότητα όσο και σε ποικιλία-, καθώς καθημερινά και σε διάφορες στήλες των εφημερίδων γίνονταν αναφορές στους πρόσφυγες και στις αλλαγές που επέφερε η εγκατάστασή τους. Το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας παρουσιάζεται ως εθνικό καθήκον απέναντι στους πρόσφυγες και οι τομείς που θίχτηκαν σε αυτή τη φάση ήταν η διατροφή, η υγεία και η στέγαση των προσφύγων.

Η μέριμνα της τοπικής κοινωνίας για τους πρόσφυγες αποτυπώνεται στις δημοσιεύσεις και των δύο εφημερίδων, οι οποίες αναφέρονταν στα συσσίτια, στα φιλανθρωπικά σωματεία και στους εράνους, που γίνονταν υπέρ των προσφύγων. Οι έρανοι αφορούσαν τόσο στην παροχή προμηθειών και ειδών πρώτης ανάγκης όσο και

---

¹⁷²Οι πρόσφυγες αναφέρονταν ως πλουτοπαραγωγός δύναμη και στη στήλη «Επίκαιρα» της «Νέας Εφημερίδας» στις 2 Ιανουαρίου του 1924, όπου σχολιάζεται μία δήλωση του πληρεξούσιου Ηρακλείου, Σ.Κ. Πεζά, μέσω της οποίας ζητούσε από τους Κρητικούς να μη πάνον να αγαπούν τους αδερφούς πρόσφυγες, οι οποίοι εντός ολίγου θα ήταν μεγάλη πλουτοπαραγωγός δύναμη για τον τόπο (Ν. Εφημερίς, φ.2586/02.01.24).

¹⁷³Ν. Εφημερίς, φ.2856/11.11.24

στην προσφορά χρημάτων. Τα χρηματικά ποσά που καταθέτονταν ήταν σχεδόν πάντα υπέρ του οικονομικού συσσιτίου και αποτελούσαν σημαντική ενίσχυση των φιλανθρωπικών δράσεων της περιοχής. Σε καθημερινή βάση υπήρχαν ανακοινώσεις για τα συσσίτια, για διανομές ρούχων και φαγητών, για τα επιδόματα και τη στέγαση προσφύγων αλλά και για γενικότερα θέματα που αφορούσαν τους πρόσφυγες.

Πέρα από τις εθελοντικές προσφορές της τοπικής κοινωνίας για τους πρόσφυγες, στην αποκατάστασή τους συνέβαλαν καθοριστικά τα δάνεια που σύναψε το κράτος εκείνη την περίοδο για τους ίδιους, όπως και οι Υπηρεσίες που ιδρύθηκαν από το κράτος, με σκοπό την αποκατάστασή τους. Με την ίδρυση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων και τη σύσταση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, η οικοδόμηση προσφυγικών συνοικισμών και η εξεύρεση στέγης για τους πρόσφυγες απέκτησε ταχύτερους ρυθμούς.

Η β' φάση ξεκινά, όταν η συχνή παρουσία άρθρων που αφορούσαν τους πρόσφυγες, άρχισε σταδιακά να μειώνεται με την πάροδο των χρόνων και με την αποκατάστασή τους. Τα φιλανθρωπικά αισθήματα των ντόπιων κατοίκων έδωσαν τη θέση τους στα αρνητικά σχόλια, που αφορούσαν συγκεκριμένες συμπεριφορές των προσφύγων. Ήδη από το 1925, παρατηρείται μία ασυνέπεια μεταξύ των όσων γράφονταν τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης των προσφύγων και όσων γράφονταν αργότερα, καθώς οι εφημερίδες από τη μία μεριά αναφέρονταν στην εργατικότητα των προσφύγων και από την άλλη στην αρέσκειά τους στα γλέντια, την καθιστική ζωή αλλά και την εν γένει μη ηθική συμπεριφορά τους. Από «αδερφούς πρόσφυγες» και «θλιβερά θύματα της Κεμαλικής θηριωδίας»¹⁷⁴ οι αναφορές για τους πρόσφυγες κατά τη β' φάση μετατράπηκαν όπως σε «*τεμπέληδες καιτσιφλικούχους*»¹⁷⁵.

Τα διαφορετικά συμφέροντα των ντόπιων και των προσφύγων οδήγησαν, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, σε αυθαιρεσίες και καταπατήσεις σχετικά με τη διανομή των μουσουλμανικών περιουσιών, γεγονός που καθυστέρησε την αποκατάσταση των δεύτερων. Χρόνια μετά την εγκατάστασή των προσφύγων, η αποκατάστασή τους και η διανομή γης απασχολούσε ακόμα την κοινωνία¹⁷⁶.

¹⁷⁴Βλ. ενδεικτικά, *N. Εφημερίς*, φ.2317/04.02.23

¹⁷⁵*N. Εφημερίς*, φ.3051/25.06.25

¹⁷⁶Ενδεικτικά, για την αγροτική εγκατάσταση των προσφύγων στο νομό Ηρακλείου, κατά τις δεκαετίες του 1930-1950, βλ. Πατρίς, φ.17999/ 02.01.2007.

Η αντιπαράθεση μεταξύ προσφύγων και γηγενών κράτησε αρκετά χρόνια¹⁷⁷ και εντοπίζεται σε όλα τα πεδία της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής, καθιστώντας δύσκολη την κοινωνική αφομοίωση των πρώτων. Στον οικονομικό τομέα ειδικότερα, η αντίθεση μεταξύ τους εκδηλώθηκε κυρίως στην ιδιοποίηση της γης, καθώς με την αποκατάσταση των προσφύγων διαψεύστηκαν οι προσδοκίες των γηγενών για οικειοποίηση των πρώην μουσουλμανικών γαιών.

Η διαφορετικότητα των προσφύγων αντιμετωπίστηκε με επιφύλαξη από τους ντόπιους και ιδιαιτερότητες, όπως οι μουσικές πρακτικές των προσφύγων, αποτέλεσαν αντικείμενο αρνητικών σχολιασμών. Η κουλτούρα των Μικρασιατών προσφύγων και ο τρόπος διασκέδασής τους έβρισκε αντίθετο τον ντόπιο πληθυσμό, ο οποίος συχνά συνέδεε αυτού του είδους τη διασκέδαση με την τεμπελιά και τη χασισοποσία¹⁷⁸.

Παρ' όλες τις δυσκολίες, η σταδιακή ενσωμάτωση των προσφύγων συνέβαλε στην αλλαγή και ανάπτυξη του αστικού περιβάλλοντος. Παράλληλα με τις διαδικασίες συσπείρωσης του μικρασιατικού στοιχείου, διαμορφώθηκαν και οι πρώτες διακρίσεις στο εσωτερικό της κοινότητας, οι οποίες βασίστηκαν στα τοπικά κριτήρια διάκρισης. Θεμελιώθηκαν έτσι τοπικές ταυτότητες και λειτούργησαν στερεοτυπικές αντιδιαστολές στις διομαδικές συγκρίσεις, οι οποίες διατηρούνται μέχρι σήμερα στη συλλογική μνήμη (Ζαϊμάκης 2001: 118).

---

¹⁷⁷Σύμφωνα με τον Ανδριώτη η αντίθεση αυτή διατηρήθηκε μέχρι τον πόλεμο του 1940 (Ανδριώτης 2008: 15-16). Η Καφετζάκη αναφέρει για το θέμα ότι μόνο από τη δεκαετία του '40 αμβλύθηκε η διάκριση μεταξύ τους, καθώς συσπειρώθηκαν μπροστά στο νέο πόλεμο (Καφετζάκη 2003: 58).

¹⁷⁸Υπό την πίεση του προσφυγικού ζητήματος υπήρχε αυξημένο ενδιαφέρον για σειρά κοινωνικών προβλημάτων, τα οποία προβλήθηκαν μέσω των τοπικών εφημερίδων. Αυτά ήταν: το πρόβλημα της εγκληματικότητας (συχνά αναφέρονται περιστατικά κλοπών κτλ με δράστες πρόσφυγες), της διαφθοράς των ηθών, το ζήτημα της αλητείας και επαιτείας και το πρόβλημα της πορνείας και της χασισοποσίας. «Η αντιμετώπιση των προβλημάτων έγινε στο πλαίσιο μιας εκστρατείας αρετής με ευρεία χρήση κατασταλτικών μεθόδων και τη στήριξη του τοπικού Τύπου. Αυτή η εκστρατεία εξέφραζε τη διάθεση της τοπικής κοινωνίας να προστατευθεί από το προσφυγικό στοιχείο, που ήταν για τους γηγενείς μια μορφή συμβολικού κινδύνου η οποία απειλούσε καθιερωμένα πολιτισμικά πρότυπα και κοινωνικούς κανόνες» (Ζαϊμάκης 2008b: 115-116).

4.0 ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΥ

4.1.0 ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ - ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Η Αλικαρνασσός της Μικράς Ασίας ήταν η σπουδαιότερη από τις πόλεις της δωρικής εξάπολης και επεκτάθηκε στη χερσόνησο ανάμεσα στον Κεραμεικό και τον Ιασικό κόλπο. Στη θέση της σήμερα βρίσκεται η τουρκική πόλη Bodrum (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 16, Τενεκίδης 1980: 217, Λαγουδάκη-Σασλή 2009: 146). Η φυσικά οχυρή τοποθεσία πάνω στην οποία ήταν χτισμένη και τα ασφαλή της λιμάνια την κατέστησαν πόλο έλξης διαφόρων μεταναστευτικών ρευμάτων, καθώς και πεδίο συγκρούσεων, πολιτισμικών ζυμώσεων και συγχωνεύσεων ήδη από τα προϊστορικά χρόνια (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 16).

Οι Έλληνες την αποκαλούσαν Πετρούμι και τους κατοίκους της Πετρουμιανούς, ονομασία που επιζεί και σήμερα ανάμεσα στους Νεοαλικαρνασσιώτες¹⁷⁹. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το ελληνικό στοιχείο πύκνωσε και στην επαρχία της Καρίας. Στην Αλικαρνασσό παρατηρήθηκε μάλιστα παρουσία Κρητικών¹⁸⁰. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αναφέρονται 11.000 κάτοικοι, από τους οποίους οι 5.000 ήταν Έλληνες και ζούσαν στις δύο συνοικίες του Αγ. Νικολάου και Αγ. Γεωργίου (Τζεδάκη-Αποστολάκη 2000: 104).

Η δημιουργία της Νέας Αλικαρνασσού ξεκινά το 1924, σύμφωνα με ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε στη «Νέα Εφημερίδα», το Φεβρουάριο του ίδιου έτους, στα πλαίσια αποκατάστασης των προσφύγων, με τίτλο «Η εγκατάσταση των Αλικαρνασσέων». Μέσω της ανακοίνωσης, ο Γενικός Επιθεωρητής του Εποικισμού ζητούσε πληροφορίες από τη Νομαρχία, για το αν υπήρχε χώρος για την εγκατάσταση χιλίων οικογενειών Αλικαρνασσέων, οι οποίοι ασχολούνταν με την αλιεία και τη ναυτιλία. Η απάντηση του Νομάρχη ήταν ότι στο Ηράκλειο μπορούσαν να εγκατασταθούν μέχρι 300 οικογένειες -εφόσον ασχοληθούν με την αλιεία και τη ναυτιλία-, αλλά για το σκοπό αυτό έπρεπε να ιδρυθεί συνοικισμός στον Κατσαμπά, καθώς τα οικήματα των μουσουλμάνων που εκκενώνονταν, μόλις που θα επαρκούσαν για τους πρόσφυγες που ήταν ήδη στο Ηράκλειο¹⁸¹.

¹⁷⁹Στη συνέντευξη με την κ. Παγώνα, η ίδια αναφέρει ότι ακόμα μιλάνε «Πετρουμιανά» (Συνέντευξη με κ. Παγώνα, 16.05.11).

¹⁸⁰Μελετητές έχουν βρει σε πολλές επιγραφές της περιοχής αναφορές στην Κρήτη, γεγονός που εξηγείται επειδή οι Μινωίτες ως θαλασσοκράτορες αποίκισαν τα παράλια του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας. Όπως αναφέρεται μάλιστα στο βιβλίο «Αρχαία Αλικαρνασσός - Νέα Αλικαρνασσός. Ταξίδι στο χρόνο και την ιστορία»: «ήταν γραφτό αιώνες μετά, τα μυστικά νήματα της τύχης να ξανατραβήξουν τους Αλικαρνασσιείς σε μια αντίστροφη πορεία στην Κρήτη, για να βρουν εδώ μια φιλόξενη πατρίδα» (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 46).

¹⁸¹Ν. Εφημερίς, φ.2624/16.02.24

Τον Μάρτιο του 1924, υπήρχε δεύτερη δημοσίευση με τίτλο «Η εγκατάσταση των Αλικαρνασσεών», η οποία ανέφερε ότι ο Σύλλογος Προσφύγων Αλικαρνασσού «ο Ηρόδοτος», που εδρεύει στην Αθήνα, υπέβαλε υπόμνημα στο Υπουργείο της Πρόνοιας, στο οποίο γνωστοποιούσε ότι πάνω από πέντε χιλιάδες Αλικαρνασσεείς ναυτικοί, κτίστες και γεωργοί επιθυμούσαν να εγκατασταθούν στο προάστιο Κατσαμπά του Ηρακλείου, όπου υπήρχαν κτήματα τουρκικά και μπορούσε να ανεγερθεί οικισμός χιλίων οικιών. Οι Αλικαρνασσεείς μάλιστα δήλωναν ότι μπορούσαν σε διάστημα λιγότερο από 3 μήνες να χτίσουν 500 σπίτια με τους 400 χτίστες που διέθεταν¹⁸².

Σύμφωνα με τις ανακοινώσεις που δημοσιεύονταν στον Τύπο, το 1924 άρχισε η ανέγερση του συνοικισμού της Αλικαρνασσού¹⁸³. Συγκεκριμένα, στις 20 Σεπτεμβρίου του 1924, ανακοινώθηκε ότι θα γίνει μειοδοτικός διαγωνισμός για την ανέγερση στον Κατσαμπά προσφυγικού συνοικισμού για τους Αλικαρνασσεείς πρόσφυγες. Η αποπεράτωση του έργου θα γινόταν σε διάστημα τριών μηνών και η δαπάνη θα έφτανε τα 5 εκατομμύρια δραχμές¹⁸⁴.

Στις 5 Οκτωβρίου γνωστοποιήθηκε η δημοπρασία 300 οικιών για το συνοικισμό Νέας Αλικαρνασσού και το Δεκέμβρη του ίδιου χρόνου κλήθηκαν οι ενδιαφερόμενοι εργάτες για την κατασκευή του¹⁸⁵. Το έργο ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 1925¹⁸⁶ με τη σύμπραξη τόσο της εργολάβου εταιρείας όσο και της προσωπικής εργασίας των κατοίκων της Νέας Αλικαρνασσού, οι οποίοι προσέφεραν καθημερινά αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες τους (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 95).

Η εδαφική έκταση που παραχωρήθηκε ήταν περίπου 6.000 στρέμματα και είχε ελάχιστα κτίσματα. Ο συνοικισμός αναπτύχθηκε γύρω από μια κεντρική πλατεία, όπου αργότερα χτίστηκε ο Ιερός Ναός του Αγ. Νικολάου. Μετά τη χάραξη δρόμων και ελεύθερων χώρων, η υπόλοιπη γη διαιρέθηκε σε οικόπεδα, στα οποία τοποθετήθηκαν παραλληλόγραμμες οικίες, σύμφωνα με τα σχέδια της Ε.Α.Π. Η ανέγερση των κτισμάτων δεν έγινε πάντα σε συνεχή σειρά διότι υπήρξε πρόβλεψη για τη στέγαση μελλοντικών οικιστών¹⁸⁷ (Τζεδάκη-Αποστολάκη 2000: 109, 111).

---

¹⁸²Ν. Εφημερίς, φ.2636/01.03.24

¹⁸³Ιδ., φ.646/20.11.24, Ν. Εφημερίς, φ.2806/20.09.24

¹⁸⁴Ν. Εφημερίς, φ.2806/20.09.24

¹⁸⁵Ν. Εφημερίς, φ.2819/05.10.24, φ.2888/13.12.24

¹⁸⁶Ν. Εφημερίς, φ.3069/13.07.25

¹⁸⁷Η αξία του οικοπέδου μαζί με το κτίσμα εκτιμήθηκε σε 25.000- 30.000 δρχ. και οι πρόσφυγες όφειλαν να καταβάλλουν ως προκαταβολή το 5% (Τζεδάκη- Αποστολάκη 2000: 112).

Τον Ιούλιο του 1925, δημοσίευμα της «Νέας Εφημερίδας» ανέφερε πως παραδόθηκαν 200 σπίτια στο συνοικισμό Αλικαρνασσοῦ, στα οποία θα μεταφέρονταν άμεσα Αλικαρνασσεῖς πρόσφυγες¹⁸⁸. Ο πληθυσμός της Νέας Αλικαρνασσοῦ ενισχύθηκε από Αλικαρνασσεῖς, που κατέφθασαν στην περιοχή είτε μετά από προσωπική τους επιθυμία, για να διατηρήσουν ευκολότερα τους συγγενικούς δεσμούς τους, είτε ως αποτέλεσμα της οργανωμένης προσπάθειας του Μιχαήλ Ελευθεριάδη¹⁸⁹ να συγκεντρώσει τους απανταχού Αλικαρνασσεῖς και να επιτευχθεί η ομοιογένεια του πληθυσμοῦ¹⁹⁰.

Τα σπίτια που κατασκευάστηκαν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας από την Επιτροπή, πέρασαν από τέσσερα στάδια στην προσπάθεια να βρεθούν τα κατάλληλα υλικά για την κατασκευή τους. Το πρώτο διάστημα, η υδροδότηση και οι εγκαταστάσεις υγιεινής ήταν ανύπαρκτες (Morgenthau 1994: 337-342). Όσον αφορά στον οικισμό της Νέας Αλικαρνασσοῦ, οι οικίες ήταν μονόχωρες ή δίχωρες –ανάλογα με τον αριθμό των κατοίκων- χωρίς ηλεκτρικό ρεύμα, ύδρευση και αποχέτευση (Τζεδάκη-Αποστολάκη 2000: 110-112). Επειδή τα σπίτια κτίστηκαν βιαστικά και με φθηνά υλικά, σύντομα παρουσιάστηκαν κακοτεχνίες και φθορές (Λαγουδάκη-Σασλή 2009: 148). Το 1925 εξαιτίας άσχημων καιρικών συνθηκών, προκλήθηκαν ζημιές σε πολλά σπίτια¹⁹¹, ενώ πολλά από αυτά καταστράφηκαν από το σεισμό του 1926¹⁹².

Κρίσιμο ζήτημα για την εύρυθμη λειτουργία των προσφυγικών συνοικισμῶν αποτελούσε για πολλά χρόνια και η δημιουργία υποδομῶν και διευκολύνσεων, όπως δρόμων, υδρευτικού και αποχετευτικού συστήματος, κατασκευή δημοσίων καταστημάτων και κοινόχρηστων κτιρίων (Ιστορία των Ελλήνων: 269).

Με την ολοκλήρωση της κατασκευής των δρόμων, ονοματίστηκαν και οι οδοί, τα ονόματα των οποίων παρέπεμπαν στην Μικρά Ασία. Οι κεντρικές οδοί στη Νέα Αλικαρνασσοῦ ήταν και είναι: η Σταδίου, η Ικαρίας, η Δημοκρατίας, η Ηροδότου, η Αρτεμισίας και η Μανσῶλου. Οι ονομασίες των οδῶν παρέμειναν ίδιες μέχρι και

---

¹⁸⁸Ν. Εφημερίς, φ.3069/13.07.25

¹⁸⁹Το 1926 ο συνοικισμός αναγνωρίστηκε ως Κοινότητα και πρώτος πρόεδρος της Νέας Αλικαρνασσοῦ, από το 1925 έως το 1935, ήταν ο Μιχαήλ Ελευθεριάδης (Λαγουδάκη- Σασλή 2009: 148).

¹⁹⁰Η αγροτική προσφυγική ομάδα της Νέας Αλικαρνασσοῦ είχε τόπο προέλευσης την Αλικαρνασσοῦ και τα περίχωρα και ήταν μια από τις περιοχές στις οποίες εγκαταστάθηκαν σχεδόν ομοιογενείς ομάδες. Ήταν μάλιστα από τους συνοικισμούς που απέκτησαν νέα ονόματα, τα οποία αναπαρήγαγαν ονόματα μικρασιατικῶν οικισμῶν με την προσθήκη του επιθέτου «νέος» (Λαγουδάκη- Σασλή 2008: 148, Λαγουδάκη- Σασλή 2009: 122).

¹⁹¹Για τια παράπονα των Αλικαρνασσεῶν, εξαιτίας των φθορῶν που προκλήθηκαν στα σπίτια τους από τις βροχές, βλ. Νέα Εφημερίς, φ.3160/13.10.25.

¹⁹²Ο σεισμός συνέβη στις 28 Ιουνίου του 1926. Οι ζημιές που προκάλεσε αναφέρονταν στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων της επόμενης ημέρας (Βλ. *Ιδη*, φ.1043/29.06.26, Ν. Εφημερίς, φ.3408/29.06.26).

σήμερα. Άλλαξε όνομα μία μόνο οδός, που από “21^η Απρίλη” μετονομάστηκε σε “Κερά” (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

Η διαμόρφωση του χώρου επέτρεψε την υλοποίηση και των δυο τύπων αποκατάστασης προσφύγων, όπως είχαν σχεδιαστεί από την ελληνική πολιτεία και την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων: την αστική, που συνίστατο στην ανέγερση και παραχώρηση οικιών σε όσους πρόσφυγες δήλωναν ως εργασία αστικά επαγγέλματα (εργάτης, ξυλουργός, κτίστης κ.α.) και την αγροτική, με την παραχώρηση μικρού οικήματος και καλλιεργήσιμης γης, σε όσους πρόσφυγες δήλωναν το επάγγελμα του γεωργού. Στους αστούς παραχωρήθηκαν οικόπεδο ή οίκημα, οικοδομικά υλικά και δάνειο για τη στέγαση ή την επαγγελματική τους αποκατάσταση, ενώ στους αγρότες η παροχή κλήρου περιελάμβανε οικόπεδο ή αγροτεμάχια προς καλλιέργεια, σπίτι ή υλικά οικοδομής, εργαλεία, ζώα και σπόρους (Ιστορία των Ελλήνων: 275-6).

Η νέα πόλη είχε χωριστεί σε τρεις ζώνες ανάλογα με τα επαγγέλματα των οικιστών. Η βόρεια ζώνη, που ονομάστηκε «θαλασσινά», παραχωρήθηκε στους αλιείς και λέγεται έτσι μέχρι και σήμερα¹⁹³. Η νότια, που πήρε το όνομα «γεωργικά», ορίστηκε ως χώρος καλλιεργειών (αγροτική αποκατάσταση) και δόθηκε στους αγρότες, ενώ η ενδιάμεση κεντρική ζώνη, τα «αστικά» -με φυσικό διαχωριστικό όριο τον δρόμο που οδηγούσε στις ανατολικές περιοχές του νομού Ηρακλείου-, ορίστηκε ως χώρος ανέγερσης οικιών (αστική αποκατάσταση) και δόθηκε σε αυτούς που είχαν αναπτύξει αστικές δραστηριότητες, εμπόρους, τεχνίτες, κτίστες, εργάτες (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 108).

Οι δύσκολες βιοτικές συνθήκες φαίνεται να ενδυνάμωσαν τη συλλογική συνείδηση των προσφύγων και παρατηρήθηκε αυξημένη κοινωνική αλληλεγγύη και σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των κατοίκων του συνοικισμού, η οποία εκφράστηκε με την ενδογαμία και κατά τις επόμενες δεκαετίες με τη γενική συμμετοχή στα κοινωφελή έργα (π.χ. ασφαλτόστρωση δρόμων), την ανέγερση της εκκλησίας του Αγ. Νικολάου¹⁹⁴ και την ίδρυση αθλητικού σωματείου («ο Ηρόδοτος»)¹⁹⁵.

¹⁹³Κατά τη συνέντευξη με την κ. Παγώνα και την κ. Βαγγελιώ, οι ίδιες αναφέρθηκαν στην διάκριση αυτή.

¹⁹⁴Όσον αφορά την ανέγερση του ναού του Αγίου Νικολάου, κατάφερε να ολοκληρωθεί με προσωπική προσπάθεια και ατομική εργασία των κατοίκων, καθώς και με χρηματική υποστήριξη. Σημαντική υπήρξε στην προσπάθεια αυτή και η συμβολή της ερανικής επιτροπής των εκάστοτε Εκκλησιαστικών Συμβουλίων και των Κοινοτήτων, η οποία διενεργούσε συχνά εράνους. Μέσα στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας πραγματοποιήθηκαν στις 22 Μαΐου του 1948 δύο θεατρικές παραστάσεις (το τρίπρακτο κοινωνικό δράμα «Άννα θα σε πάρω» και η κωμωδία «Αντίθετα της φύσεως»), τα έσοδα των οποίων διατέθηκαν προς την ανέγερση του ναού (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 106, 122).

Μελετώντας το αρχείο του Ληξιαρχείου της Νέας Αλικαρνασσού την περίοδο 1933-1940¹⁹⁶, παρατηρείται ότι, ακόμα και 10 σχεδόν χρόνια μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, η πλειοψηφία των γάμων του συνοικισμού ήταν ανάμεσα σε πρόσφυγες, γεννημένους στη Μικρά Ασία.

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τα στοιχεία του Ληξιαρχείου της Νέας Αλικαρνασσού:

Το 1933 σε σύνολο 17 πράξεων γάμου, οι 9 ήταν μεταξύ προσφύγων, οι 2 μεταξύ άνδρα Μικρασιάτη και γυναίκας από την Κρήτη ή άλλη περιοχή της Ελλάδας, οι 4 μεταξύ γυναίκας Μικρασιάτισσας και άνδρα Κρητικού ή από άλλο μέρος της Ελλάδας και 2 μεταξύ Κρητικών.

Το 1934 έγιναν 24 πράξεις γάμου, από τις οποίες οι μισές (12) ήταν μεταξύ προσφύγων, που είχαν γεννηθεί στη Μικρά Ασία, οι 5 μεταξύ άνδρα πρόσφυγα και γυναίκας από την Κρήτη ή άλλη περιοχή της Ελλάδας και οι 7 μεταξύ γυναίκας Μικρασιάτισσας και άνδρα Κρητικού ή από άλλο μέρος της Ελλάδας.

Το 1935 πραγματοποιήθηκαν 18 πράξεις γάμου, οι 7 μεταξύ προσφύγων, οι 5 μεταξύ άνδρα πρόσφυγα και γυναίκας από την Κρήτη ή άλλη περιοχή της Ελλάδας, οι 2 μεταξύ γυναίκας Μικρασιάτισσας και άνδρα Κρητικού ή από άλλο μέρος της Ελλάδας και οι 4 μεταξύ Κρητικών ή με καταγωγή από άλλη περιοχή της Ελλάδας.

Το 1936 σε σύνολο 15 πράξεων γάμων, οι 11 ήταν μεταξύ προσφύγων, 1 μεταξύ άνδρα πρόσφυγα και γυναίκας από την Κρήτη ή άλλη περιοχή της Ελλάδας, 2 μεταξύ γυναίκας Μικρασιάτισσας και άνδρα Κρητικού ή από άλλο μέρος της Ελλάδας και 1 μεταξύ Κρητικών.

Το 1937 οι πράξεις γάμου ήταν μόλις 8, από τις οποίες οι 5 ήταν μεταξύ Μικρασιατών, η 1 μεταξύ άνδρα πρόσφυγα και γυναίκας από την Κρήτη ή άλλη περιοχή της Ελλάδας και οι 2 μεταξύ γυναίκας Μικρασιάτισσας και άνδρα Κρητικού ή από άλλο μέρος της Ελλάδας (Ληξιαρχείο Νέας Αλικαρνασσού, βιβλίο γάμων, τόμος 3).

---

¹⁹⁵Όπως αναφέρεται στο βιβλίο «Αρχαία Αλικαρνασσός - Νέα Αλικαρνασσός. Ταξίδι στο χρόνο και την ιστορία», οι Αλικαρνασσεείς επιθυμούσαν να ενδυναμώσουν τη συλλογική συνείδηση και να συσφίξουν τους δεσμούς μεταξύ των κατοίκων και αυτός ήταν ένας από τους λόγους που ίδρυσαν αυτό το αθλητικό σωματείο (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 128).

¹⁹⁶Το αρχείο με τα βιβλία γάμων ξεκινάει το 1932, ωστόσο η χρονιά αυτή δεν μελετήθηκε, επειδή στους τόμους δεν αναγράφεται ο τόπος γέννησης και υπάρχει δυσκολία στην ανάγνωση των ονομάτων, από τα οποία θα μπορούσε να μελετηθεί η προέλευση. Την χρονιά εκείνη γνωρίζουμε όμως ότι έγιναν 66 γάμοι (Ληξιαρχείο Νέας Αλικαρνασσού, βιβλίο γάμων, τόμος 1 και 2). Η έρευνα σταματάει το 1940, επειδή μετά ξεκινάει μία άλλη περίοδος, εκείνη της κατοχής.

Το 1938 παρατηρείται μία αύξηση των πράξεων γάμου, οι οποίοι ανέρχονταν στους 30. Οι 17 ήταν μεταξύ Μικρασιατών, οι 5 μεταξύ άνδρα πρόσφυγα και γυναίκας από την Κρήτη ή άλλη περιοχή της Ελλάδας, οι 2 μεταξύ γυναίκας Μικρασιάτισσας και άνδρα Κρητικού ή από άλλο μέρος της Ελλάδας, οι 4 μεταξύ Κρητικών ή από άλλες περιοχές της Ελλάδας και παρατηρούμε για πρώτη φορά να δηλώνεται ως τόπος γέννησης η Νέα Αλικαρνασός, με αποτέλεσμα να έχουμε 1 πράξη γάμου μεταξύ άνδρα Μικρασιάτη και γυναίκας γεννημένης στη Νέα Αλικαρνασός και 1 πράξη γάμου μεταξύ άνδρα Κρητικού και γυναίκας γεννημένης στη Νέα Αλικαρνασός.

Το 1939 οι πράξεις γάμου μειώθηκαν στις 9 και μόνο οι 3 ήταν μεταξύ Μικρασιατών. (Για πρώτη φορά οι γάμοι μεταξύ Μικρασιατών δεν ήταν πλειοψηφία). Η 1 πράξη γάμου ήταν μεταξύ άνδρα πρόσφυγα και γυναίκας από την Κρήτη ή άλλη περιοχή της Ελλάδας, οι 3 μεταξύ γυναίκας Μικρασιάτισσας και άνδρα Κρητικού ή από άλλο μέρος της Ελλάδας, η 1 μεταξύ Κρητικών ή με καταγωγή από άλλη περιοχή της Ελλάδας και 1 μεταξύ Κρητικού και γυναίκας γεννημένης στη Νέα Αλικαρνασός.

Φτάνοντας στο 1940 οι πράξεις γάμων ήταν 16, από τις οποίες οι 5 μεταξύ Μικρασιατών, οι 4 μεταξύ άνδρα πρόσφυγα και γυναίκας από την Κρήτη ή άλλη περιοχή της Ελλάδας, η 1 μεταξύ γυναίκας Μικρασιάτισσας και άνδρα Κρητικού ή από άλλο μέρος της Ελλάδας και οι 6 μεταξύ Κρητικών ή με καταγωγή άλλο μέρος της Ελλάδας (Ληξιαρχείο Νέας Αλικαρνασούς, βιβλίο γάμων, τόμος 3).

Αν και δεν έχουμε στοιχεία για τους γάμους στη Νέα Αλικαρνασός από το 1925-1932, παρατηρείται ότι, ακόμα και μια δεκαετία μετά την εγκατάστασή τους, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες παντρεύονται κυρίως μεταξύ τους. Σταδιακά εμφανίστηκαν και γάμοι με Έλληνες, οι οποίοι, αν και τα πρώτα έτη ήταν λιγότεροι, έφτασαν το 1939 και 1940 να είναι ίσοι με τους πρώτους. Το 1933-1934 μάλιστα, οι γάμοι γυναικών από τη Μικρά Ασία με άνδρες από την Κρήτη ή άλλα μέρη της Ελλάδας ήταν περισσότεροι σε σχέση με εκείνους μεταξύ ανδρών Μικρασιατών και γυναικών από την Κρήτη ή από άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Εν κατακλείδι, από τα στοιχεία του Ληξιαρχείου της Νέας Αλικαρνασούς και συγκεκριμένα από τα βιβλία γάμων που υπάρχουν για την περίοδο 1933-1940, συνεπάγεται ότι:

- Ο ένας τουλάχιστον από τους συζύγους καταγόταν από την Αλικαρνασός της Μ. Ασίας ή τα περίχωρά της.

- Τα κύρια επαγγέλματα των προσφύγων ήταν κτίστης, εργάτης, γεωργός, αλιεύς.

(Ληξιαρχείο Νέας Αλικαρνασσοῦ, βιβλίο γάμων, τόμος 3 και 4)

Κατά τη διάρκεια της γερμανο-ιταλικής κατοχής οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον οικισμό (επειδή βρίσκονταν στα όρια της απαγορευμένης ζώνης του αεροδρομίου) και να ζήσουν -ξανά- πρόσφυγες σε διάφορες περιοχές και χωριά της Κρήτης (Λαγουδάκη-Σασλή 2009: 150-151, Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11, Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11).

Η οικονομική κρίση του 1929 κλυδώνισε την εργασία των κατοίκων της Νέας Αλικαρνασσοῦ και οδήγησε πολλούς απ' αυτούς να αναζητήσουν εργασία σε άλλα χωριά, ακόμα και στην Αθήνα. Οι κάτοικοι αναγκάστηκαν για λόγους ασφαλείας να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Δήμος Νέας Αλικαρνασσοῦ 2010: 110).

Το 1928 η Νέα Αλικαρνασσοῦ είχε 1.499 κατοίκους από τους οποίους οι 1.317 ήταν πρόσφυγες. (Οι υπόλοιποι ήταν Κρητικοί, η έλευση των οποίων στο νέο συνοικισμό μαρτυρείται ήδη από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας του)¹⁹⁷. Η συνεχής αύξηση του πληθυσμού της Νέας Αλικαρνασσοῦ αποδεικνύει και την προοδευτική ανάπτυξη της περιοχής. Στην απογραφή του 1940 αναφέρονταν 2.127 κάτοικοι, το 1951 οι κάτοικοι έφταναν τους 2.912, το 1961 ανέρχονταν σε 5.132, το 1971 ήταν 6.185, το 1981 ήταν 8.364, ενώ το 1991 και το 2001 ήταν 10.683 και 11.551 αντίστοιχα¹⁹⁸.

Ο Δήμος Νέας Αλικαρνασσοῦ¹⁹⁹ βρίσκεται στα βόρεια παράλια του Νομού Ηρακλείου Κρήτης και συνορεύει δυτικά με το Δήμο Ηρακλείου ανατολικά με το Δήμο Γουβών, ενώ βόρεια βρέχεται από το Κρητικό πέλαγος. Είναι ο δεύτερος σε πυκνότητα Δήμος του νομού Ηρακλείου, μετά το Δήμο Ηρακλείου, με τον οποίο αποτελεί ένα ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα. Περιλαμβάνει το Δημοτικό Διαμέρισμα Νέας Αλικαρνασσοῦ και το Δημοτικό Διαμέρισμα Καλλιθέας με τους

¹⁹⁷Δήμος Νέας Αλικαρνασσοῦ 2010: 109

¹⁹⁸Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ, Απογραφές 1940, 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001

¹⁹⁹Η Νέα Αλικαρνασσοῦ ήταν κοινότητα μέχρι το 1991, οπότε και ανακηρύχθηκε Δήμος, λόγω ιστορικότητας της περιοχής.

Από την 1^η Ιανουαρίου του 2011, ο Δήμος Νέας Αλικαρνασσοῦ συγχωνεύτηκε με το Δήμο Ηρακλείου, στα πλαίσια εφαρμογής του νόμου υπ. αριθμό 3852, σχετικά με τη Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης (Πρόγραμμα Καλλικράτης) (ΦΕΚ, φ. 87/07.06.2010).

οικισμούς της Καλλιθέας, του Πρασά και του Καρτερού. Η συνολική έκταση του Δήμου ανέρχεται σε 16,3km² (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 148).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η όλη διαδικασία της εγκατάστασης προσφύγων στη σημερινή θέση την Νέας Αλικαρνασσού, ήταν σύμφωνη με τις γενικές αρχές που εφαρμόστηκαν για την αποκατάσταση του συνόλου των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, όπως είχαν οριστεί από το ελληνικό κράτος με τις αρμόδιες Υπηρεσίες του, την Κοινωνία των Εθνών και τη μικτή –από Έλληνες και ξένους- Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.). Η επιλογή του χώρου εγκατάστασης και η σύσταση του οικισμού ακολούθησαν τις υποδείξεις της Διεύθυνσης Εποικισμού. Χώροι που προτάθηκαν ήταν η Ανάβυσσος, η Κοκκινιά και ο Κατσαμπάς, καθώς οι Μικρασιάτες επιθυμούσαν να βρίσκονται κοντά στη θάλασσα. Ο λόγος που τελικά επιλέχτηκε η περιοχή του Κατσαμπά ήταν επειδή «το μέρος θύμιζε την χαμένη πατρίδα» (Τζεδάκη-Αποστολάκη 2000: 108). Ταυτόχρονα εξασφάλιζε επαγγελματικά πολλούς πρόσφυγες, που είχαν ως κύρια ασχολία την αλιεία.

Ο συνοικισμός της Νέας Αλικαρνασσού πήρε το όνομά του από τον τόπο προέλευσης των προσφύγων, δημιουργώντας έτσι μια συμβολική γέφυρα με το παρελθόν και τον τόπο καταγωγής τους (Ζαϊμάκης 2001: 117). Όπως αναφέρεται στο βιβλίο που εκδόθηκε από το Δήμο Αλικαρνασσού, «η γέφυρα ανάμεσα στις δύο πόλεις ήταν οι άνθρωποι, οι μνήμες και ο πολιτισμός τους» (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 82).

Η σημασία του συνοικισμού Αλικαρνασσού αναγνωρίστηκε από τον πρώτο κιόλας καιρό της ανέγερσής του²⁰⁰. Η μετέπειτα ανάπτυξή του μάλιστα, επιβεβαιώνει τα όσα έγραφε το 1925 αρθρογράφος της «Νέας Εφημερίδας»: «ο συνοικισμός των Αλικαρνασσέων αποτελεί τον πυρήνα μιας δεύτερης πόλης, [...] δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, ότι μετά από μερικά χρόνια, ολόκληρη η έκταση γύρω από τον συνοικισμό θα έχει καλυφτεί από οικοδομές και η νέα αυτή Αλικαρνασσός θα αποτελεί για το Ηράκλειο ένα μοναδικό σε φυσικό και επίκτητο κάλλος προάστιο»²⁰¹.

²⁰⁰ Δημοσιογράφος της «Νέας Εφημερίδας» τον Ιούνιο του 1925 επισκέφθηκε το συνοικισμό και όπως ανέφερε, οι εντυπώσεις ήταν άριστες. Επισήμαινε μάλιστα, ότι τις εργασίες που πραγματοποιούνταν τις επόμενες διαρκώς, με ιδιαίτερο ζήλο, ο Μιχαήλ Ελευθεριάδης και «όσοι δεν επισκέφθηκαν τον συγκεκριμένο συνοικισμό, αζίζει τον κόπο να τον επισκεφθούν. Θα βρεθούν προ εκπλήξεων» (Ν. Εφημερίς, φ.3047/21.06.25).

²⁰¹ Ν. Εφημερίς, φ.3050/24.06.25

5.0 ΦΟΡΕΙΣ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Το δεύτερο ζήτημα, που επιχειρεί να ερευνήσει η εργασία, σχετίζεται με τις μικρασιατικές μνήμες των απογόνων των προσφύγων πρώτης γενιάς, τις οποίες συναντάμε στις μέρες μας, 90 χρόνια μετά την μικρασιατική καταστροφή. Για να μελετήσουμε τα στοιχεία εκείνα που έχουν μεταφερθεί στις επόμενες γενιές και ειδικότερα, το τι “επιλέγεται” και με ποιους τρόπους διατηρείται στη μνήμη τους, έγινε χρήση του παραδείγματος της περιοχής της Νέας Αλικαρνασσοῦ και ειδικότερα του πολιτιστικού συλλόγου της περιοχής. Η μελέτη του συλλόγου της είναι επιβεβλημένη, επειδή έχει διαπιστωθεί πως οι σύλλογοι γενικότερα, διαμορφώνουν και αναπαράγουν την κοινωνική ταυτότητα της εκάστοτε ομάδας και αποτελούν φορείς διάδοσης της κοινωνικής μνήμης²⁰².

5.1.0 ΣΥΛΛΟΓΟΙ

Το παρελθόν και συγκεκριμένα η διατήρηση της μνήμης του αποτελεί επίκεντρο στην παραγωγή και αναπαραγωγή κοινωνικών ομάδων. Η μνήμη αποτελεί όχι μόνο μια διαδικασία επιλογής στοιχείων του παρελθόντος, αλλά και ανακατασκευής του. Η διήγηση του παρελθόντος είναι αυτή που θεμελιώνει την κοινωνική ταυτότητα των μελών μιας ομάδας πάνω σε μια ιστορία, η οποία θεωρείται από τα μέλη της αυθεντική και απαραβίαστη. Έτσι, το παρελθόν, τελικά, καθορίζει το τι σημαίνει να είναι κανείς μέλος μιας ομάδας, καθώς και τις σχέσεις της ομάδας με τον υπόλοιπο κόσμο (Δέλτσου 2004: 256-257). Η ομάδα, επομένως, εξαρτάται και διαμορφώνεται από τις μνήμες του παρελθόντος με βάση τις οποίες αναπαράγεται και προσδιορίζεται η ταυτότητά της.

Ο Hobsbawm αναφέρει για τη μνήμη του παρελθόντος και συγκεκριμένα για τις «παραδόσεις», οι οποίες φαίνεται ότι είναι παλιές: «συχνά έχουν εντελώς πρόσφατη προέλευση και μερικές φορές είναι επινοημένες»²⁰³ (Hobsbawm 2004: 9). Αυτό που σύμφωνα με τον ίδιο καθιστά την επινοήση της παράδοσης τόσο ενδιαφέρουσα, είναι «η αντίθεση ανάμεσα στη διαρκή μεταβολή και ανανέωση του σύγχρονου κόσμου και

²⁰²Βλ. ενδεικτικά, Δέλτσου 2004: 258-259.

²⁰³Ο όρος «επινοημένη παράδοση» περιλαμβάνει «τόσο “παραδόσεις” που πραγματικά επινοήθηκαν, κατασκευάστηκαν και θεσπίστηκαν επίσημα όσο και εκείνες που αναδύονται με λιγότερο εύκολα ανιχνεύσιμο τρόπο εντός μιας βραχείας και χρονολογήσιμης περιόδου. [...] Με τον όρο “επινοημένη παράδοση” εννοούμε ένα σύνολο πρακτικών οι οποίες συνήθως διέπονται, φανερά ή σιωπηρά, από αποδεκτούς κανόνες και με τελετουργική ή συμβολική φύση, και οι οποίες επιδιώκουν να ενσταλάξουν ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς μέσω επανάληψης, γεγονός που αυτόματα συνεπάγεται τη συνέχεια με το παρελθόν» (Hobsbawm 2004: 9-10).

στην προσπάθεια να συγκροτηθούν τουλάχιστον κάποιες όψεις της κοινωνικής ζωής μέσα σ' αυτόν ως αμετάβλητες και σταθερές» (Hobsbawm 2004: 10).

Όπως αναφέρει ο Connerton: «οι κοινωνίες δημιουργούν και συντηρούν» (Connerton 1989: 12). Η συνείδηση του χρόνου για τα άτομα, είναι σε μεγάλο βαθμό, μια αντίληψη της συνέχειας της κοινωνίας ή πιο συγκεκριμένα, της εικόνας αυτής της συνέχειας, την οποία δημιουργεί η κοινωνία (Connerton 1989: 12). «Οι κοινωνικοί θεσμοί, για τους οποίους είχαν δημιουργηθεί οι 'παλιές' παραδόσεις έχουν αρχίσει να θρυμματίζονται κάτω από την επιρροή της κοινωνικής αλλαγής, η οποία αλλαγή δημιουργεί άμεσα νέες τελετουργικές τελετές. [...] Στη σύγχρονη εποχή επομένως, έχουμε επινοημένες τελετές που διεκδικούν τη συνέχεια με ένα κατάλληλο ιστορικό παρελθόν» (Connerton 1989: 51) και έχουν μία διάθεση νοσταλγίας (Connerton 1989: 64).

Οι σύλλογοι αποτελούν καθοριστικούς φορείς διατήρησης και διάδοσης της μνήμης και της ιδιαίτερης ταυτότητας μιας ομάδας. Είναι αναγκαίο, επομένως, να εξεταστεί η προσφορά και η συμβολή τους αναφορικά με τις συγκεκριμένες έννοιες, αφού οι δραστηριότητες και τα προγράμματα των συλλόγων αποτελούν διαμορφωτές μνήμης και χώρους συσπείρωσης, δεδομένου ότι η κοινωνική μνήμη αναπαράγεται μέσα από τελετές, κείμενα, εικόνες, μνημεία, ταξίδια κτλ (Δέλτσου 2004: 258-259).

Οι τοπικοί σύλλογοι συνδέονται με ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας, ιδιαίτερα όπως αυτά διαμορφώθηκαν κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, μεταξύ των οποίων είναι η μετανάστευση και η αστικοποίηση. Συνδέονται επίσης «με το ζήτημα των σχέσεων, των συνεχειών ή των τομών, μεταξύ του αγροτικού και του αστικού χώρου και με τα ευρύτερα ζητήματα του κοινωνικού μετασχηματισμού. [...] Η ίδρυση των τοπικών συλλόγων εκτείνεται χρονικά σε ολόκληρο τον εικοστό αιώνα, εντάθηκε όμως τις τρεις δεκαετίες μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ άρχισε να φθίνει περίπου από τα μέσα της δεκαετίας του '70²⁰⁴» (Πανόπουλος 2006: 88).

Η συλλογική δράση των προσφύγων εκφράστηκε μέσω της ίδρυσης προσφυγικών οργανώσεων και πολιτιστικών συλλόγων και με αυτό τον τρόπο διαμορφώθηκε η συλλογική προσφυγική μνήμη, συνδιαλεγόμενη με το τραύμα της απώλειας. Όπως αναφέρει ο Τζεδόπουλος, «η προσφυγική μνήμη αποτύπωσε τις κοινωνικές [...]»

---

²⁰⁴Η φθίνουσα τάση στην ίδρυση των τοπικών συλλόγων δεν συνεπάγεται ότι και οι ήδη υπάρχοντες σύλλογοι ανέστειλαν τη δράση τους εκείνη την περίοδο (Πανόπουλος 2006: 88).

διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους πρόσφυγες και αποτέλεσε τη βάση δημιουργίας των ποικίλων εκδοχών της μικρασιατικής ταυτότητας στην Ελλάδα» (Τζεδόπουλος 2003: 17).

Οι πρώτοι σύλλογοι προσφύγων ιδρύθηκαν, σύμφωνα με τον Βαρλά, κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα σωματεία αυτά αναπτύχθηκαν είτε στη βάση της καταγωγής είτε στη βάση του τόπου προσφυγής και εγκατάστασης και δείχνουν την ανάγκη συσπείρωσης των προσφύγων για την ταυτότητά τους (Βαρλάς 2003: 161). Οι δραστηριότητές τους αποσκοπούσαν στη συγκρότηση «κοινωνικών πεδίων και μνημονικών τόπων όπου ανανεώνονται και ανασυστήνονται οι δεσμοί και η μνήμη της τοπικής καταγωγής και της προσφυγικής ιδιότητας» (Βαρλάς 2003: 164).

Οι σύλλογοι αρχίζουν από τη δεκαετία του '70 να εμπλέκονται ενεργά στην οργάνωση των τοπικών κοινωνικών εκδηλώσεων και σε ορισμένες περιπτώσεις οι εκδηλώσεις αυτές αναδεικνύονται σε κυρίαρχες εορταστικές εκδηλώσεις των τοπικών κοινωνιών, φτάνοντας πολλές φορές να επισκιάζουν τις άλλες τοπικές γιορτές (Πανόπουλος 2006: 88, 91) και συχνά σχετίζονται με την κατασκευή και διαπραγμάτευση της τοπικής ταυτότητας, την αναβίωση τελετουργιών και την αναζωπύρωση της εορταστικής κοινωνικότητας (Πανόπουλος 2006: 91).

Οι πολιτιστικές εκδηλώσεις των προσφύγων παρουσιάζουν την πολιτιστική ιδιαιτερότητα της ομάδας, η οποία ταυτίζεται με το παρελθόν και καθορίζεται από αυτό, ενώ ταυτόχρονα τοποθετούν την ομάδα στο ευρύτερο εθνικό σύνολο. Σύμφωνα με τη διάκριση που κάνει η Δέλτσου μεταξύ πρωτοβάθμιων και δευτεροβάθμιων συλλόγων, οι πρωτοβάθμιοι πολιτιστικοί σύλλογοι έχουν σκοπό τη διατήρηση των πολιτιστικών χαρακτηριστικών σε μουσεία, βιβλιοθήκες, κέντρα μελετών κτλ, αλλά και τη συντήρηση των πολιτιστικών χαρακτηριστικών της προέλευσής τους (ήθη και έθιμα). Από την άλλη πλευρά, στόχος των δευτεροβάθμιων σωματείων ορίζεται η αναγνώριση και η καταχώριση της πραγματικής ιστορίας της ομάδας (Δέλτσου 2004: 259, 271).

Σύμφωνα με τη Λαγουδάκη-Σασλή, από τη δεκαετία του 1980, ιδρύθηκαν στο Ηράκλειο σύλλογοι, που σκοπό είχαν τη διατήρηση των ηθών, των εθίμων και των σχέσεων των προσφύγων μεταξύ τους. Όπως αναφέρει η ίδια, η πράξη αυτή δικαιολογείται, καθώς ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων πρώτης γενιάς, που διατηρούσε τους ισχυρούς δεσμούς μεταξύ τους, είχαν φύγει από τη ζωή και η σύνθεση των προσφυγικών συννοικισμών είχε αλλάξει εξαιτίας της εσωτερικής

μετανάστευσης και η νέα γενιά προσφύγων είχε ενσωματωθεί στην τοπική κοινωνία (Λαγουδάκη-Σασλή 2009: 207).

Στο Δήμο Νέας Αλικαρνασσοῦ υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός συλλόγων - μικρότερων ή μεγαλύτερων- με αρκετά από τα ονόματά τους να παραπέμπουν στα ονόματα των επιμέρους συνοικισμών του Δήμου. Οι σύλλογοι διακρίνονται σε πολιτιστικούς, αθλητικούς και σε διάφορους συλλόγους-σωματεία²⁰⁵. Υπάρχουν 8 πολιτιστικοί σύλλογοι, οι οποίοι «αποτελούν δείγμα πολιτισμού», σύμφωνα με τα όσα παρουσιάζονται στην ιστοσελίδα του Δήμου Νέας Αλικαρνασσοῦ²⁰⁶ και είναι οι εξής:

Πολιτιστικοί Σύλλογοι

Περιβαλλοντικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Ν. Αλικαρνασσοῦ

Πολιτιστικός Σύλλογος Αγ. Ιωάννη

Πολιτιστικός σύλλογος «Η Αρτεμισία»

Πολιτιστικός και Οικολογικός σύλλογος Πρασσάς

Πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Νεκταρίου

Πολιτιστικός σύλλογος Αγ. Γεωργίου

Πολιτιστικός σύλλογος Καρτερού

Σύλλογος ενοριτών και φίλων της ενορίας Πρασσάς – Καρτερού

Η σημασία των συλλόγων φαίνεται και στο βιβλίο που εκδίδεται από το Δήμο, όπου αναφέρεται πως: «τα θέματα που αφορούν τον πολιτισμό είναι ιδιαίτερα σημαντικά για το Δήμο με σημείο αναφοράς τους πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής». Στο ίδιο βιβλίο, δίνεται έμφαση στο έργο συγκεκριμένων συλλόγων, μεταξύ των οποίων είναι ο πολιτιστικός σύλλογος «Η Αρτεμισία» (Δήμος Νέας Αλικαρνασσοῦ 2010: 159).

---

²⁰⁵Στην περιοχή λειτουργούν πέντε αθλητικοί σύλλογοι: α) Αθλητικός Οργανισμός Δήμου Ν. Αλικαρνασσοῦ, β) Αθλητικός σύλλογος «Π.Α.Σ.Α. Ηρόδοτος», γ) Αθλητικός σύλλογος «Νέοι Ηρόδοτου», δ) Γυμναστικός σύλλογος «Αθλοκίνηση» και ε) «Παγκρήτιος Αθλητικός Σύλλογος» και οι ακόλουθοι σύλλογοι- σωματεία: α) ΚΕΘΕΑ-Θεραπευτικό Πρόγραμμα «ΑΡΙΑΔΝΗ», β) Φιλανθρωπικό Σωματείο-Κέντρο Ειδικών Παιδιών η «Ζωοδόχος Πηγή» και γ) Παγκρήτιος Σύλλογος Ελλήνων ROM «Η ΕΛΠΙΔΑ» (<http://www.nea-alikarnassos.gr/city/unions>, πρόσβαση 02-08-10).

²⁰⁶ <http://www.nea-alikarnassos.gr/city/unions> (πρόσβαση 02-08-10)

5.1.1 ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Η ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ»

Ένας από τους πιο γνωστούς μικρασιατικούς συλλόγους στο Ηράκλειο είναι ο Πολιτιστικός Σύλλογος Αλικαρνασσού «Η Αρτεμισία»²⁰⁷ (Ζαϊμάκης 2001: 134). Ιδρύθηκε το 1979²⁰⁸ και πήρε το όνομα του από την Αρτεμισία, βασίλισσα της Αλικαρνασσού της Μικράς Ασίας. Η ίδρυσή του βασίστηκε «στην ανάγκη των κατοίκων της περιοχής να διατηρήσουν ζωντανές τις ιστορικές μνήμες και το παραδοσιακό στοιχείο της Αλικαρνασσού της Μικράς Ασίας»²⁰⁹.

Στην παρούσα εργασία, μελετάται ο παραπάνω σύλλογος ως υπόδειγμα συλλόγου, μέσω του οποίου διαδίδεται η μνήμη της συγκεκριμένης ομάδας Μικρασιατών. Οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτήν την επιλογή είναι καταρχάς η έντονη δράση του συλλόγου αλλά και η μικρασιατική του ταυτότητα.

Σύμφωνα με το καταστατικό, οι σκοποί του συλλόγου είναι η ανάπτυξη του πνευματικού και πολιτιστικού επιπέδου των μελών του και γενικά των κατοίκων της Αλικαρνασσού Ηρακλείου, η καλλιέργεια των ιδανικών της ελευθερίας και της κοινωνικής προόδου, η σωστή αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου των μελών, η διατήρηση και διάδοση της πολιτιστικής κληρονομιάς, η προστασία του περιβάλλοντος, η ενημέρωση των μελών πάνω στις σύγχρονες τάσεις της Επιστήμης και της τέχνης και τέλος η ψυχαγωγία και η ανάπτυξη της φιλίας μεταξύ των μελών του.

Μέσα για την πραγματοποίηση των παραπάνω σκοπών είναι η οργάνωση διαλέξεων, επιστημονικών, ψυχαγωγικών και καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, κινηματογραφικών προβολών, θεατρικών παραστάσεων και σεμιναρίων, εκδρομών, η δημιουργία βιβλιοθήκης, επιτροπών μελέτης και επεξεργασίας διαφόρων θεμάτων και η συνεργασία με άλλους φορείς προόδου και ιδιαίτερα με την Κοινότητα Αλικαρνασσού και κάθε άλλο πρόσφορο μέσο.

(Καταστατικό Συλλόγου, Ηράκλειο, 28.02.1985)

²⁰⁷Όπως ανέφερε η κ. Βαγγελιώ (υπεύθυνη των πολιτιστικών εκδηλώσεων): «(ως σύλλογος) έχουμε απήχηση. Έχουμε πάρει μία αρκετά σεβαστή θέση τόσο στην Κρήτη όσο και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας» (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

²⁰⁸(Λαγουδάκη- Σασλή 2009: 217) Η ίδρυσή του πραγματοποιήθηκε τότε, γιατί κατά την περίοδο αυτή άρχισε να δίνεται έμφαση στην πολιτιστική κληρονομιά. Επίσης, όπως τόνισε και η κ. Βαγγελιώ, «ο σύλλογος άρχισε να ιδρυθεί (σε σχέση με την εγκατάσταση των προσφύγων) γιατί τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης ήταν δύσκολα. Καταρχήν όλοι οι παλιοί άνθρωποι δεν δέχονταν ότι θα μείνουν εδώ. Ήταν δεδομένο ότι αυτοί οι άνθρωποι θα πάνε πίσω στην πατρίδα» (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

²⁰⁹ [http://www.nea-alikarnassos.gr/informing/2010-press-release \(02-08-10\)](http://www.nea-alikarnassos.gr/informing/2010-press-release (02-08-10))

Μέλη του συλλόγου μπορούν να γίνουν οι κάτοικοι της Αλικαρνασσού²¹⁰ που αποδέχονται το καταστατικό με γραπτή αίτησή τους προς το Διοικητικό Συμβούλιο²¹¹ και έγκρισή της από αυτό (Καταστατικό Συλλόγου, Ηράκλειο, 28.02.1985).

Μέσω της συνέντευξης με την υπεύθυνη πολιτιστικών εκδηλώσεων (κ. Βαγγελιώ)²¹² δόθηκε η ευκαιρία να παρουσιαστεί η δράση του συλλόγου και η πορεία του από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα²¹³. Παράλληλα, οι δράσεις του συλλόγου περιγράφονται και στην ηλεκτρονική διεύθυνση του Δήμου, όπου αναφέρεται, πως ο σύλλογος δίνει τη δυνατότητα, στους νέους της περιοχής, να διδαχθούν παραδοσιακούς χορούς, μουσική, να ψυχαγωγηθούν κατά τη διάρκεια συναντήσεων και πολιτιστικών εκδηλώσεων καθώς και να ασχοληθούν με αθλήματα²¹⁴.

Από ενδεικτικές συνεντεύξεις που πραγματοποίησα με μέλη του συλλόγου, φάνηκε ότι ο σύλλογος δεν διατηρεί κάποιο αρχείο με τις εκδηλώσεις που πραγματοποιούν ή/και δημοσιεύσεις στον τοπικό τύπο για τις δράσεις τους, παρόλο που αρκετά συχνά γίνονται ανάλογες δημοσιοποιήσεις για τις δραστηριότητες του συλλόγου σε τοπικές εφημερίδες, καθώς η πολιτιστική δραστηριότητα του συλλόγου είναι αρκετά έντονη. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η κ. Βαγγελιώ, «δεν υπάρχει αρχείο του συλλόγου, μόνο τα προσωπικά αρχεία που έχει ο καθένας μας. Είναι δύσκολο να συγκεντρωθεί υλικό επειδή κάθε δύο χρόνια αλλάζει η διοίκηση του συλλόγου» (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 05.10.10). Ένας ακόμη λόγος που δεν υπάρχει αρχείο είναι γιατί δεν έχουν αντικείμενα από Μικρασιάτες. «Είναι ελάχιστα πράγματα σε σπίτια και δεν τα δίνουν. (Είναι ελάχιστα) γιατί ήρθανε κληρονομημένοι και φέρανε εδώ κάποια πράγματα, λιγοστά. Με την κατοχή τα πουλήσανε. Κι έτσι αυτά που υπάρχουν είναι ελάχιστα. Μπορείς να

²¹⁰Όπως διευκρίνισε η υπεύθυνη πολιτιστικών εκδηλώσεων, όταν δημιουργήθηκε ο σύλλογος, η Νέα Αλικαρνασσός ήταν καθαρά μικρασιάτικος οικισμός για αυτό και ήταν ευνόητο ότι οι κάτοικοι ήταν Μικρασιάτες και άρα ο σύλλογος ήταν μικρασιατικός. Αυτός ήταν και ο λόγος που στο καταστατικό δεν έγινε αυτή η διάκριση. Τώρα βέβαια, ο Δήμος είναι πολυσυλλεκτικός και το ποσοστό των Μικρασιατών στην περιοχή είναι πολύ λιγότερο σε σχέση με αυτό των Κρητικών ή των αλλοδαπών (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

²¹¹Πρόεδρος του Συλλόγου είναι ο κ. Σταμπουλής Σταύρος και, όπως προκύπτει από τα βίντεο με τις μικρασιατικές βραδιές, ο πρόεδρος είναι ο ίδιος από το 2008 έως σήμερα. Είναι μεταξύ 65-70 ετών, είναι Μικρασιάτης β' γενιάς (ο πατέρας του ήρθε 16 χρονών από τη Μικρά Ασία), δούλεψε χρόνια στο τελωνείο, διατηρούσε μαγαζί και τώρα είναι ιδιοκτήτης ξενοδοχειακής μονάδας. Είναι άτομο κύρους, γνωστό στην τοπική κοινωνία, με ενεργό πολιτική δράση –καθώς έχει διατελέσει για χρόνια αντιδήμαρχος και ήταν στον συνδυασμό «Ενωμένη Ανεξάρτητη Αλικαρνασσός» με υποψήφιο δήμαρχο τον Γ. Δατσέρη- και καλή οικονομική κατάσταση, η οποία σύμφωνα με τον ίδιο, οφείλεται στην εργατικότητα του, καθώς, όπως και οι υπόλοιποι πρόσφυγες, ξεκίνησε από το μηδέν (Συνέντευξη με κ. Σταύρο, 16.05.11). Υπεύθυνη των πολιτιστικών εκδηλώσεων είναι από το 1995 μέχρι σήμερα η κ. Χατζηγιάνκου - Μακράκη Ευαγγελία.

²¹²Η κ. Βαγγελιώ είναι 45-50 ετών, εργάζεται σε κατάσταση της Νέας Αλικαρνασσού, είναι μικρασιατικής καταγωγής και από τις δύο γιαγιάδες της και έχει μία κόρη.

²¹³Σύμφωνα με την ίδια, όταν ιδρύθηκε ο σύλλογος, οι στόχοι του δεν ήταν καθαρά να διδάξει τη μικρασιατική παράδοση. «Τη διέδιδε μέσα από τις εκδηλώσεις του, αλλά δεν είχε τη δυνατότητα να τη διδάξει, να βάλει δασκάλους να τη διδάξουν. Για αυτό και άργησε να γίνει η χορωδία. [...] Από το 1993 και μετά ασχοληθήκαμε καθαρά με τη διάδοση και τη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς» (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

²¹⁴<http://www.nea-alikarnassos.gr/informing/2010-press-release> (Πρόσβαση 02-08-10)

βρεις ζωνάρια, οικιακά σκεύη. Τα πράγματα αξίας (λίρες, κοσμήματα) τα πουλήσανε²¹⁵» (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

5.1.2 ΘΕΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΣΥΛΛΟΓΟΥ - ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΧΩΡΟΥ

Όταν ξεκίνησε η συγγραφή της εργασίας, τα γραφεία του συλλόγου ήταν επί της λεωφόρου Ικάρου, σε ένα από τα πιο κεντρικά σημεία της περιοχής. Το μέγεθος της επιγραφής στην είσοδο του κτιρίου, που έγραφε «ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ Ν. ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΥ Η ΑΡΤΕΜΗΣΙΑ», δεν άφηνε περιθώρια σε κάποιον περαστικό να το προσπεράσει χωρίς να τη διαβάσει. Το κτίριο ανήκε στο Δήμο (όπως και το κτίριο που μεταφέρθηκε ο σύλλογος στη συνέχεια) και ο σύλλογος είχε εγκατασταθεί σε αυτό από το 1993. Πριν από το κτίριο αυτό, στεγαζόταν στο Κτίριο Νεολαίας, το οποίο δημιουργήθηκε για το σύλλογο. Όταν όμως το 1993, το κτίριο της οδού Ικάρου δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες του Δήμου, ο σύλλογος μεταφέρθηκε σε αυτό και στο Κτίριο Νεολαίας στεγάστηκε το ΚΑΠΗ (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

Τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του συλλόγου, πριν μεταφερθεί στο Κτίριο Νεολαίας, ο σύλλογος είχε αλλάξει τρία κτίρια, ενοικιάζοντάς τα. Έπειτα από τις μετακομίσεις που ακολούθησαν, το Φεβρουάριο του 2011, ο σύλλογος μεταφέρθηκε στο χώρο που βρίσκεται σήμερα, δίπλα στο δημοτικό στάδιο Νέας Αλικαρνασσού, «ο Ηρόδοτος». Η νέα θέση του συλλόγου δεν είναι τόσο κεντρικά, είναι όμως σε ένα μεγαλύτερο χώρο από τον προηγούμενο. Η μεταφορά του εκεί, οφείλεται στο ότι το προηγούμενο κτίριο πρόκειται να κατεδαφιστεί.

Στον εσωτερικό χώρο του κτιρίου, υπάρχουν αρκετές φωτογραφίες με “εικόνες από το παρελθόν”, οι οποίες κρέμονται στους τοίχους. Άλλωστε, η φωτογραφία έχει συμβολική αξία και ανακαλεί μνήμες του μικρασιατικού παρελθόντος. Στην προκειμένη περίπτωση, χρησιμοποιήθηκε από πολύ νωρίς για να διατηρήσει με νοσταλγικό χαρακτήρα τη μνήμη των «χαμένων πατρίδων» (Βαρλάς 2003: 159). Όπως αναφέρει μάλιστα ο Λε Γκοφ, η φωτογραφία πολλαπλασιάζει και εκδημοκρατίζει τη μνήμη, «της προσφέρει μιαν ακρίβεια, μιαν αλήθεια στο εσωτερικό μιας οπτικής μνήμης που δεν είχε επιτευχθεί ποτέ μέχρι τότε, επιτρέπει τη

---

²¹⁵Την περίοδο της Κατοχής, αλλά και αργότερα, πολλές οικογένειες είχαν αναγκαστεί να ανταλλάξουν όλα τους τα υπάρχοντα, όπως νομίσματα, κοσμήματα και άλλα πολύτιμα είδη, με τρόφιμα (Hirschon 2004: 238).

διατήρηση της μνήμης του χρόνου και της χρονολογικής εξέλιξης» (Λε Γκοφ 1998: 133).

Σε μια γωνιά της αίθουσας υπάρχουν δυο μικρές βιβλιοθήκες με βιβλία, κυρίως ιστορικού περιεχομένου, τα οποία προέρχονται από δωρεές. Τα συγκεκριμένα βιβλία ικανοποιούν τις ανάγκες της σημερινής Δανειστικής Βιβλιοθήκης του συλλόγου. Στους τοίχους υπάρχουν επίσης έπαινοι και αναμνηστικά του συλλόγου. Αρκετές καρέκλες εξυπηρετούν τα μέλη της χορωδίας τις ώρες που έχουν μάθημα και οι οποίες τις υπόλοιπες ώρες μαζεύονται, καθώς στον ίδιο χώρο γίνονται τα μαθήματα παραδοσιακών χορών και μουσικών οργάνων.

Στον ίδιο χώρο βρίσκονται τοποθετημένες μέσα σε ξεχωριστές ‘βιτρίνες’, μία ανδρική και μία γυναικεία μικρασιατική στολή. Σε ένα σημείο της αίθουσας υπάρχουν ζωγραφισμένες πάνω σε χαρτόνι 3 γυναίκες ντυμένες αρχαιοελληνικά με μανδύες, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα να τις μετακινούν, όποτε χρειάζεται²¹⁶.

5.2.0 Η ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ

Α) Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΠΟΥ ΔΙΑΔΙΔΕΤΑΙ ΜΕΣΩ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Α1. Η σημασία των μουσικών παραδόσεων

Ο σύλλογος «Η Αρτεμισία» που εξετάζεται στη συγκεκριμένη εργασία, μέσω των δράσεων που πραγματοποιεί, επιχειρεί τη διατήρηση και διάδοση της μικρασιατικής μνήμης στην εν λόγω περιοχή. Οι δράσεις αυτές έχουν ένα προκαθορισμένο προσανατολισμό και μία ανάλογη θεματική. Η μικρασιατική μνήμη εδώ, ορίζεται κυρίως με βάση τα τραγούδια, τους χορούς, τα έθιμα και τα φαγητά των προσφύγων.

Η δράση του συλλόγου είναι αρκετά έντονη. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο σύλλογος προσφέρει μαθήματα μουσικών οργάνων, χορού και οργανώνει εκδηλώσεις, η δημοφιλέστερη των οποίων είναι τα Αλικαρνάσσεια. Τα μαθήματα αυτά, μαζί με τη χορωδία που υπάρχει από το 1995, φανερώνουν την έμφαση που δίνει ο σύλλογος στη μουσική παράδοση. Σύμφωνα με το Ζαϊμάκη, «η μικρασιατική μουσική επιβιώνει στις προσφυγικές κοινότητες μέσα από δίκτυα πολιτισμικών και μουσικών συλλόγων και όπως συνήθως συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις, γίνεται προσπάθεια αναβίωσης κοινοτήτων του παρελθόντος μέσα από μουσικές εκδηλώσεις, οι οποίες, μερικές φορές, προσλαμβάνουν φολκλορικό χαρακτήρα. Τα δίκτυα των

---

²¹⁶Μία τέτοια περίπτωση είναι οι μικρασιατικές βραδιές στις πολιτιστικές εκδηλώσεις, που γίνονται κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού (τα Αλικαρνάσσεια) και οι οποίες θα παρουσιαστούν σε επόμενη ενότητα. Στις μικρασιατικές βραδιές του 2009 και 2010, η κατασκευή με τις 4 γυναίκες αποτελούσε το σκηνικό.

προσφυγικών συλλόγων εξακολουθούν να λειτουργούν ως επικοινωνιακές κοινότητες και γέφυρες μνήμης, αλλά ο χαρακτήρας και τα κοινωνικά συμφραζόμενα των μουσικών τους πρακτικών είναι, συγκριτικά με το παρελθόν, πολύ διαφορετικά» (Ζαϊμάκης 2001: 134-135).

Ο χορός και το τραγούδι αποτελούν εκφράσεις της μνήμης με τις οποίες επιτυγχάνεται και η διάδοσή της. Στην ενότητα αυτή το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο χορό και το τραγούδι επειδή ο σύλλογος «Η Αρτεμισία» χρησιμοποιεί κυρίως αυτά τα μέσα για τη διαίωσιση της πολιτιστικής τους κληρονομιάς.

Η κληρονομιά των Μικρασιατών θεωρείται σημαντική σε πανελλήνια κλίμακα τόσο από τους ίδιους τους Μικρασιάτες διαφορετικών γενιών όσο και από τους ντόπιους. Το τραγούδι και ο χορός είναι στο κέντρο των πρακτικών της λαϊκής τους κουλτούρας και «τόσο αυτοί που έχουν Μικρασιατική καταγωγή, όσο και οι μελετητές της λαϊκής παράδοσής τους, υποστηρίζουν ότι ο σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός άλλαξε σημαντικά μετά το 1922, γεγονός που θεωρείται αποτέλεσμα της δικής τους συμβολής» (Τσιμουρής 1999: 211).

A2. Οι δράσεις του συλλόγου για τη διάδοση της μικρασιατικής μνήμης

Στα πλαίσια διάδοσης της ιστορίας του τόπου, δημιουργήθηκαν ένα βιβλίο και ένα ντοκιμαντέρ²¹⁷ από το Δήμο Νέας Αλικαρνασσοῦ με τη συνεργασία και του συλλόγου «Η Αρτεμισία»²¹⁸. Όπως αναφέρει άρθρο της εφημερίδας του Ηρακλείου «Πατρίς»²¹⁹ για τη συγκεκριμένη δράση: *«ο Δήμος Νέας Αλικαρνασσοῦ στα πλαίσια των προσπαθειών του για την πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου μας, τη διάσωση, προβολή και διάδοση της πολιτιστικής του κληρονομιάς προχώρησε στην δημιουργία ντοκιμαντέρ, το οποίο περιλαμβάνει σημαντικές μαρτυρίες από τους πρώτους κατοίκους που ήλθαν στην περιοχή και δημιούργησαν τον προσφυγικό καταυλισμό αλλά και*

²¹⁷Εκτός από το ντοκιμαντέρ που έγινε στα πλαίσια του Δήμου, μέλη του συλλόγου «Η Αρτεμισία», εμφανίζονται και σε ένα ντοκιμαντέρ, το οποίο έγινε το 2009 από την Τουρκία σχετικά με την ανταλλαγή των πληθυσμών, που ακολούθησε τη μικρασιατική καταστροφή. Συγκεκριμένα, μέσα από προσωπικές αφηγήσεις απογόνων προσφύγων, για τις ιστορίες που τους έλεγαν οι πρόγονοί τους, παρουσιάζονται τα κοινά στοιχεία των Τουρκοκρητικών και των Αλικαρνασσέων προσφύγων, οι δυσκολίες που πέρασαν και η αντιμετώπισή τους από τους ντόπιους. Για τις ανάγκες του ντοκιμαντέρ, μία ομάδα απογόνων Τουρκοκρητικών, επισκέφθηκε την Κρήτη, συνομίλησε με Μικρασιάτες και είδε τα μέρη που έζησαν οι γονείς και οι παππούδες τους, πριν την ανταλλαγή.

²¹⁸Η συγκεκριμένη ενέργεια δεν είναι πρωτόγνωρη σε μικρασιατικές ομάδες. Όπως αναφέρει ο Λαδόπουλος, «σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας του “πρόσφυγα” στην τέταρτη γενιά έπαιξε και ο πολιτιστικός σύλλογος του χωριού, ο οποίος προσπάθησε να διατηρήσει ζωντανή τη μνήμη της καταγωγής διοργανώνοντας διάφορες εκδηλώσεις και εκδίδοντας ένα βιβλίο για την ιστορία του χωριού» (Λαδόπουλος 2010: 170). Οι εκδόσεις βιβλίων αποτελούν μία επίσημη ιστορική αφήγηση, που συγκαταλέγεται ανάμεσα στους διάφορους ενεργούς παράγοντες διαμόρφωσης ταυτότητας (Δέλτσου 2004: 266).

²¹⁹Η συγκεκριμένη εφημερίδα από το 1964 ανήκει στον πρόσφυγα Αθηναγόρα Μυκωνιάτη και εκδίδεται μέχρι σήμερα από τους απογόνους του (Λαγουδάκη- Σασιλή 2009: 221).

στοιχεία από τον πολιτισμό, τραγούδια της περιοχής πλάνα από πολιτιστικές εκδηλώσεις των συλλόγων έως και παραδοσιακές μικρασιάτικες συνταγές»²²⁰.

Την ανάγκη να αναδειχθεί το στοιχείο της συνέχειας, μαρτυρά η έκδοση του βιβλίου από το Δήμο το 2006, (το οποίο έχει αναρτηθεί και σε ηλεκτρονική μορφή στην ιστοσελίδα του Δήμου, ώστε να μπορεί κάποιος να έχει εύκολα πρόσβαση σε αυτό), αλλά και η επανέκδοσή του το 2010 σε 1000 αντίτυπα²²¹. Το βιβλίο, σύμφωνα με την ιστοσελίδα του Δήμου, αποτελεί έναν «ιστορικό θησαυρό» που έχει ως στόχο την καταγραφή των μαρτυριών, των ηθών και των εθίμων της τοπικής ιστορίας της Νέας Αλικαρνασσοῦ²²².

Το βιβλίο αποτελεί μια προσπάθεια σύνδεσης της “διπλής ταυτότητας” των κατοίκων, της μικρασιατικής και της κρητικής. Στο βιβλίο αναφέρεται πως «ακόμα και 90 σχεδόν χρόνια μετά την εγκατάστασή τους, πολλοί Αλικαρνασσεῖς παράγουν λόγο που φανερώνει τόσο τη μικρασιατική καταγωγή τους όσο και την στενή πλέον σχέση με την Κρήτη²²³». Είναι επίσης φανερό το στοιχείο της συνέχειας και η σύνδεση των δύο πατρίδων, της Παλιάς και της Νέας Αλικαρνασσοῦ: «Αλικαρνασσός σημαίνει πόλη οχρωμένη. [...] Η Παλιά Αλικαρνασσός ήταν κυριολεκτικά οχρωμένη με τα επιβλητικά τείχη της, ενώ η Νέα Αλικαρνασσός είναι οχρωμένη με βιώματα και μνήμες, ελπίδες και οράματα των κατοίκων της που σήμερα δικαιώνει τους κόπους των προγόνων τους» (Δήμος Νέας Αλικαρνασσοῦ 2010: 113).

Το ντοκιμαντέρ «Νέα Αλικαρνασσός στις πύλες του 21^{ου} αιώνα» (διάρκειας 43 λεπτών) μαζί με το βιβλίο «Αρχαία Αλικαρνασσός-Νέα Αλικαρνασσός. Ταξίδι στο χρόνο και στην ιστορία», παρουσιάστηκαν σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 2010. Σύμφωνα με άρθρο της εφημερίδας «Πατρίς», η εκδήλωση για την προβολή του ντοκιμαντέρ και την παρουσίαση της β' έκδοσης του βιβλίου, πραγματοποιήθηκε «σε ιδιαίτερα φορτισμένη συγκινησιακά ατμόσφαιρα. [...] Όλοι όσοι συμμετείχαν πήραν δωρεάν το βιβλίο της ιστορίας και το dvd με το ντοκιμαντέρ. Η

²²⁰Πατρίς, φ.19188/ 26.10.2010

²²¹Η έκδοσή του χρηματοδοτήθηκε από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, ενώ την επιμέλεια της έκδοσης είχε ο πρώην Αντιδήμαρχος Διοικητικών και Οικονομικών Υπηρεσιών Νέας Αλικαρνασσοῦ κ. Αντώνης Περισυνάκης (<http://www.nea-alikarnassos.gr/visitor/history/history.html>, πρόσβαση 02.08.10).

²²²<http://www.nea-alikarnassos.gr/visitor/history/history.html> (πρόσβαση 02.08.10)

²²³Το σμιξίμο των δύο αυτών στοιχείων φαίνεται στο παρακάτω δίστιχο, το οποίο αποτελεί υλικό από τον πολιτιστικό σύλλογο «Αρτεμισία»: «Μες στην Παλιά Αλικαρνασσό μαύρα πουλιά πετούνε, είναι ψυχές προγόνων μας που ψάχνουν να μας βρούνε» (Δήμος Νέας Αλικαρνασσοῦ 2010: 113).

Το παραπάνω παράδειγμα μαρτυρά την ενσωμάτωση των κατοίκων στην «κρητική παράδοση - κοινωνία», καθώς παρατηρεί κανείς πως η μορφή του δίστιχου αποτελεί κλασικό δείγμα κρητικής μαντινάδας. Ωστόσο στη θεματική, κεντρική θέση κατέχει η προσφυγιά και η χαμένη πατρίδα, θέματα τα οποία μαρτυρούν τη διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητας της συγκεκριμένης ομάδας.

εκδήλωση περιελάμβανε αφιέρωμα με τραγούδια και χορούς της Μικράς Ασίας από τον πολιτιστικό σύλλογο «Η ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ» και την ενημέρωση του Δημάρχου Νέας Αλικαρνασσού για τις εκλογικές διαδικασίες». Όπως δήλωσε μάλιστα χαρακτηριστικά ο Δήμαρχος Νέας Αλικαρνασσού: «ο Δήμος Νέας Αλικαρνασσού δεν θα υπάρχει αλλά θα παραμείνει ζωντανή η παράδοση του και στο νέο Δήμο Ηρακλείου, οι μνήμες των κατοίκων και η Μικρασιατική τους κληρονομιά»²²⁴.

Η μουσική παράδοση των προσφύγων έχει εξέχουσα θέση στη ζωή τους και μέσα από αυτήν δίνεται έμφαση στην πολιτιστική τους κληρονομιά.. Κατά τη διάρκεια του ντοκιμαντέρ μια ηλικιωμένη γυναίκα τραγουδούσε ένα παραδοσιακό τραγούδι, το οποίο ακούστηκε και σε άλλο σημείο από έναν μουσικό²²⁵. Στο ντοκιμαντέρ παρουσιάστηκαν επίσης ενδεικτικά, κεντήματα και φαγητά ως μέσα διαίωξης της μνήμης τους. Οι μικρασιατικές μάλιστα συνταγές ήταν -όπως φαίνεται και από τις συνεντεύξεις που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια- ένα από τα λίγα στοιχεία μικρασιατικής παράδοσης, που διατηρείται μέχρι σήμερα.

Τόσο το ντοκιμαντέρ όσο και το βιβλίο αποτελούν επομένως μια σημαντική προσπάθεια έκφρασης της κοινωνικής μνήμης της περιοχής²²⁶, προσεγγίζοντάς την ωστόσο, κυρίως ιστορικά. Αυτό διαπιστώνεται και από το ότι, οι αφηγήσεις στο ντοκιμαντέρ, έδιναν έμφαση στην ιστορία και τις συνθήκες της εγκατάστασης των πρώτων προσφύγων, καθώς επεσήμαναν τόσο τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες όσο και τις εργασίες που πραγματοποίησαν στην περιοχή. Στο ντοκιμαντέρ αναφέρθηκαν και οι επιμέρους «συννοικίες», στις οποίες χωρίστηκε η περιοχή (θαλασσινά – αστικά - γεωργικά)²²⁷.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στο ντοκιμαντέρ ο μόνος σύλλογος που παρουσιάστηκε ήταν ο σύλλογος «Η Αρτεμισία», μέλη του οποίου παραχώρησαν και προσωπικές συνεντεύξεις τους. Η αφηγήτρια του ντοκιμαντέρ ανέφερε για το σύλλογο πως είναι εκείνος που «κρατά τις μνήμες» και παρουσιάστηκαν

²²⁴ Πατρίς, φ.19188/ 26.10.2010

²²⁵ Το τραγούδι ονομάζεται «Μαντρούχα».

²²⁶ Η σημασία που είχε η συγκεκριμένη δράση για τους Μικρασιάτες φαίνεται από το γεγονός ότι και στις συνεντεύξεις με μέλη του συλλόγου, την ανέφεραν ως παράδειγμα (Βλ. ενδεικτικά συνέντευξη με κ. Παγώνα, 16.05.11).

²²⁷ Φτάνοντας στο σήμερα, στο τέλος του ντοκιμαντέρ προβάλλεται και ο τομέας του αθλητισμού, μέσω της παρουσίασης των αθλητικών εγκαταστάσεων που έχουν δημιουργηθεί στην περιοχή. Συγκεκριμένα γίνεται αναφορά στην αθλητική ομάδα του Ηροδότου, η ιστορία της οποίας ξεκινά από τη εγκατάσταση των πρώτων προσφύγων στην περιοχή.

Στο ντοκιμαντέρ υπάρχει και συνέντευξη του δημάρχου, ο οποίος αναφέρεται στα έργα και στις υποδομές που έχουν πραγματοποιηθεί, στην αξιοποίηση ευρωπαϊκών προγραμμάτων, στις υπηρεσίες που παρέχονται αλλά και στη σημασία που δίνεται στην παιδεία. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης μάλιστα, προβάλλονται τα κτίρια, καθώς και τα αγάλματα που υπάρχουν σε διάφορα σημεία της περιοχής.

αποσπάσματα από νέους που χόρευαν στην αίθουσα του συλλόγου αλλά και κατά τη διάρκεια εκδήλωσης.

Εκτός από τις παραπάνω δράσεις, ο σύλλογος υπήρξε παρόν και σε εκδηλώσεις τόσο εντός όσο και εκτός Κρήτης. Το Σεπτέμβριο του 2009, στα πλαίσια των εκδηλώσεων των προσκόπων Ηρακλείου, ο σύλλογος «Η Αρτεμισία», όπως και άλλοι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης²²⁸, έλαβε μέρος σε αυτές. Συγκεκριμένα, στις 27 Σεπτεμβρίου, στα αποκαλυπτήρια του μνημείου «Πεσόντων Ελλήνων προσκόπων Μικράς Ασίας», οι μουσικοχορευτικές ομάδες του συλλόγου πλαισίωσαν την εκδήλωση με τραγούδια και χορούς της Κρήτης και της Μικράς Ασίας.

Το 2010, υπάρχει αναφορά στο σύλλογο σε δημοσίευση στην τοπική εφημερίδα «Πατρίς»: *«Μικρασιατική βραδιά, σημείο αναφοράς στον πολιτισμό, στη ζωή, στα ήθη και στα έθιμα της Μικράς Ασίας πραγματοποιήθηκε πριν μια βδομάδα στη Θεσσαλονίκη από τον Πολιτιστικό Σύλλογο Νέας Αλικαρνασσού «Η Αρτεμισία» σε συνεργασία με το Σωματείο ‘Ένωση Μακεδονίας’ Νομού Ευκαρπίας Θεσσαλονίκης. Τα μέλη και των δύο πολιτιστικών συλλόγων μετά από την θερμή φιλοξενία του Σωματείου «Ένωση Μακεδονίας» εξέφρασαν την επιθυμία να επαναληφθεί μια συνάντηση στο μέλλον και να διατηρηθούν στενές οι σχέσεις και ο δεσμός ανάμεσα στους δύο συλλόγους με στόχο την διατήρηση των παραδόσεων».*²²⁹

-«Αλικαρνάσσεια»

Οι δράσεις του συλλόγου δεν περιορίζονται μόνο στα όσα παρουσιάστηκαν έως τώρα. Ανάμεσα στο πλήθος των θεσμοθετημένων ετήσιων πολιτιστικών και θρησκευτικών εκδηλώσεων²³⁰, που διοργανώνει ο Δήμος σε συνεργασία με όλους τους πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής, ο σύλλογος «Η Αρτεμισία» συμμετέχει και οργανώνει τα «Αλικαρνάσσεια», τις ετήσιες πολιτιστικές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις συγκεκριμένες εκδηλώσεις, καθώς στο τέλος τους εμπεριέχεται η μικρασιατική

---

²²⁸Οι σύλλογοι του Ηρακλείου που αναγράφονται στο πρόγραμμα των εκδηλώσεων είναι οι: α) Σύλλογος Μικρασιατών Κρήτης ‘‘Ο Άγιος Πολύκαρπος’’, β) Σύλλογος Αλατσατιανών Νομού Ηρακλείου, γ) Πολιτιστικός Σύλλογος Νέας Αλικαρνασσού ‘‘Η Αρτεμισία’’, δ) Εύξεινος Λέσχη Ποντίων Ηρακλείου, ε) Παγκρήτιος Σύλλογος Καπαδοκόν – Μικρασιατών Κρήτης ‘‘Η Καπαδοκία’’ και στ) Μικρασιατικός Σύλλογος Σμυρναίων Ηρακλείου ‘‘Η Σμύρνη’’.

²²⁹Πατρίς, φ.19132/ 01.11.2010

²³⁰Μερικές από τις εκδηλώσεις αυτές είναι: τα Αλικαρνάσσεια, η ναυτική εβδομάδα, ο εορτασμός του Αγίου Νικολάου, η ιερά πανήγυρης Ι.Ν. Παναγίας Καμαριανής, Παναγίας Πρασσάς, η χοχλιδοβραδιά κ.α (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 159).

βραδιά. Μια σταθερή και επαναλαμβανόμενη δράση, κατά την οποία “αναπαράγεται η μικρασιατική μνήμη”.

Τα πρώτα «Αλικαρνάσσεια» ξεκίνησαν με την ίδρυση του συλλόγου και είχαν χρονική διάρκεια δύο ημερών, ενώ τα τελευταία χρόνια διαρκούν 7 ημέρες. Αρχικά πραγματοποιούνταν στην πλατεία της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, ενώ σήμερα διεξάγονται στον προαύλιο χώρο του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Ιουλίου. Περιελάμβαναν πλούσιο μουσικοχορευτικό πρόγραμμα από τα μέλη της μουσικής ομάδας του συλλόγου, αλλά και από γνωστούς καλλιτέχνες της μουσικής σκηνής. Από το 2005 συνδιοργανώνονταν από το σύλλογο και την Διεύθυνση Προγραμματισμού Ανάπτυξης και Κοινωνικής Πολιτικής του Δήμου της Νέας Αλικαρνασσοῦ²³¹.

Στα «Αλικαρνάσσεια» των τελευταίων χρόνων, παρατηρεί κανείς να υπάρχει μια ποικιλία αναφορικά με το είδος των προγραμμάτων, που περιλαμβάνονται σε αυτά. Εκτός από θεατρικές παραστάσεις κυρίως για παιδιά, το πρόγραμμα των εκδηλώσεων εμπεριέχει μουσικές βραδιές, κυρίως με κρητική μουσική. Αν και το κρητικό στοιχείο είναι έντονο, πάντα η τελευταία μέρα του προγράμματος ονομάζεται μικρασιατική βραδιά και είναι αφιερωμένη στις μνήμες από τη Μικρά Ασία²³².

-Μικρασιατικές βραδιές

Η μικρασιατική βραδιά βρίσκεται στο κλείσιμο των εκδηλώσεων, επειδή -σύμφωνα με την αφηγήτρια της βραδιάς το 2009- ο θεσμός των «Αλικαρνασσειών» βασιζόταν αρχικά μόνο στις μουσικές και χορευτικές ομάδες του πολιτιστικού συλλόγου, γι’ αυτό και είναι αφιερωμένη στα μουσικά και χορευτικά τμήματά του.

Κάθε χρόνο επιλέγονται και παρουσιάζονται διαφορετικά θέματα της ιδιαίτερης παράδοσης και ταυτότητας των Μικρασιατών, με στόχο τη γνωστοποίησή τους στο ευρύ κοινό. Η υπεύθυνη πολιτιστικών εκδηλώσεων ανέφερε πως ό, τι επιλέγεται να παρουσιαστεί εξαρτάται από τις ομάδες του συλλόγου (χορευτική ομάδα, χορωδία). Ενδέχεται να επιλέξουν να παρουσιάσουν θεατρικό δρώμενο ή τραγούδια ή παρουσίαση εθίμων ή ανάγνωση αποσπασμάτων από έργα Μικρασιατών λογοτεχνών (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 05.10.10).

²³¹(<http://www.nea-alikarnassos.gr/city/events/alikarnasseia.html>, πρόσβαση 02-08-10)

²³²Όπως ανέφεραν στη συνέντευξή τους οι δάσκαλοι χορού του συλλόγου, οι μνήμες είναι ζωντανές, αν και έχουν περάσει πολλά χρόνια. Η στεναχώρια και η νοσταλγία εκφράζονται ακόμα από τους απογόνους των Μικρασιατών προσφύγων (Συνέντευξη με κ. Νίκο και κ. Μαρία, 20.05.11).

Στις μικρασιατικές βραδιές εξέχουσα θέση έχει η χορωδία, η οποία αποτελεί «*σύνδεσμο*»²³³ των Μικρασιατών, καθώς αποτελείται από μεγαλύτερης ηλικίας μέλη (σε σύγκριση με τα μέλη των χορευτικών ομάδων, που είναι νεαρής ηλικίας) και είναι αποκλειστικά μικρασιατικής καταγωγής. Η λέξη σύνδεσμος φαίνεται να χρησιμοποιείται, για να τονίσει, ότι τα άτομα αυτά αποτελούν την πιο κοντινή γέφυρα, ανάμεσα στο μικρασιατικό παρελθόν και το σήμερα. Η χορωδία μάλιστα έχει στο ρεπερτόριό της μόνο μικρασιάτικα τραγούδια, σε αντίθεση με τη χορευτική ομάδα, η οποία, αν και χορεύει μικρασιάτικους χορούς στις μικρασιατικές βραδιές, παρουσιάζει και κρητικούς ή χορούς από διάφορα μέρη της Ελλάδας συμμετέχοντας σε άλλες εκδηλώσεις²³⁴.

Για τις ανάγκες της εργασίας, οι μικρασιατικές βραδιές που εξετάζονται είναι εκείνες που παρουσιάστηκαν κατά τα έτη 2008, 2009 και 2010. Και οι τρεις βραδιές έχουν μια κοινή οργάνωση και η παρουσίασή τους έχει κυρίως ιστορικό προσανατολισμό. Από τη δομή των εκφωνούμενων λόγων-‘‘σεναρίων’’, παρατηρείται να γίνεται επίκληση στη μνήμη κυρίως στην έναρξη και τη λήξη των εκδηλώσεων.

Πάνω στη σκηνή είναι καθ’ όλη τη διάρκεια της εκδήλωσης η χορωδία και εμβόλιμα κάνει την εμφάνισή του η χορευτική ομάδα. Μια διαφοροποίηση που παρατηρείται στη βραδιά του 2008, σε σχέση με εκείνες των δύο επόμενων χρόνων, είναι η χρήση οπτικοακουστικών μέσων²³⁵.

Το 2008 εκφωνήτρια είναι η κ. Μαρία (γραμματέας του συλλόγου τότε, νυν υπεύθυνη χορευτικής ομάδας), ενώ το 2009 και το 2010 είναι η κ. Βαγγελιώ (υπεύθυνη πολιτιστικών εκδηλώσεων).

---

²³³ Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 05.10.10

²³⁴ Όπως ανέφερε η ίδια, αυτό οφείλεται στο ότι «*δεν γίνεται να σε καλούν (σαν σύλλογο) σε ένα μέρος της Ελλάδας και να χορεύεις χορούς από συγκεκριμένες μόνο περιοχές*» (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 05.10.10), γεγονός που δείχνει την προσαρμογή του συλλόγου στις απαιτήσεις της εποχής.

²³⁵ Δεν ήταν η πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκαν οπτικοακουστικά μέσα στις συγκεκριμένες εκδηλώσεις. Στη μικρασιατική βραδιά το 2003 έγινε χρήση βίντεο προβολής, η οποία περιελάμβανε μαρτυρίες από Μικρασιάτες πρόσφυγες πρώτης γενιάς που ζούσαν στη Νέα Αλικαρνασσό. Τα θέματα που θίγονταν από τους πρόσφυγες ήταν η ζωή τους στη Μικρά Ασία, οι σχέσεις τους με τους Τούρκους συντοπίτες τους, η φυγή, η περιπλάνηση και τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα. Η βραδιά είχε τον τίτλο: ‘‘Μνήμες και μαρτυρίες’’ και κατά τη διάρκειά της παρουσιάστηκαν, εκτός από τις μαγνητοσκοπημένες συνεντεύξεις, μικρασιάτικοι χοροί και τραγούδια. Η ίδια εκδήλωση παρουσιάστηκε και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους στο Θεατρικό Σταθμό Ηρακλείου. Λίγα χρόνια μετά, οι συγκεκριμένες μαρτυρίες παρουσιάστηκαν από το σύλλογο σε παρόμοια εκδήλωση με τον ίδιο τίτλο και το καλοκαίρι του 2009.

Οι λόγοι που εκφωνούνταν κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης είναι ένα στοιχείο που πρέπει να εξεταστεί, καθώς σε αυτούς συνοψίζονται οι μνήμες και η ιστορία της συγκεκριμένης ομάδας, μέσα από το ‘‘πρίσμα’’ των ίδιων των διοργανωτών²³⁶.

2008

Τη συγκεκριμένη χρονιά, η μικρασιατική βραδιά είχε τίτλο: «Ο κήπος των επιθυμιών». Η εκδήλωση είχε χωριστεί σε 9 ενότητες: η 1^η ενότητα ονομαζόταν ‘‘Καλώς Ανταμωθήκαμε’’ και οι τέσσερις επόμενες σχετιζόνταν με περιοχές της Μικράς Ασίας. Συγκεκριμένα, η 2^η ενότητα είχε τίτλο ‘‘Αϊβαλί’’, η 3^η ‘‘το Μοσχονήσι’’, η 4^η ‘‘Η Σμύρνη’’ και η 5^η ενότητα ‘‘οι ομορφιές της Μ. Ασίας’’. Ακολουθούσαν: η ενότητα 6 με θέμα τη ‘‘μικρασιατική καταστροφή’’, οι ενότητες 7-8 με θέμα τον ‘‘Ξεριζωμό των προσφύγων’’ και η ενότητα 9 με τίτλο: ‘‘Η νέα ελπίδα – ο οικισμός της Ν. Αλικαρνασσού’’. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης, χρησιμοποιήθηκε και η προβολή βίντεο, το οποίο περιελάμβανε εικόνες από περιοχές της Μικράς Ασίας πριν τη μικρασιατική καταστροφή, (ενότητες 1-5) εικόνες προσφύγων το 1922 (ενότητα 6) και εικόνες από την έλευσή τους στην Ελλάδα (ενότητες 7-8) και ειδικότερα στη Νέα Αλικαρνασσό (ενότητα 9). Όσο διαρκούσε η προβολή υπήρχε και αφήγηση, που ξεκινούσε από την παρουσία του ελληνικού στοιχείου στην Πόλη και αναφερόταν στους τομείς της οικονομίας, των τεχνών και των γραμμάτων. Έπειτα έγινε αναφορά στην αλλαγή που προκάλεσε η μικρασιατική καταστροφή στη ζωή των Μικρασιατών, στην έλευσή τους σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας και στη δημιουργία της καινούριας τους ζωής σε αυτές και ειδικότερα στη Νέα Αλικαρνασσό.

Η σημασία της μνήμης είναι φανερή στον τίτλο της εκδήλωσης αλλά και σε πολλά σημεία της αφήγησης. «Ο κήπος των επιθυμιών» αναφερόταν -σύμφωνα με την αφηγήτρια- στη νοσταλγία για τις επιθυμίες που δε θα πραγματοποιούνταν, «σε γεγονότα όμορφα που θέλουμε να θυμόμαστε αλλά και σε άσχημα, που ενώ θα θέλαμε να ξεχάσουμε, επιβάλλεται να τα υπενθυμίζουμε και να τα ενισχύουμε στην εθνική μας

---

²³⁶Την επιμέλεια των κειμένων, της παράστασης και του προγράμματος έχει η μαέστρος της χορωδίας, η οποία είναι στο σύλλογο τα τελευταία 15 χρόνια. Όπως γράφει η ίδια σε πρόγραμμα παλιότερης εκδήλωσης του συλλόγου: «Η ιστορία της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν για μένα ένα δραματικό γεγονός που μου είχε δημιουργήσει πολλά συναισθήματα αλλά τα βιώματά μου για τον πολιτισμό, τη ζωή και τις ρίζες ήταν άγνωστα! Έχοντας επίγνωση της σημασίας να βρεθώ ενημερωμένη και να γνωρίσω το ιστορικό υπόβαθρο της περιόδου αυτής άρχισα να μελετώ. Ένωσα βαθύτερα την ανάγκη για την αναζήτηση και τη μελέτη των παραδόσεων του μικρασιατικού Πολιτισμού όταν συναναστράφηκα και συνειδητοποίησα την προσπάθεια των ανθρώπων αυτών, των απόγονων Μικρασιατών να μη πεθάνει, να μη χαθεί από τη μνήμη και την καρδιά τους η Μικρά Ασία». (Βλ. Παράρτημα)

μνήμη. Ο κήπος των επιθυμιών δεν μαραίνεται ποτέ γιατί έχει αποτυπωθεί στον χρόνο και του μυαλού τα αυλάκια. Να ταξιδέψουμε με τα φτερά της αγάπης μας για τη Μικρά Ασία. [...] σε ένα πολιτισμό που ακόμα και σήμερα λάμπει γιατί όλοι εμείς, εσείς δεν τον αφήνουμε να σβήσει».

Λίγο πριν το τέλος της βραδιάς (στην ενότητα 9), το λόγο πήρε μία κοπέλα μικρότερης ηλικίας²³⁷, η οποία ανέφερε πως «δεν θέλουμε να σταθούμε στις τότε δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων παππούδων μας που εγκαταστάθηκαν σ' αυτά τα χόματα που ζούμε όλοι σήμερα. Την οικονομική ανέχεια και τις κακουχίες. [...] Να 'μαστε σήμερα. [...] Η πίκρα και η νοσταλγία για την αξέχαστη πατρίδα δεν έδρασαν ανασταλτικά. [...] Σπέρνουμε απόψε σε μια άκρη του κήπου άλλη μία επιθυμία [...] να συνεχίσουμε με τα τραγούδια και τους χορούς μας να συμβάλλουμε στην κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου μας».

2009

Η μικρασιατική βραδιά το 2009 είχε τον τίτλο: «Νοσταλγούμε το παρελθόν - τραγουδάμε το παρόν και το μέλλον». Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί τόσο στον τίτλο, όσο και στην αφήγηση της βραδιάς, κατά την οποία παρατηρείται η προσπάθεια να συνδεθεί το παρόν με το παρελθόν της συγκεκριμένης ομάδας: «87 χρόνια πέρασαν από τότε που ο μικρασιατικός ελληνισμός ξεριζώθηκε από τις προγονικές εστίες του και είναι τούτος ο ξεριζωμός ένα από τα πιο σημαντικά κεφάλαια της νεότερης ιστορίας μας. Εκείνοι που έζησαν μέσα στη θύελλα, φεύγουν ένας ένας και η ζωντανή μαρτυρία τους χάνεται. Χάνονται οι πολιτιστικοί θησαυροί ή βαλσαμώνονται στα ιστορικά αρχεία. Στις μνήμες των ζωντανών σκύψαμε, ακουμπήσαμε με αγάπη και πόνο το αυτί στις καρδιές τους, εκεί που κρατούν τις θύμισες [...]. Από αυτούς τους ανθρώπους πήραμε στοιχεία, με μοναδική μας έγνοια την ανάπλαση ενός κόσμου που χάθηκε για πάντα»²³⁸.

Κατά τη διάρκεια της βραδιάς, τα τραγούδια της χορωδίας και οι χοροί εναλλάσσονταν. Η αφήγηση συνεχίστηκε με αναφορά στον Α' διωγμό των Ελλήνων από την Μικρά Ασία το 1914 και έπειτα από κάποια τραγούδια της χορωδίας, η αφηγήτρια αναφέρθηκε στις ελπίδες που γέννησε η άφιξη του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη αλλά και τις συνέπειες της Μικρασιατικής καταστροφής. Η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα ήταν η επόμενη θεματική της αφήγησης, που τόνιζε

²³⁷Η μικρή ήταν η Βαρβάρα, κόρη της υπεύθυνης πολιτιστικών εκδηλώσεων του συλλόγου.

²³⁸Πρέπει να σημειωθεί ότι η αφηγήτρια έλεγε απέξω όλα τα λόγια της παράστασης, τα οποία η ίδια είχε πει και στη μικρασιατική βραδιά του 2003.

ειδικότερα τις δυσκολίες διαβίωσης: «η αποκατάσταση συνολικά 1,5 εκατομμυρίου προσφύγων σε μία χώρα με πληθυσμό 5 εκατομμυρίων και στην οικονομική κατάσταση που βρισκόταν τότε η Ελλάδα, αποτέλεσε ένα πραγματικό άθλο, μοναδικό παγκοσμίως. Ο δυναμισμός των προσφύγων και η καλή τελικά συνεργασία τους με τους ντόπιους κατοίκους έκαναν το θαύμα τους. Χρόνια δύσκολα για τους πρόσφυγες, ξεκινώντας κυριολεκτικά από το μηδέν, είχαν να φτιάξουν μία καινούρια ζωή και να ξεχάσουν μια άλλη, να την κλείσουν πίσω τους οριστικά [...]. Όμως η λήθη ανέφικτη και η νοσταλγία λύπη και ταυτόχρονα παρηγοριά»²³⁹.

Το 2009 ο σύλλογος συμπλήρωσε 30 χρόνια παρουσίας και η βραδιά ολοκληρώθηκε με την αναφορά στις προσπάθειες του συλλόγου αυτά τα χρόνια να επιτύχει την «ισορροπία ανάμεσα στο μουσειακό και το ζωντανό, καθώς τα κοινωνικά δρώμενα αλλοιώνονται συνεχώς. Μέλημά μας η διάδοση και η διάσωση. [...] Η χορωδία και η χορευτική μας ομάδα ιδρύθηκαν από ανθρώπους απλούς, χωρίς ιδιαίτερες μουσικές και χορευτικές γνώσεις αλλά με άφθονη αγάπη και μεράκι για να κρατήσουν ζωντανά στη ζωή μας τους μικρασιάτικους χορούς και τα τραγούδια. [...] Η μουσική δεν έχει σύνορα, έχει όμως τόπο καταγωγής. Με σεβασμό, αγάπη και μεράκι προσπαθούμε να διατηρήσουμε και να διασώσουμε τη μουσική, τους χορούς αλλά και τα τραγούδια των προγόνων μας».

2010

Το καλοκαίρι του 2010 η μικρασιατική βραδιά είχε τον τίτλο «ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΙ ΚΑΙ ΛΑΒΕΙΝ. Ιστορία - Παράδοση - Ταυτότητα»²⁴⁰. Παρατηρεί κανείς από την ονομασία που δόθηκε στη βραδιά ότι χρησιμοποιήθηκαν έννοιες στενά συνδεδεμένες με τη μνήμη. Όπως ανέφερε και η αφηγήτρια της βραδιάς, «η συνεργασία του τμήματος του χορού αλλά και τις χορωδίας έχει στόχο την ανάδειξη του λαϊκού πνεύματος, ως εφалτήριο για το παραδούναι και λαβείν στον πολιτισμό, στις παραδόσεις και την ταυτότητα των επερχόμενων γενεών».

Η μικρασιατική βραδιά ήταν χωρισμένη σε ενότητες. Στην πρώτη ενότητα (ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΙ) παρουσιάστηκε ο μικρασιάτικος γάμος με όλη την προετοιμασία και το τελετουργικό του. Η συνέχεια περιελάμβανε το σμυρναϊκό νανούρισμα

²³⁹ Από την παρουσίαση δεν έλειπαν και οι αναφορές στη μουσική παράδοση των προσφύγων, όσον αφορά το ρεμπέτικο και το λαϊκό τραγούδι, τόσο από τη χορωδία όσο και από την αφηγήτρια.

²⁴⁰ Η συγκεκριμένη μουσικοχορευτική παράσταση παρουσιάστηκε ξανά, εν όψει του εορτασμού της ημέρας μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε Ηράκλειο, στο μικρό Κηποθέατρο «Μάνος Χατζηδάκης» στις 17 Σεπτεμβρίου με ελεύθερη είσοδο για το κοινό (Πατρίς, φ.19093/16.09.2010).

(ενότητα 2). Η επόμενη ενότητα είχε τον τίτλο: «Ο έρωτας Ελλήνων με Αλλόφυλους σύνοικους στη Σμύρνη» και ακολούθησε η ενότητα που αναφερόταν στη μουσική κίνηση στη Σμύρνη με τραγούδια δημοτικά, αστικά και επιτυχίες της εποχής. Η ενότητα 5 περιείχε επιλεγμένα μικρασιάτικα τραγούδια. Η βραδιά ολοκληρώθηκε με την 6^η ενότητα (...και ΛΑΒΕΙΝ) που είχε τίτλο: «Οι χοροί και τα τραγούδια καλά κρατούν». Στην εκδήλωση τα μέλη της χορευτικής ομάδας συμμετείχαν στα δρώμενα που αφορούσαν το γάμο και χόρεψαν μικρασιάτικους χορούς, ενώ η χορωδία ερμήνευσε τα τραγούδια της κάθε ενότητας²⁴¹.

Η βραδιά ολοκληρώθηκε με την αποφώνηση της αφηγήτριας, η οποία αναφερόταν στην ευθύνη του συλλόγου να μεταδώσει στους νεώτερους όσα έμαθαν από τους παλιότερους, δίνοντας έμφαση στη μουσική παράδοση: *«τώρα είναι η ευθύνη που βαραίνει. [...] Ο σματάς της καρδιάς δεν ελέγχεται σε όλους εμάς που επιμένουμε Μικρασιάτικα και νιώθουμε ευλογημένοι και πειστωμένοι. [...] Μας ενδιαφέρει να συνεχίσουμε να παραδίνουμε αυτά που λάβαμε και οι χοροί και τα τραγούδια καλά να κρατούν»*.

Σε αυτό το σημείο είναι εμφανές το “καθήκον να θυμόμαστε” που αναφέρει ο Augé, το οποίο συναντάμε στους απογόνους κοινωνικών ομάδων, που επιδιώκουν να διατηρήσουν στη μνήμη κάποιο γεγονός του παρελθόντος, που δεν έχουν βιώσει άμεσα οι ίδιοι (Augé 2008: 87-88).

Η ΜΝΗΜΗ ΟΠΩΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Από την ανάλυση των μικρασιατικών βραδιών διακρίνει κανείς την επιλεκτικότητα και την κατασκευαστική λειτουργία της μνήμης στη διαμόρφωση του ξεχωριστού παρελθόντος της ομάδας των Μικρασιατών. Από τις εκδηλώσεις του συλλόγου, γίνεται φανερή η διαμόρφωση, από τους απογόνους των Μικρασιατών προσφύγων, μιας νοσταλγικής εικόνας για τις «χαμένες πατρίδες». Παρόλο που οι ίδιοι δεν τις γνώρισαν άμεσα, απέκτησαν όμως, μέσω των αφηγήσεων, συναισθήματα συγκίνησης γι’ αυτές, τα οποία είναι έκδηλα και στις τρεις μικρασιατικές βραδιές που μελετήθηκαν. Παρατηρούμε μάλιστα να συμβαίνει αυτό που έχει επισημάνει και ο Connerton, σχετικά με τις τελετουργικές τελετές στη σύγχρονη εποχή: «έχουμε επινοημένες τελετές που διεκδικούν τη συνέχεια με ένα κατάλληλο ιστορικό

²⁴¹Ένα στοιχείο που πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι η θέση των καθισμάτων είναι σε παράταξη στις μικρασιατικές βραδιές, ενώ στις υπόλοιπες βραδιές υπάρχουν τραπέζια σε όλο τον χώρο και μπορούν όσοι θέλουν να αγοράσουν φαγητό.

παρελθόν» (Connerton 1989: 51) και έχουν μια διάθεση νοσταλγίας (Connerton 1989: 64).

Στις μικρασιατικές βραδιές του συλλόγου, παρατηρούμε να δίνεται έμφαση κυρίως στις μουσικές παραδόσεις των Μικρασιατών, καθώς οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις στρέφονται κυρίως στα τραγούδια και τους χορούς, διαδίδοντας έτσι τη μικρασιατική παράδοση στις νεότερες γενιές. Με παρόμοια μάλιστα φράση κλείνει και η αφήγηση της μικρασιατικής βραδιάς του 2008²⁴².

Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στα μέσα αυτά (χορό - τραγούδι), επειδή ο σύλλογος ως ένας «μνημονικός τόπος», που αναπαράγει την ταυτότητα στη βάση μιας τελετουργικής μνήμης, δίνει ιδιαίτερη έμφαση σ' αυτούς τους τομείς για τη διάδοσή της. Όπως διαπιστώνεται μάλιστα, τα τραγούδια και οι χοροί των Μικρασιατών αποτελούν την παράδοσή τους, είναι κομμάτια της πολιτιστικής τους κληρονομιάς, στην οποία η μνήμη έχει ενσωματωθεί. Μέσα από το τραγούδι και το χορό επιτυγχάνεται η μεταφορά αυτής της κληρονομιάς από γενιά σε γενιά, με σκοπό τη διατήρησή της. Ενσωματώνουν, επομένως, την ιδιαίτερη ταυτότητα των προσφύγων και την ιστορία τους.

B) Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΟΠΩΣ ΑΠΟΤΥΠΩΝΕΤΑΙ ΣΕ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ

B1. Η σημασία των προσωπικών αφηγήσεων

Η αφήγηση ασκεί σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της απομνημόνευσης. Η μνήμη ορίζεται ως μηχανισμός «διαχείρισης» του παρελθόντος, ο οποίος έχει τις δικές του τεχνικές συντήρησης για να υπάρχει και να ενσωματώνεται στο σύστημα αξιών (Μπενβενίστε 1999β: 127).

Οι βιογραφικές αφηγήσεις συνιστούν ένα διαμεσολαβημένο πρωτογενές υλικό και όχι αντικειμενικοποιημένα δεδομένα, που μας μεταφέρουν άμεσα στην κοινωνική πραγματικότητα του παρελθόντος. Συνιστούν επομένως τρόπους βίωσης του παρελθόντος από την πλευρά των ατόμων. Τα άτομα επενδύουν στις αφηγήσεις του παρελθόντος, με αποτέλεσμα να αναπλάθουν το παρελθόν, μέσα από μια παροντική οπτική. «Η ατομική ιστορία ζωής διαπλέκεται με συλλογικές εμπειρίες ιδιαίτερων

---

²⁴² «Σπέρνουμε απόψε σε μια άκρη του κήπου άλλη μία επιθυμία [...] να συνεχίσουμε με τα τραγούδια και τους χορούς μας να συμβάλλουμε στην κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου μας» (Βλ. σελ. 88 εργασίας).

κοινωνικών ομάδων και η ατομική ταυτότητα νοηματοδοτείται μέσα σε μια δομημένη κοινωνική πραγματικότητα.» (Ζαϊμάκης 2008: 159).

Η συγκρότηση της μνήμης είναι, επομένως, το προϊόν μιας διαδικασίας επιλογών. Οι πληροφορίες που συγκροτούνται ως μνήμη είναι αυτές που έχουν νόημα, που είναι σημαντικές για τα άτομα κατά τη διαδικασία βίωσης των γεγονότων. Οι αναμνήσεις των ατόμων όμως, συνιστούν εξίσου απόπειρες μιας αναδρομικής απόδοσης νοήματος στη βιωμένη ιστορία (Ανδριάκαινα 2001: 38-39).

Η μνήμη επηρεάζεται έντονα από τους λόγους και τις εμπειρίες του παρόντος. Αυτό καθιστά τη μνήμη μια αρκετά περίπλοκη κατασκευή, αλλά και μια πολύ ενεργή διαδικασία. (Collard 1993: 387) Το υλικό της μνήμης, στη βάση του οποίου παράγεται η αφήγηση, αφορά στοιχεία του παρελθόντος, τα οποία έχουν ήδη γίνει αντικείμενο ερμηνείας κατά τη διαδικασία βίωσής τους από τα κοινωνικά υποκείμενα (Ανδριάκαινα 2001: 41). Η μνήμη (και η λήθη) συνιστά το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας επιλογής. Η επιλογή μπορεί να αφορά μια διαδικασία κατά την οποία εμπλέκεται ενεργά ο αφηγητής, να είναι μια συνειδητή απόκρυψη ορισμένων στοιχείων του παρελθόντος. Μπορεί, επίσης, να συνδέεται με την εξουσία, να ακολουθεί τις προσωπικές συμπάθειες ή τις πολιτικές σκοπιμότητες. Τα άτομα κατασκευάζουν το παρελθόν τους, αλλά η αφήγησή του διαμεσολαβείται από έναν κώδικα βάσει του οποίου επιλέγονται, οργανώνονται και επανερμηνεύονται οι συσσωρευμένες στη μνήμη πληροφορίες (Ανδριάκαινα 2001: 43).

B2. Μαρτυρίες Μικρασιατών

- Η μνήμη στα άτομα ηλικία 45 ετών και άνω

Οι κύριες θεματικές που αναπτύχθηκαν γύρω από τη μνήμη κατά τις συνεντεύξεις σχετίζονται κυρίως με τις δυσκολίες, τα έθιμα, τα τραγούδια και τα φαγητά των προσφύγων πρώτης γενιάς. Μόνο η αφήγηση της κ. Παγώνα²⁴³ επικεντρώθηκε αποκλειστικά στα μικρασιατικά έθιμα, με αυτά του γάμου να αποτελούν ένα παράδειγμα διατήρησης της μικρασιατικής κληρονομιάς, που εφαρμόζεται ακόμα και σήμερα, σύμφωνα με την ίδια (Συνέντευξη με κ. Παγώνα, 16.05.11). Σύμφωνα και με την κ. Βαγγελιώ, «*ακόμα και σήμερα, γάμους, νυφιστόλια κτλ, οι μικρασιατίκες*

---

²⁴³Η κ. Παγώνα είναι 60-65 ετών, έχει άλλη μία αδερφή, έχει μικρασιατική καταγωγή από τη γιαγιά της, έχει δύο παιδιά και ο σύζυγός της είναι βλάχικης καταγωγής. Η ίδια ακολούθησε το επάγγελμα της γιαγιάς της και έγινε κομμώτρια. (η κ. Παγώνα φαίνεται πως είχε ως πρότυπο τη γιαγιά της, αν κρίνει κανείς από τις συχνές αναφορές προς εκείνη).

οικογένειες τα κάνουν με τον μικρασιατικό τρόπο» (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

Ωστόσο, η μαρτυρία του κ. Κώστα²⁴⁴ δεν συμπίπτει με τις προαναφερθείσες, καθώς ανέφερε ότι γάμοι με μικρασιατικά έθιμα - στοιχεία γίνονταν μέχρι την κατοχή, καθώς μέχρι τότε οι γάμοι ήταν καθαρά μεταξύ προσφύγων. Όταν τα επόμενα χρόνια ξεκίνησαν γάμοι μεταξύ Μικρασιατών και Κρητικών, τα κρητικά έθιμα, σύμφωνα με τον ίδιο, υπερίσχυσαν (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11).

Αν και οι Μικρασιάτες φρόντισαν να ενσωματωθούν στην τοπική κοινωνία, η διατήρηση της ξεχωριστής τους ταυτότητας ήταν, όπως είδαμε, ένα σημαντικό στοιχείο για τους ίδιους. Οι γάμοι μεταξύ Μικρασιατών και Κρητικών άργησαν να γίνουν, εξαιτίας των αρνητικών σχέσεων που υπήρχαν ανάμεσα στις δύο κοινωνικές ομάδες. Όταν μάλιστα άρχισαν να συνάπτονται, ακουγόταν συχνά και από τις δύο μεριές η φράση: *«πήρε δικό/η μας;»*, δηλώνοντας με αυτό τον τρόπο την διάκριση Μικρασιατών - ντόπιων. Όπως είπε μάλιστα η κ. Σεβαστή²⁴⁵: *«Ακόμα και τώρα μας ξεφεύγει και το λέμε. “Πήρε δικό μας;” Έτσι το νιώθουμε, έτσι το νιώθανε και οι πιο μεγάλοι»* (Συνέντευξη με κ. Σεβαστή, 30.05.11).

Από τις συνεντεύξεις διαπιστώνεται η ανάγκη αυτών των ανθρώπων να διασώσουν ό, τι έμαθαν από τους γονείς και τους παππούδες τους. Αν και η συγκεκριμένη ανάγκη δεν εκφράζεται από όλους τους Μικρασιάτες με τον ίδιο τρόπο και στον ίδιο βαθμό, διακρίνεται ωστόσο από τα λεγόμενά τους. Από τις λεπτομερείς και παραστατικές αφηγήσεις των ατόμων της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας, γίνεται φανερό πως η μικρασιατική μνήμη ανακαλείται αβίαστα, χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια από τα άτομα να θυμηθούν γεγονότα και ιστορίες. Οι μνήμες από τους

---

²⁴⁴Ο κ. Κώστας είναι 80-85 ετών, έχει έναν αδερφό μικρότερο και μία μεγαλύτερη αδερφή (γεννημένοι το 1933 και το 1926 αντίστοιχα), είναι Μικρασιάτης β' γενιάς και από τους δύο γονείς, έχει τρία παιδιά και η σύζυγός του είναι επίσης Μικρασιάτισσα β' γενιάς. Οι γονείς του ίδιου και της συζύγου του, ήρθαν από τη Μικρά Ασία το 1922 και τους πάντρεψαν με προξενικό, όπως συνέβη και με άλλους πρόσφυγες (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11).

²⁴⁵Η κ. Σεβαστή είναι 70-75 ετών, προσφυγικής καταγωγής (β' γενιάς) και από τους δύο γονείς, μοναχοπαίδι. Ο πατέρας της ήταν 12-13 χρονών το 1922, όταν ήρθε ως πρόσφυγας. Οι δύο οικογένειες είχαν έρθει νορρίτερα στην Ελλάδα, το 1914 και είχαν πάει στην Κω. Όταν τα πράγματα στη Μικρά Ασία ηρέμησαν, γύρισαν πίσω. Έφυγαν όμως ξανά το 1916 και ξαναπήγαν στην Κω, όπου το 1922 τους βρήκε η μικρασιατική καταστροφή. Όταν το 1922 ήρθαν και άλλες οικογένειες στην Κω, άκουσαν πως στην Κρήτη ήταν πολύ ωραία, ότι είχε δουλειές και έτσι τους μετέφερε ένα γαλλικό καράβι στο Ηράκλειο.

Παντρεύτηκε με Μικρασιάτη, επειδή όμως έμεινε νωρίς χήρα, ασχολήθηκε με τις επιχειρήσεις του συζύγου της και πλέον είναι συνταξιούχος. Έχει μία κόρη, η οποία είναι παντρεμένη επίσης με Μικρασιάτη. Όπως τόνισε μάλιστα, θεωρεί πολύ σημαντικό, που είναι από μια καθαρά μικρασιατική οικογένεια και έχει ιδιαίτερη σημασία για την ίδια που διατηρήθηκε και συνεχίστηκε αυτό και με την κόρη και τον γαμπρό της. Λίγες είναι πλέον, όπως μου είπε, οι καθαρά μικρασιατικές οικογένειες σαν τη δική της, καθώς οι περισσότερες είναι "μικτές", από τους γάμους που έγιναν μεταξύ ντόπιων και προσφύγων (Συνέντευξη με κ. Σεβαστή, 30.05.11).

γονείς ή/και τους παππούδες έχουν ενσωματωθεί στον τρόπο ζωής τους, γεγονός που παρατηρείται να συμβαίνει με όλους τους ερωτώμενους 45 ετών και άνω²⁴⁶.

Στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας ειδικότερα, ο τόνος της φωνής αλλάζει ανάλογα με το αντικείμενο της συζήτησης. Γίνεται πιο ήρεμος και συγκινησιακά φορτισμένος, εκφράζει τη νοσταλγία τους για όσα αφηγούνται και ανήκουν στο παρελθόν. Γίνεται πιο δραματικός, όταν αναφέρονται στο πώς ήρθαν οι πρόγονοί τους στην Κρήτη και συχνά παρατηρείται μια ταύτιση με τις εμπειρίες των δικών τους, παρόλο που δεν τις έχουν ζήσει άμεσα οι ίδιοι. Αυτό διαπιστώνεται και από τη χρήση εναλλάξ του α' και του γ' πληθυντικού.

Η κ. Παγώνα περιγράφει τον τρόπο φυγής των προγόνων της από την Μικρά Ασία με τέτοια παραστατικότητα, σα να ήταν δική της ανάμνηση²⁴⁷. Ο κ. Κώστας θυμάται τις αφηγήσεις της μητέρας του λέγοντας: *«Μου 'λεγε η μάνα μου, ήρθανε σε μία βάρκα μέσα -δεν ξέρω πόσοι ήτανε- και μέχρι να πάνε οι μισοί πέσανε κάτω. Και ήταν καρβουνιάρικα τότε και είχαν γίνει όλοι κατάμαυροι από την κάπνα. Και ταξιδεύανε δεν ξέρω και 'γω πόσες μέρες για να φτάσουν»* (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11).

Η κ. Σεβαστή περιγράφει τις ημέρες που οι δικοί της έμεναν πρόχειρα στο λιμάνι του Ηρακλείου: *«Κάτω στο λιμάνι, εκεί που ήτανε τα αλατάδικα, εκεί τους είχανε βάλει. Κάθε οικογένεια χώριζε την οικογένειά της από την διπλανή με μια κουβέρτα. Με τις κουβέρτες που τους είχαν δώσει και με ζύλα έκαναν μπερντέδες. Έμειναν εκεί για πολύ καιρό»* (Συνέντευξη με κ. Σεβαστή, 30.05.11).

Όσον αφορά στις σχέσεις ντόπιων και προσφύγων, πρέπει να σημειωθεί ότι η κ. Παγώνα ήταν η μόνη που επεσήμανε τη βοήθεια των Κρητικών προς τους πρόσφυγες και μίλησε μόνο με θετικά λόγια για την υποδοχή των πρώτων στους δεύτερους. Η χρήση του α' πληθυντικού προσώπου, όταν αναφέρεται στη θερμή αυτή υποδοχή, δείχνει πόσο οι αφηγήσεις των προγόνων της έχουν επηρεάσει την ίδια. *«Μας αγκαλιάσανε»* ανέφερε, επαινώντας τους Κρητικούς για τη στάση τους.

Οι αφηγήσεις των υπόλοιπων Μικρασιατών, επικεντρώθηκαν στην άσχημη αντιμετώπιση των προγόνων τους από τους ντόπιους. Η αφήγηση της κ. Βαγγελιώς διαφέρει από αυτήν της κ. Παγώνας, καθώς δεν επικαλείται τη φιλοξενία των

²⁴⁶Βλ. Συνέντευξη με κ. Παγώνα, 16.05.11, συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ 27.05.11, Συνέντευξη με κ. Νικομάχη και κ. Σεβαστή, 30.05.11, Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11.

²⁴⁷Όπως αναφέρει η κ. Παγώνα, η γιαγιά της φεύγοντας από τη Μικρά Ασία, είχε προνοήσει και είχε ζυμώσει ψωμί, μέσα στο οποίο είχε κρύψει λίρες. Την ώρα που έμπαιναν στις βάρκες για να φύγουν, τη σταμάτησε ένας Τούρκος και της ζήτησε να του δώσει ένα κομμάτι. Στη συνέχεια η κ. Παγώνα αφηγείται τους διαλόγους που ακολούθησαν, με λεπτομερείς περιγραφές (Συνέντευξη με κ. Παγώνα, 16.05.11).

Κρητικών κατά την εγκατάσταση των προσφύγων. Αντίθετα, αναφέρει το ρατσισμό, το φόβο και την εχθρότητα που υπήρχε, επειδή οι ντόπιοι θεωρούσαν ότι οι πρόσφυγες θα πάρουν τις περιουσίες των Τουρκοκρητικών, στις οποίες οι πρώτοι είχαν βλέψεις. Η ίδια εξήγησε αυτή τη συμπεριφορά, λέγοντας πως για αυτό το λόγο –όπως και εξαιτίας των ασθενειών τους- τους έστειλαν να μείνουν μακριά από το Ηράκλειο. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά: «Δεν μας θέλανε κοντά τους οι Κρητικοί²⁴⁸» (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

Ο κ. Κώστας αναφέρει για το ίδιο θέμα: «Οι Κρητικοί στην αρχή δεν τους θέλανε, έλεγαν ότι τους πήραμε τη θέση, ήταν πιο έξυπνοι (οι Μικρασιάτες) στην αγροτική δουλειά και κάπως ζηλεύανε. Παρόλο που (οι Κρητικοί) μάθανε από αυτούς πολλά πράγματα. [...] Παρόλα αυτά όμως παντρέψανε και παιδιά τους με Μικρασιάτες. Όχι αμέσως, μετά από κάμποσα χρόνια, μέχρι να κατασταλάξουν αυτοί οι άνθρωποι, να πάρουν και την απόφαση ότι δεν ξαναπάνε εκεί πέρα» (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11). Στις συγκεκριμένες αφηγήσεις παρατηρούμε τη χρήση ταυτόχρονα του α' και γ' πληθυντικού, η οποία μπορούμε να πούμε ότι δηλώνει ένα είδος “διπλής” ταυτότητας.

Η ζήλια των ντόπιων απέναντι στους πρόσφυγες εκφράζεται και στη συνέντευξη με την κ. Νικομάχη²⁴⁹ και την κ. Σεβαστή²⁵⁰. Όπως ανέφεραν, η νοοτροπία των προσφύγων δεν εναρμονιζόταν με εκείνη των ντόπιων, για αυτό και υπήρχε αρνητική στάση απέναντί στους πρώτους. Αναφέρουν χαρακτηριστικά: «Μας έλεγαν (οι γονείς) τις δυσκολίες, μας έλεγαν τι βρήκαν, το πιο σπουδαίο όμως ήταν η κακία. Εδώ ζηλεύανε κιόλας. Σου λέει “ήρθατε εσείς οι πρωτευουσιάνοι, οι Σμυρνιοί, οι προχωρημένοι²⁵¹”. Οι ιστορίες μας, τα παραμύθια μας ήταν αυτά. Οι παππούδες που μας μεγαλώσανε, αυτά τα κάνανε παραμύθια και μας τα μεταφέρανε. Εμείς έτσι τα ξέρουμε» (Συνέντευξη με κ. Νικομάχη και κ. Σεβαστή 30.05.11).

²⁴⁸Η χρήση και από την κ. Βαγγελιώ του α' πληθυντικού προσώπου στην αφήγηση της, δείχνει την ταύτιση με τους προγόνους τους και το πώς έχουν ενσωματωθεί οι μνήμες τους στις δικές της.

²⁴⁹Η κ. Νικομάχη είναι 60-65 ετών, δεν εργαζόταν (οικιακά) και τώρα είναι συνταξιούχος. Είναι Μικρασιάτισσα β' γενιάς και ήταν και οι δύο γονείς της Μικρασιάτες. Ο πατέρας της συγκεκριμένα ήρθε 16 χρονών από τη Σμύρνη. Είναι πέντε αδέρφια και όλα –όπως και η ίδια- έχουν παντρευτεί με Κρητικούς. Έχει τρεις γιούς.

²⁵⁰Η κ. Νικομάχη και η κ. Σεβαστή είναι μέλη της χορωδίας του συλλόγου τα τελευταία 15 και πλέον χρόνια. Όπως είπαν, η κ. Νικομάχη είναι σε χορωδίες από το 1994, ενώ η κ. Σεβαστή από ακόμα πιο παλιά. Οι ίδιες είναι και μέλη της χορωδίας του μικρασιατικού συλλόγου Ηρακλείου «Ο Άγιος Πολύκαρπος», η κ. Σεβαστή μάλιστα είναι και στο διοικητικό συμβούλιο του συγκεκριμένου συλλόγου (Συνέντευξη με κ. Νικομάχη και κ. Σεβαστή, 30.05.11).

²⁵¹Όπως αναφέρει και η Hirschon, οι πρόσφυγες από το πρώτο διάστημα, «άρχισαν να διαμορφώνουν αρνητική γνώμη για τους γηγενείς Έλληνες, κάτι που εκείνοι ανταπέδιδαν, με βάση όμως άλλα κριτήρια» (Hirschon 2004: 53). Αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι οι συνθήκες στο ελληνικό κράτος τότε, εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων τη δεκαετία 1912-22, ήταν πολύ άσχημες, γεγονός που ερχόταν σε αντίθεση με τον πλούτο και την πολυμορφία των κοσμοπολιτικών πόλεων της Μικράς Ασίας (Hirschon 2004: 53).

Όπως αναφέρει ο Λαδόπουλος, σύμφωνα με μαρτυρίες προσφύγων τρίτης γενιάς, «το να ακούν ιστορίες από τους μεγαλύτερους για τις πατρίδες ήταν ένας τρόπος διασκέδασης». Πολλοί μάλιστα είναι εκείνοι που σήμερα επιθυμούν να επισκεφθούν τους τόπους αυτούς έστω για μια φορά και να δουν τα μέρη, για τα οποία άκουγαν τόσες ιστορίες (Λαδόπουλος 2010: 168, 169-170).

Οι μνήμες από τη Μικρά Ασία είχαν περάσει στα παιδιά των προσφύγων σε τέτοιο βαθμό, που όπως επισημαίνει και η κ. Σεβαστή: «Όταν πρωτοπήγα στη Μικρά Ασία, βρήκα το σχολείο του μπαμπά μου, με κλειστά μάτια. Μέσα στο σπίτι τα ακούγαμε συνέχεια» (Συνέντευξη με κ. Σεβαστή, 30.05.11). Η ίδια τόνισε ακόμη πως όταν πηγαίνει στη Μικρά Ασία: «Νιώθω ωραία φτάνει να περάσω τα σοκάκια, να βλέπω αριστερά δεξιά τις καμαρωτές πόρτες και να λέω μέσα εδώ μεγάλωσαν οι γονείς μας. [...] Όταν πήγα την κόρη μου (στη Μικρά Ασία), λέει εντάξει, αλλά δεν θέλω να ξαναπάω»²⁵² (Συνέντευξη με κ. Σεβαστή, 30.05.11).

Οι αφηγήσεις εστιάζονται κυρίως στις δυσκολίες που πέρασαν οι πρόγονοί τους και δίνουν έμφαση στον αγώνα τους για επιβίωση²⁵³. Διακρίνεται, επίσης, το στοιχείο του ανταγωνισμού που υπήρχε μεταξύ Μικρασιατών και ντόπιων, αλλά και το στοιχείο της ανωτερότητας που θεωρούσαν πως χαρακτήριζε τους πρώτους από τους δεύτερους, γεγονός που επισημαίνει και ο Ζαϊμάκης: «σήμερα, πολλές δεκαετίες αργότερα, στη συλλογική μνήμη ανακαλείται αυτό το συγκρουσιακό πλαίσιο. [...] Ορισμένοι γηγενείς ισχυρίζονται ότι οι πρόσφυγες πλούτισαν εκμεταλλευόμενοι τα καλύτερα κτήματα και χωράφια που δόθηκαν άδικα σε αυτούς. [...] Από την άλλη, οι πρόσφυγες τονίζουν ότι η γη και τα χωράφια αξιοποιήθηκαν χάρη στη δική τους φιλοπονία και εργατικότητα²⁵⁴ και υποστηρίζουν ότι έφεραν γνώσεις και πολιτισμό στους ντόπιους» (Ζαϊμάκης 2008b: 114). Στις αφηγήσεις επισημαίνονται τα θετικά γνωρίσματα των Μικρασιατών προσφύγων και τονίζεται το ζήτημα της ηθικής²⁵⁵, η σημασία του θεσμού της οικογένειας, η νοικοκυροσύνη αλλά και η εργατικότητα των πρώτων προσφύγων, οι οποίοι ξεκίνησαν να φτιάχνουν τη ζωή τους από την αρχή, χτίζοντας –όπως συνέβη και με τη Νέα Αλικαρνασσό- οι ίδιοι τα σπίτια, τις

²⁵² Παρατηρείται σε αυτό το σημείο η διαφορετική σημασία που προσδίδουν οι Μικρασιάτες νεότερης γενιάς στο παρελθόν τους, όπως θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα και στη συνέχεια.

²⁵³ Βλ. Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11, Συνέντευξη με κ. Σεβαστή και κ. Νικομάχη, 30.05.11, Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11.

²⁵⁴ Σύμφωνα με τον Κατσάπη: «δευτερεύοντα πολιτισμικά χαρακτηριστικά απέκτησαν θεμελιώδη σημασία για τους πρόσφυγες όσον αφορά την αυτοεκτίμησή τους και τη συντήρηση ή τη συγκρότηση μιας ταυτότητας». Τέτοια χαρακτηριστικά ήταν η εργατικότητα, η ευσέβεια, η νοικοκυροσύνη, η θρησκευτικότητα (Κατσάπης 2003: 116).

²⁵⁵ Βλ. Συνέντευξη με κ. Σεβαστή, 30.05.11, Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11.

εκκλησίες, το οδικό τους δίκτυο. «*Ήταν νοικοκυραίοι, τίμιοι. [...] Ήταν πολύ εργατικοί, πρώτης τάξεως γεωργοί στη σταφίδα και στα αμπέλια. Γενικά αυτή η “πάστα” Μικρασιάτες ήταν πάρα πολύ εργατικοί, καθαροί και νοικοκυραίοι. [...] Οι Τουρκοκρητικοί δεν ζέρανε από αμπέλια, οι Μικρασιάτες έφεραν εδώ την καλλιέργεια της σταφίδας, τα περιβόλια. Αυτοί εδώ (οι Κρητικοί) είχαν μόνο ελιές και χαρουπιές. Όλα που έδωσαν στους Μικρασιάτες ήταν χαρούπια και βουνά, ακαλλιέργητα όλα» (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11).*

Σύμφωνα και με την κ. Βαγγελιώ, οι πρόσφυγες ήταν «*πολιτισμένοι άνθρωποι, οι οποίοι από εκεί φύγανε νοικοκυραίοι, -είχανε περιουσίες, τις δουλειές τους, τα καΐκια τους, ήτανε άρχοντες- και βρεθήκανε εδώ, να τους θεωρούν ζητιάνους και αλήτες*²⁵⁶. [...] *Μικρασιάτες ήρθαν πολλοί στην Κρήτη και πολλά χωριά της ενδοχώρας κατοικούνται από Μικρασιάτες. Ήρθαν εδώ και δίδαξαν στους ντόπιους πολιτισμό και νοικοκυριό» (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).*

Ανάλογες μαρτυρίες παραθέτει και η Hirschon από συνεντεύξεις με Μικρασιάτες της Κοκκινιάς: «*Πριν να έλθουμε εμείς τι ήταν αυτοί; Εμείς τους ανοίξαμε τα μάτια. [...] Εμείς τους μάθαμε τα πάντα» (Hirschon 1993: 350) «Εμείς οι Μικρασιάτες είμαστε γνωστοί νοικοκύρηδες» (Hirschon 2004: 40). Όπως αναφέρει μάλιστα η ίδια, τέτοιες δηλώσεις που σχετίζονται με το νοικοκυριό, επισημαίνουν «*την έμφαση που δίνεται στο σπίτι ως κέντρο της προσωπικής δέσμευσης και το σπουδαίο ρόλο των πολιτισμικών αξιών. [...] Αναδεικνύουν επίσης τη σημασία που είχε στη συνείδηση των Μικρασιατών η πεποίθησή τους ότι διαθέτουν μια ξεχωριστή παράδοση*²⁵⁷» (Hirschon 2004: 40). Οι απόψεις αυτές φαίνεται να εκφράζουν την πλειοψηφία των προσφύγων όχι μόνο στην Κρήτη αλλά και στις άλλες περιοχές της Ελλάδας, που εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες. Η Hirschon αναφέρει ότι «*επανειλημμένα μου έλεγαν ότι τη μεγαλύτερη πρόοδο που σημειώθηκε στην ελληνική ζωή την έφεραν οι πρόσφυγες. [...] Στις αντιλήψεις τους για τη διαφορά τους περιλαμβάνονταν ακόμη οι καλοί τρόποι, η συμπεριφορά και ιδιαίτερα η μαγειρική, μια παράδοση που την τηρούσαν με μεγάλη επιμονή πολλές μειονότητες» (Hirschon 1993: 350).**

²⁵⁶Για τα αρνητικά γνωρίσματα που οι ντόπιοι απέδιδαν στους πρόσφυγες, βλ. Ζαϊμάκης Γ. 2008: 115.

²⁵⁷Όπως αναφέρει η Hirschon, οι πρόσφυγες, αποκαλώντας τους εαυτούς τους «Μικρασιάτες», «*αυτοπροσδιορίζονταν ως αποδέκτες μιας ιδιαίτερης πολιτισμικής κληρονομιάς, που συνδεόταν με τον τόπο καταγωγής τους», τα χαρακτηριστικά της οποίας αποτέλεσαν τη βάση για την αίσθηση της ιδιαίτερής τους ταυτότητας (Hirschon 2004: 54). Όταν αυτοχαρακτηρίζονταν ως Μικρασιάτες, «εξέφραζαν την αίσθηση της πολιτισμικής τους διαφοράς, που πήγαζε από το παρελθόν και τις εμπειρίες τους, από την παράδοση και την κληρονομιά τους, στοιχεία που τα αντιλαμβάνονταν ως ουσιαστές διαφορικές από τα αντίστοιχα των γηγενών Ελλήνων» (Hirschon 2004: 63).*

Η νοικοκυροσύνη, η φιλοξενία, η εργατικότητα και οι καλές σχέσεις μεταξύ των Μικρασιατών, αποτυπώνονται και στα λόγια της κ. Παγώνας, μέσα από διάφορα παραδείγματα που χρησιμοποιεί (Συνέντευξη με κ. Παγώνα, 16.05.11).

Οι πρόσφυγες μετέφεραν μαζί τους από τη Μικρά Ασία ιερά εικονίσματα, «εκκλησίες» ακόμα και πέτρες, όλα εκείνα τα στοιχεία που θα βοηθούσαν στην ανακατασκευή ενός νέου, γεμάτου νοήματος περιβάλλοντος (Hirschon 2004: 76). Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων με την κ. Παγώνα, με τον κ. Κώστα²⁵⁸ και την κ. Σεβαστή²⁵⁹, έγιναν αναφορές στην πίστη των Μικρασιατών και στις «θαυματουργές εικόνες» που μετέφεραν οι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία²⁶⁰. Στις αφηγήσεις, εκφράζεται και η σημαντική θέση που κατέχει η εκκλησία του Αγίου Νικολάου στη ζωή των Μικρασιατών της περιοχής. Όπως αναφέρεται και στο βιβλίο που εκδόθηκε από το Δήμο της περιοχής, η ύπαρξη του συγκεκριμένου ναού αποτελεί «στολίδι για την πόλη της Νέας Αλικαρνασσού, συνάμα όμως αποτελεί και ένα σημείο μνήμης και αναφοράς του παρελθόντος, ένα παρελθόν που δεν έχει λησμονηθεί. [...] Ένα από τα σημαντικότερα μάλιστα κειμήλια του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, η παρακαταθήκη της ιστορικής μας μνήμης και της πολιτισμικής μας συνέχειας είναι και η εικόνα του Αγίου Νικολάου»²⁶¹ (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 116-117).

Από τις αφηγήσεις δεν έλειψε και το θέμα των γλεντιών των προσφύγων: «Στα σπίτια γινόntonταν όλα τα γλέντια. Μαζερόντουσαν στα σπίτια και εκεί έκαναν και βεγγέρες και γλέντια και γάμους και βαφτίσια. [...] Χορεύανε με τουμπερλέκια, με βιολιά, με σαντούρια. Τραγουδούσανε τραγούδια προσφυγικά²⁶²» (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11). «Εμείς τραγουδούσαμε από μικρά, πάντα. Τραγούδια δηλαδή που έλεγαν οι γονείς μας» (Συνέντευξη με κ. Νικομάχη και κ. Σεβαστή, 30.05.11).

²⁵⁸Όπως αναφέρει ο ίδιος: «Μαζί τους από τη Μικρά Ασία κρατούσαν εικόνες. Φέρανε πολλοί και τις παραδώσανε στις εκκλησίες και κάνανε και εκκλησίες εξαιτίας των εικόνων. Λέγανε μάλιστα πως ήταν θαυματουργές. [...] Ήταν πολύ θρησκόι». Για να δείξει την πίστη των προσφύγων στη θρησκεία, ο κ. Κώστας αναφέρει ένα παράδειγμα μιας Μικρασιάτισσας, η οποία στην κατοχή, όταν κρυβόντουσαν για να προφυλαχθούν από τους βομβαρδισμούς των Γερμανών, κρατούσε μαζί της την εικόνα, που είχε φέρει από τη Μικρά Ασία (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11).

²⁵⁹Όπως είπε η ίδια, η γιαγιά της έφερε πολλές εικόνες Αγίων από τη Μικρά Ασία, τις οποίες μετά μοίρασε στα συγγενικά της πρόσωπα (Συνέντευξη με κ. Σεβαστή, 30.05.11).

²⁶⁰Η πίστη των προσφύγων και η σημασία που έδιναν στις εικόνες, τις οποίες είχαν κατορθώσει να φέρουν από τη Μικρά Ασία, συναντάται και σε μαρτυρίες προσφύγων από άλλα μέρη της Ελλάδας. Βλ. ενδεικτικά Hirschon 2004: 76, Λαδόπουλος 2010: 166.

²⁶¹Φωτογραφίες από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου όπως ήταν στη Μικρά Ασία, υπάρχουν τόσο στο σύλλογο, όσο και στο ντοκιμαντέρ αλλά και στο βιβλίο «Αρχαία Αλικαρνασός- Νέα Αλικαρνασός. Ταξίδι στο χρόνο και στην ιστορία» (Βλ. Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 119). Στο βιβλίο, απεικονίζεται ο ναός που χτίστηκε στη νέα τους πατρίδα απεικονίζεται όπως ήταν το 1928 (ως «παράγκα») αλλά και ολοκληρωμένος (Βλ. Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 118, 120-121).

²⁶²Στο σημείο αυτό, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, τραγούδησε και ο ίδιος ένα απόσπασμα από ένα προσφυγικό τραγούδι.

Κατά τις συνεντεύξεις επισημαίνεται, από όλους τους ερωτώμενους της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας, ότι οι πρόσφυγες πίστευαν πως κάποτε θα γυρνούσαν πίσω²⁶³, γι' αυτό και δεν ήθελαν να επενδύσουν εδώ. Οι πρόσφυγες πρώτης γενιάς έφυγαν με αυτό το παράπονο, καθώς ελπίζανε πως κάποια στιγμή θα γύριζαν στη Μικρά Ασία (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11, Συνέντευξη με κ. Νικομάχη και κ. Σεβαστή 30.05.11, Συνέντευξη με κ. Σταύρο, 16.05.11).

Όταν μάλιστα οι πρόσφυγες κατάλαβαν ότι δε θα ξαναγύριζαν πίσω: «κλαίγανε για τα πράγματα και τις περιουσίες που άφησαν –είχαν μεγάλες περιουσίες, σπίτια ωραία, φορτωμένα με λάδια, σταφίδες, με χρήματα- και τα έχασαν όλα. [...] Αυτοί οι άνθρωποι είχαν ωραίες περιουσίες, ωραίες οικογένειες, παιδιά πολλά, καταστεμένοι μια χαρά. Πίστευαν ότι θα ξαναγυρίσουν και δεν πρόλαβαν να πάρουν τίποτα» (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11).

Ο ίδιος θυμάται μάλιστα πως, όταν βρισκόντουσαν μεταξύ τους οι Μικρασιάτες, εύχονταν «Άντε και με το καλό για την πατρίδα», κάτι που συνέβαινε και αργότερα, καθώς «10-20 χρόνια μετά, πίστευαν ακόμα ότι θα γυρίσουν πίσω²⁶⁴» (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11). Ανάλογες είναι και οι μαρτυρίες της κ. Νικομάχης και της κ. Σεβαστής: «(Οι γονείς μας) πίνανε το κρασάκι τους και έλεγαν “άντε καλή πατρίδα”, γιατί πιστεύανε ότι θα ξαναγυρίσουν» (Συνέντευξη με κ. Νικομάχη και κ. Σεβαστή, 30.05.11). Το γεγονός αυτό αναφέρεται και στο βιβλίο: «Αρχαία Αλικαρνασσός - Νέα Αλικαρνασσός. Ταξίδι στο χρόνο και στην ιστορία», στο οποίο αναφέρεται ότι ακόμα και σήμερα, εύχονται “Καλή πατρίδα”, όπως ευχόντουσαν και τότε (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 109).

Όπως επισημαίνει όμως η κ. Νικομάχη και η κ. Σεβαστή, πλέον κυριαρχεί η “διπλή ταυτότητα” των Μικρασιατών, καθώς, όταν είναι στην Κρήτη και τους ρωτάνε για την καταγωγή τους, απαντούν ότι είναι Μικρασιάτες, ενώ, όταν ταξιδεύουν ως σύλλογος σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, είναι Κρητικοί,

---

²⁶³Η έκρυθμη πολιτική κατάσταση και η οικονομική δυσπραγία δεν επέτρεψαν τη χάραξη σταθερού προγράμματος για την προσφυγική εγκατάσταση. Τα μέτρα που λήφθηκαν ήταν στο πλαίσιο του δήθεν προσωρινού και μεταβατικού χαρακτήρα των προβλημάτων. Το κράτος κάλυψε την ανεπάρκειά του, ενισχύοντας «το μύθο του προσωρινού», καλλιεργώντας δηλαδή το όνειρο της επιστροφής με το οποίο ζούσε ο προσφυγικός κόσμος (Προσφυγική Ελλάδα, Κ.Μ.Σ. 1992: 18).

²⁶⁴Ένα τέτοιο παράδειγμα ανέφερε η κ. Νικομάχη, η οποία θυμόταν πως παλιότερα, όταν η ίδια είχε πλέον παντρευτεί και είχε παιδιά, ο πατέρας της τη ρώτησε τι θα έκανε, αν τους έλεγαν τώρα να γυρίσουν πίσω στη Μικρά Ασία. Η απάντησή της ήταν ότι «καλό θα ήταν να γινότανε αυτό όταν ήμασταν παιδιά [...] αλλά από τον καιρό που παντρευτήκαμε, ριζώσαμε εδώ» (Συνέντευξη με κ. Νικομάχη, 30.05.11), γεγονός που δηλώνει την ήδη απόμακρη σχέση της επόμενης γενιάς προσφύγων, με τις “χαμένες πατρίδες”. Από το συγκεκριμένο παράδειγμα, γίνεται φανερό ότι στις επόμενες γενιές Μικρασιατών, παύει να υπάρχει πλέον η επιθυμία να γυρίσουν στη Μικρά Ασία, αφού δημιουργήθηκαν δεσμοί, που τους ενώνουν με το νέο τόπο.

διευκρινίζοντας ωστόσο ότι έχουν και μικρασιατική καταγωγή²⁶⁵ (Συνέντευξη με κ. Σεβαστή, 30.05.11).

Η σχέση με το παρελθόν φαίνεται και στα λόγια του κ. Κώστα, ο οποίος τονίζει ότι *«ακόμα και σήμερα, όταν ρωτάμε από πού είσαι και μας λένε πρόσφυγας, έχουμε μια πιο μεγάλη συμπάθεια. Δεν ξεχνάμε»* (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11). Η σχέση με το παρελθόν δηλώνεται όμως και από τις κυρίες της χορωδίας (κ. Παγώνα, κ. Νικομάχη και κ. Σεβαστή), οι οποίες υποστήριξαν ότι η σχέση αυτή διαδίδεται από το μικρασιατικό σύλλογο, που διατηρεί την παράδοση²⁶⁶. Όπως είπε χαρακτηριστικά η κ. Νικομάχη: *«Μπορεί να αφήσουμε όλες μας τις δουλειές για να πάμε (στη χορωδία)»* (Συνέντευξη με κ. Νικομάχη, 30.05.11).

Την ανάγκη διατήρησης και διάδοσης της μικρασιατικής μνήμης φανερώνει το γεγονός ότι πολλοί από τους Μικρασιάτες επιθυμούν την καταγραφή των εθίμων τους, για να μην ξεχαστούν. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η κ. Σεβαστή, η οποία καταγράφει για προσωπικούς της λόγους, τα έθιμα που έμαθε από τους προγόνους της. Επειδή μάλιστα η ίδια βλέπει ότι οι νεότερες γενιές δεν ενδιαφέρονται τόσο για τις παραδόσεις, προσπαθεί μέσα από τις καθημερινές αναφορές σε όσα της έμαθαν οι γιαγιάδες της, να μεταδώσει τη μικρασιατική κουλτούρα στην κόρη και στα εγγόνια της. *«Με νοιάζει αυτό το πράγμα πολύ. Υστερα τα ήθη, τα έθιμά μας τα γράφω. Ένα ένα έθιμο που μας έλεγαν οι γιαγιάδες μας. Τα παλιά τα χρόνια όλα αυτά τα έθιμα που είχαν φέρει οι παππούδες από τη Μικρά Ασία τα τηρούσαν. Τώρα δυστυχώς δεν τηρούμε τίποτα. [...] Μόνο τα μικρασιατικά φαγητά και γλυκά φτιάχνουμε ακόμα. [...] Εγώ λέω στην κόρη μου: “ορισμένα πράγματα, που είναι πολύ έντονα και που δεν πρέπει να τα ξεχάσεις, γιατί πρέπει να τα μεταφέρεις και συ στα μικρά, πρέπει οπωσδήποτε να τα γράψεις. Να τα γράψεις και να τα βάζεις στο μυαλό σου”. [...] Μπορεί να της πω δέκα κουβέντες και να πάρει δύο αλλά είμαι ευχαριστημένη»* (Συνέντευξη με κ. Σεβαστή, 30.05.11).

Η διατήρηση των εθίμων από τους γονείς και τους παππούδες επισημαίνεται και στην μελέτη του Λαδόπουλου, ο οποίος αναφέρει για τους πρόσφυγες δεύτερης γενιάς: *«Μαγείρευαν φαγητά που έκαναν οι μητέρες τους. [...] Χόρευαν στις*

²⁶⁵Όπως ανέφεραν: *«Έχουμε γεννηθεί εδώ, δεν μπορούμε να πούμε ότι είμαστε μόνο Μικρασιάτες. Όταν είμαστε εκτός Ηρακλείου είμαστε Κρητικοί βέροι. Όπως είμαστε Μικρασιάτες εδώ, έτσι είμαστε και Κρητικοί. Με μικρασιατικές ρίζες όμως, εξηγούμαστε. Γιατί μας ρωτάνε: “μα δεν μιλάτε κρητικά” και λέμε “δεν μιλάμε γιατί είμαστε Μικρασιάτες”»* (Συνέντευξη με κ. Νικομάχη και κ. Σεβαστή, 30.05.11).

²⁶⁶Ωστόσο ο σύλλογος δεν έχει για όλους τους Μικρασιάτες την ίδια σημασία, σε κάθε περίοδο της ζωής τους, καθώς υπάρχουν και ορισμένοι -όπως ο κ. Κώστα- οι οποίοι δεν έχουν σχέση με το σύλλογο και δεν παρακολουθούν τις εκδηλώσεις που διοργανώνει.

κοινωνικές τους εκδηλώσεις, δηλαδή στους γάμους ή στα πανηγύρια, χορούς από τις πατρίδες των γονιών τους. Γενικά προσπάθησαν να κρατήσουν ζωντανό τον πολιτισμό των γονιών τους και με τη σειρά τους να τον μεταδώσουν στα παιδιά τους» (Λαδόπουλος 2010: 167-168).

Παρόλο που οι κοινωνικές συνθήκες δεν ευνοούν, η ανάγκη να διατηρηθεί η μικρασιατική μνήμη και να γνωρίζουν οι νεότερες γενιές τις ρίζες τους είναι φανερή από τις συνεντεύξεις: *«Όσα μπορούσαμε είπαμε στα παιδιά μας, αλλά η εξέλιξη τρέχει γρήγορα»* (Συνέντευξη με κ. Κώστα, 17.06.11). *«Εμείς τα μεταδίδουμε στα παιδιά μας αλλά δεν παίρνουνε πολλά πράγματα. [...] Έχουμε την ανάγκη να μεταφέρουμε όσα μάθαμε και στα εγγόνια μας. Τα λέμε εμείς και ό, τι κρατήσουν. Η μνήμη για μας δεν ξεθωριάζει. Ελπίζουμε με τα χρόνια να αλλάξουν στάση οι νεότερες γενιές. Για αυτό τα λέμε συνέχεια»* (Συνέντευξη με κ. Νικομάχη και κ. Σεβαστή, 30.05.11). *«Υπάρχει ανάγκη οι Μικρασιάτες να διαδώσουν την παράδοση στα παιδιά τους. Τώρα βέβαια είμαστε σε μία δύσκολη εποχή. [...] Όλα τα παιδιά των Μικρασιατών όμως γνωρίζουν (για το παρελθόν τους). Όλα γνωρίζουν γιατί παίρνουν παιδεία από τα ίδια τα σχολεία. [...] Δεν ξεχωρίζονται βέβαια μέσα στους χώρους του σχολείου παιδιά Μικρασιατών και παιδιά Κρητικών»* (Συνέντευξη με κ. Βαγγελιώ, 27.05.11).

- Η μνήμη στα άτομα ηλικίας 15-40 ετών

Όσο η ηλικία των ερωτώμενων μειώνεται, παρατηρείται και μια αλλαγή στην οπτική του παρελθόντος. Από τη συνέντευξη με την κ. Μαρία²⁶⁷, τη δασκάλα του χορού, φανερώνεται η προσπάθεια να επιτευχθεί μια ισορροπία ανάμεσα στις αφηγήσεις του παρελθόντος (μνήμη) και τις επιρροές της εποχής. Η ίδια είχε ακούσει αφηγήσεις από τον παππού της και ήταν κάτι που της άρεσε, όπως είπε. Οι συγκεκριμένες αφηγήσεις αφορούσαν στα έθιμα των Μικρασιατών, στο πώς ζούσαν και πώς έφυγαν από τη Μικρά Ασία αλλά και στις δυσκολίες που αντιμετώπισαν ερχόμενοι στην Ελλάδα. Τις αφηγήσεις αυτές αλλά και τη μικρασιατική παράδοση γενικότερα, η ίδια -αν και νεότερη ηλικιακά σε σχέση με τις προηγούμενες μαρτυρίες- τονίζει πως έχει την ανάγκη να τις μεταδώσει στα παιδιά της και είναι κάτι που ήδη κάνει, όπως ανέφερε. Συγκεκριμένα σχολίασε πως *«τα ήθη και τα έθιμα,*

---

²⁶⁷Η κ. Μαρία είναι 35-40 ετών, δεν εργάζεται, έχει τρία παιδιά και είναι Μικρασιάτισσα γ' γενιάς, από τη μεριά της μητέρας της. (Ήρθε ως πρόσφυγας στην Κρήτη το 1922, ο παππούς της ίδιας). Έχει επίσης ποντιακή καταγωγή, ωστόσο, όπως ανέφερε: *«είμαι γέννημα θρέμμα Ηρακλειώτισσα, μένω στην Αλικαρνασό από τότε που γεννήθηκα»* (Συνέντευξη με κ. Μαρία, 20.05.11).

είτε Ποντίων είτε Μικρασιατών είναι κάτι οικείο στην οικογένεια μας». Ένα τέτοιο έθιμο είναι τα φαγητά, τα οποία, ακόμα και σήμερα, φτιάχνονται με τον τρόπο που τα έδειξαν οι πρόγονοί τους. Σημαντικό όμως είναι το γεγονός ότι ακόμα και σήμερα λέγονται φράσεις όπως: «Αυτό το έδειξε η γιαγιά», «Αυτό το κάνουμε έτσι γιατί έτσι πρέπει να γίνει» (Συνέντευξη με κ. Μαρία, 20.05.11), οι οποίες δηλώνουν τη σχέση με το παρελθόν, που, όπως φαίνεται, έχει λάβει τη μορφή υποχρέωσης για τα άτομα, ώστε να μη χαθεί η συγκεκριμένη σχέση.

Με το πέρασμα των χρόνων, η διατήρηση και η διάδοση της μικρασιατικής ταυτότητας, στις νεότερες γενιές, είναι ιδιαίτερα δύσκολη και η ισορροπία ανάμεσα στη μικρασιατική παράδοση και στα ερεθίσματα της εποχής είναι κάτι που δεν επιτυγχάνεται εύκολα.

Το μικρασιατικό παρελθόν για τα άτομα νεαρής ηλικίας, όπως είναι και η Βαρβάρα²⁶⁸, -ακόμα και για εκείνα που ασχολούνται με την μικρασιατική παράδοση- μοιάζει μακρινό και λιγότερο οικείο. Η ίδια ασχολείται 7 χρόνια με τους παραδοσιακούς χορούς, μέσω της χορευτικής ομάδας²⁶⁹ που διατηρεί ο σύλλογος, και η οικογένεια ήταν ο λόγος που την έστρεψε σε αυτή τη δραστηριότητα²⁷⁰. Η συγκεκριμένη ενασχόληση, επομένως, δεν αποτελεί δική της επιλογή, αλλά μοιάζει σαν καθήκον να διατηρηθεί η παράδοση.

Η αφήγηση της Βαρβάρας δεν εμπεριέχει αυτή τη νοσταλγία, που αναφέρθηκε παραπάνω. Η ίδια δεν πρόλαβε να γνωρίσει τη γιαγιά της, που ήρθε από τη Μικρά Ασία το 1922, ωστόσο, έχει ακούσει αφηγήσεις, που αφορούν τον ερχομό των προγόνων της στην Κρήτη από τη μητέρα της. Όπως επισήμανε, «(η μητέρα μου) μου αφηγείται πράγματα που της έλεγε εκείνη, στιγμιότυπα και καμιά φορά έχει τη μικρασιατική διάλεκτο» (Συνέντευξη με Βαρβάρα, 20.05.11). Η απόσταση δηλώνεται ευθέως και από τα εξής λόγια της Βαρβάρας: «είναι πολύ σημαντικό να διαδίδουμε την παράδοση και να κρατάμε ζωντανά κάποια έθιμα, που με τον καιρό σβήνουν. Τα κρητικά είναι πιο οικεία σε εμάς επειδή μένουμε εδώ, ενώ τα μικρασιάτικα είναι λίγο

---

²⁶⁸Η Βαρβάρα είναι 15 χρονών, μαθήτρια και κόρη της κ. Βαγγελιώς.

²⁶⁹Η χορευτική ομάδα υπάρχει από το 1979 που ιδρύθηκε ο σύλλογος. Δεν έχει όμως σταθερή σύνθεση, εξαιτίας κυρίως σχολικών ή φοιτητικών υποχρεώσεων των μελών. Την παρούσα χρονική περίοδο, η ομάδα αποτελείται από 12 άτομα, οι πλειοψηφία των οποίων είναι μικρασιατικής καταγωγής, λόγω της περιοχής και της ταυτότητας του συλλόγου. Παρόλα αυτά, οι χοροί που διδάσκονται δεν είναι μόνο μικρασιατικοί αλλά και από άλλες περιοχές της Ελλάδας (Συνέντευξη με Βαρβάρα, 20.05.11).

²⁷⁰Το ίδιο συνέβη και με τα περισσότερα παιδιά, αν όχι όλα, που είναι στη χορευτική ομάδα μαζί της (Συνέντευξη με Βαρβάρα, 20.05.11).

πιο μακρινά, είναι λίγο πιο δύσκολο να τα αγγίζουμε» (Συνέντευξη με Βαρβάρα, 20.05.11).

Η μνήμη, πέρα από τις προσωπικές αφηγήσεις των Μικρασιατών, αναπαράγεται και μέσω γλυπτών και αγαλμάτων που αποτελούν φορείς διάδοσής της. Τα αγάλματα – γλυπτά που υπάρχουν στην περιοχή της Νέας Αλικαρνασσοῦ είναι: το άγαλμα του Ηροδότου²⁷¹, το γλυπτό του ξεριζωμού και κάποιες προτομές.

Όσον αφορά στο γλυπτό του ξεριζωμού, βρίσκεται σε ιδιωτική περιοχή, σε ένα από τα πιο κεντρικά σημεία της Νέας Αλικαρνασσοῦ. Δημιουργήθηκε από το γλύπτη Τζομπανάκη Εμμανουήλ, με την πρωτοβουλία ενός επιχειρηματία²⁷². Έχει τίτλο «η φυγή» και αποτελεί φορέα της μικρασιατικής μνήμης, καθώς συμβολίζει τον ξεριζωμό των προσφύγων από την πατρίδα τους. Συγκεκριμένα, αναπαριστά μία οικογένεια η οποία διώκεται και στην προσπάθειά της να φύγει, βρίσκει αντίθετο αέρα - αντίθετο ρεύμα. Αυτό το αντίθετο ρεύμα, όπως και τα βράχια που υπάρχουν στη βάση του γλυπτού, συμβολίζουν τη μη ομαλή φυγή αλλά και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, στον αγώνα τους για επιβίωση. Το συγκεκριμένο έργο χρειάστηκε 5 χρόνια για να ολοκληρωθεί και τοποθετήθηκε στη θέση που βρίσκεται σήμερα το 1997²⁷³.

---

²⁷¹Φτιάχτηκε από το γλύπτη Εμμανουήλ Αγγελιδάκη και τα αποκαλυπτήριά του πραγματοποιήθηκαν τον Ιούλιο του 2010, στα πλαίσια των πολιτιστικών εκδηλώσεων «Αλικαρνάσσεια».

²⁷²Σε συζήτηση με τον επιχειρηματία αλλά και με το γλύπτη, οι ίδιοι ανέφεραν πως το γλυπτό έγινε από ευαισθησία για το θέμα των προσφύγων, ως φόρος τιμής στους Μικρασιάτες. Παρόλο που ο επιχειρηματίας δεν είναι μικρασιατικής καταγωγής, προσφέρθηκε, αρχικά, ώστε το γλυπτό να γίνει δωρεά στο Δήμο και να τοποθετηθεί σε ένα δημόσιο χώρο, σε διπλανή θέση από εκείνη που βρίσκεται σήμερα. Ωστόσο, ο τότε δήμαρχος (μη Μικρασιάτης) δε συμφώνησε, με αποτέλεσμα το γλυπτό να τοποθετηθεί τελικά σε ιδιωτική περιοχή. Πρέπει να σημειωθεί μάλιστα, πως η εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε για το γλυπτό έγινε σε κλειστό κύκλο, καθώς δεν υπήρξε μεγάλη προσέλευση. Όπως ανέφερε ο κ. Τζομπανάκης «ήταν περισσότεροι οι Ηρακλειώτες απ' ό,τι οι Αλικαρνασσειείς. [...] Πολλοί Μικρασιάτες μάλιστα το βλέπουν αλλά δεν ξέρουν τι είναι αυτό το γλυπτό, δεν ξέρουν ότι τους αφορά» (Συνέντευξη με κ. Τζομπανάκη, 18.06.11).

²⁷³Οι πληροφορίες συλλέχθηκαν μετά από συνέντευξη με το γλύπτη.

Η ΜΝΗΜΗ ΟΠΩΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Σύμφωνα με όσα παρουσιάστηκαν, στις μέρες μας η μικρασιατική μνήμη επικεντρώνεται στο φαγητό, στις μουσικές παραδόσεις και στα έθιμα των προσφύγων²⁷⁴. Από τις αφηγήσεις, διαπιστώνεται ότι η μνήμη συνέβαλε στην προσαρμογή ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν, ώστε να διατηρηθεί το στοιχείο της συνέχειας. Το θρησκευτικό τους υπόβαθρο μάλιστα είχε μεγάλη σημασία στην ενίσχυση της ταυτότητας των προσφύγων και αυτό μαρτυρείται από τα τοπωνύμια και τα ιερά εικονίσματα, που μεταφέρθηκαν από τη Μικρά Ασία, ώστε να ανακατασκευάσουν από το παρελθόν τη νέα ζωή που θα ξεκινούσαν. Η ανέγερση ναών ήταν από τις πρωταρχικές ενέργειες που πραγματοποίησαν κατά την εγκατάστασή τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο ναός του Αγίου Νικολάου στη Νέα Αλικαρνασσό, ο οποίος κτίστηκε σε ανάμνηση εκείνου που ήταν στην Αλικαρνασσό της Μικράς Ασίας και χρησιμοποιείται ως σημείο αναφοράς τόσο στις συνεντεύξεις, όσο και στο βιβλίο και στο ντοκιμαντέρ που εξέδωσε ο Δήμος Νέας Αλικαρνασσού.

Από τις συνεντεύξεις, γίνεται επίσης φανερό η σχέση της μνήμης με την ηλικία των ατόμων. Αναλόγως την ηλικιακή ομάδα, υπάρχει διαφοροποίηση στο πώς τα άτομα επικαλούνται τις αναμνήσεις τους αλλά και στη σημασία που δίνουν σε αυτές. Αυτή η διαφορετικότητα οφείλεται κυρίως στις εμπειρίες των ατόμων και στο κοινωνικό περιβάλλον των υποκειμένων.

Στις αφηγήσεις των νεότερων ατόμων εκφράζεται η απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στους ίδιους και στο παρελθόν τους, η οποία ενισχύεται με το πέρασμα των χρόνων. Η παραστατικότητα και η οικειοποίηση των αναμνήσεων είναι ένα χαρακτηριστικό που παρατηρείται με όσους Μικρασιάτες -ηλικίας 45 ετών και άνω- ερωτήθηκαν. Οι απόγονοι των πρώτων Μικρασιατών προσφύγων, αφηγούνται ιστορίες των προγόνων τους σα να τις έχουν ζήσει οι ίδιοι, γεγονός που φανερώνει τη σημασία των αναμνήσεων της συγκεκριμένης ομάδας και την υιοθέτησή τους στη μετέπειτα ζωή τους.

Παρόλο που το κοινωνικό περιβάλλον και οι βιωμένες εμπειρίες είναι ανασταλτικοί παράγοντες για τη μνήμη των νεότερων ατόμων, φαίνεται πως ακόμα και αν σε κάποιες περιπτώσεις οι μνήμες εξασθενούν, δεν παύουν να υπάρχουν, αλλά τροποποιούνται και ανακατασκευάζονται. Στις αφηγήσεις των ατόμων 45 ετών και

---

²⁷⁴Όπως συμπεραίνει και ο Λαδόπουλος, «η μνήμη επιβίωσε μέσα από τους χορούς, οι οποίοι συνήθως διδάσκονταν από κάποιο πολιτιστικό σύλλογο, αλλά και μέσω των φαγητών, τα οποία μαγειρεύουν μέχρι σήμερα» (Λαδόπουλος 2010: 170).

άνω, η μνήμη εξυπηρετεί, όπως συνέβαινε και με τους προγόνους τους, μια συλλογική ταυτότητα. Παράλληλα, παρατηρείται να τονίζεται το τραύμα της μικρασιατικής καταστροφής, ενώ στις αφηγήσεις των ατόμων της δεύτερης ηλικιακής ομάδας, το τραύμα φαίνεται να επουλώνεται και οι αναφορές στη μνήμη δεν περιλαμβάνουν πλέον τα προβλήματα και τις δυσκολίες διαβίωσης των προγόνων τους, αλλά στρέφονται σε τόπους μνήμης (αγάλματα, μνημεία) σε σχέση με τις χαμένες πατρίδες. Οι αναφορές αυτές είναι επηρεασμένες από τη λήθη των ατόμων και έχουν μια νοσταλγική διάθεση. Αυτό φαίνεται και από τις δημόσιες τελετουργίες (εκδηλώσεις) του συλλόγου, στις οποίες είναι εμφανής η νοσταλγία για τις χαμένες πατρίδες.

Οι απόγονοι των Μικρασιατών προσφύγων της νεώτερης ηλικιακής ομάδας έχουν μια άλλη σχέση με το παρελθόν και η μνήμη τους αρχίζει να εξασθενεί (Λαδόπουλος 2010: 170). Το τραύμα ενός ξεριζωμού και τα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν στο χώρο εγκατάστασής τους περιέχονται πλέον στο χώρο μιας «δομικής λήθης» (Evans Pritchard 1940), καθώς η ταυτότητα στα άτομα των νέων ηλικιών συγκροτείται πλέον με αναφορά στην ελληνικότητα των «χαμένων πατρίδων», άρα στις «κοινές ρίζες» των δύο τόπων, αυτού της προέλευσης και αυτού της εγκατάστασης. Στο γεγονός αυτό, συνέβαλε και η ενσωμάτωση της κοινωνικής ομάδας των Μικρασιατών, μέσω πολλαπλών καναλιών επικοινωνίας (επιγαμίες, εργασιακές συνεργασίες, οικονομικές συναλλαγές, καθημερινή γειτνίαση κλπ), με εκείνη των ντόπιων κατοίκων. Πρόκειται για δρόμους επικοινωνίας που άνοιξαν και διευκόλυναν η κοινή γλώσσα, τα ιστορικά αφηγήματα περί ενός προαιώνιου μικρασιατικού ελληνισμού και φυσικά ο χρόνος που έχει μεσολαβήσει από το γεγονός του ξεριζωμού, καθώς και η εξάλειψη των ελπίδων και των προσδοκιών για επιστροφή στις χαμένες πατρίδες²⁷⁵.

---

²⁷⁵Η αλληλεπίδραση των δύο ταυτοτήτων επισημαίνεται και στο βιβλίο που εκδόθηκε από το Δήμο Νέας Αλικαρνασσού, όπου αναφέρεται πως οι πρόσφυγες κατόρθωσαν να μεταφέρουν τα ήθη και τα έθιμα, τις παραδόσεις τους, τη μουσική και τους χορούς, τις γεύσεις της Μικράς Ασίας, στοιχεία που με τον καιρό διασταυρώθηκαν με την κρητική παράδοση και διαμόρφωσαν το χαρακτήρα των κατοίκων της Νέας Αλικαρνασσού (Δήμος Νέας Αλικαρνασσού 2010: 110).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η συλλογική μνήμη των προσφύγων στάθηκε σημαντική δύναμη για την ανάπτυξη δεσμών ομάδας και την επιβίωση στο νέο χώρο εγκατάστασής τους. Η σημασία των κοινών αναμνήσεων ήταν προφανής για μια ομάδα όπως οι πρόσφυγες, καθώς η μνήμη έγινε το μέσο για να διατηρηθεί η συλλογική ταυτότητά τους, ώστε να ανταπεξέλθουν σε μια κατάσταση, που ο “κοινός τόπος” δε συνιστά πια τον ενοποιητικό παράγοντα.

Στόχος των συνεντεύξεων ήταν να ερευνηθεί, μέσα από τις μαρτυρίες, η σημασία της μνήμης, ώστε να αναδειχθεί ο ρόλος της, στην κατασκευή της συλλογικής ζωής της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας. Από τις συνεντεύξεις με τους απογόνους των Μικρασιατών προσφύγων, παρατηρήθηκε πολλές απαντήσεις να ταυτίζονται ή να επαναλαμβάνονται ελαφρώς παραλλαγμένες. Η χρήση από τη μια πλευρά του α’ πληθυντικού προσώπου και από την άλλη πλευρά του «αυτοί», δείχνει τη διαφοροποιημένη σχέση των ατόμων με το παρελθόν (ανάλογα με την ηλικία) και την εμφάνιση μιας “διπλής ταυτότητας” στις νεώτερες γενιές, που περιλαμβάνει αφενός την ταυτότητα του Έλληνα -και ειδικότερα του Κρητικού- και αφετέρου την ταυτότητα του Μικρασιάτη. Εντοπίζουμε επομένως, διαφορετικούς τύπους ταυτοτήτων, οι οποίοι συνυπάρχουν στα άτομα, με τη μικρασιατική ταυτότητα να έχει λάβει νοσταλγικό περιεχόμενο.

Όπως επισημαίνει και ο Τσιμουρής, ένα παλιό μικρασιατικό τραγούδι που συγκινεί βαθιά τους πρόσφυγες και τους ωθεί να ταυτιστούν με την ευρύτερη κοινωνική ομάδα καταγωγής, μια δουλειά φερμένη από την «πατρίδα», η χρήση τοπωνυμίων και ονομάτων ως πράξη ανάμνησης δεν είναι παρά ορισμένες από τις πρακτικές της ποιητικής επιτέλεσης της ταυτότητας στις οποίες αναγκαστικά εμπλέκεται το παρελθόν (Τσιμουρής 1999: 213-214).

Τα κοινωνικά πλαίσια ωστόσο, μέσα στα οποία αναπαράγεται η μνήμη και η ιδιαίτερη ταυτότητα της ομάδας, δρουν καταλυτικά και επηρεάζουν την εστίαση, αλλά και τις αναφορές στο παρελθόν. Οι μαρτυρίες φανερώνουν τι έχει φιλτραριστεί στο πέρασμα των χρόνων και τι έχει επιλεγεί να μένει στη μνήμη ως “μικρασιατικό”. Ειδικότερα, παρατηρείται να υπερτονίζονται στοιχεία, όπως μικρασιατικά έθιμα, τραγούδια και φαγητά και να προβάλλονται τα θετικά γνωρίσματα των προσφύγων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως εργατικοί, νοικοκυραίοι, χωρίς να γίνεται αναφορά σε αρνητικά χαρακτηριστικά τους.

Καθώς η μνήμη των ατόμων σχετίζεται με τη θέση τους ως μέλη κοινωνικών ομάδων, επηρεάζεται έντονα από τις εμπειρίες του παρόντος. Από την ανάλυση του υλικού που συγκεντρώθηκε, παρατηρεί κανείς η κοινωνική μνήμη να κατασκευάζεται, να “τροποποιείται” και να αλλάζουν τα σημεία στα οποία επικεντρώνονται τα άτομα, όταν αναφέρονται στο παρελθόν, με την πάροδο των χρόνων.

Από τα όσα παρουσιάστηκαν, φαίνεται να δηλώνεται με περηφάνια η μικρασιατική καταγωγή αυτών των ανθρώπων, ως ένα γεγονός που τους προσδίδει κύρος. Αυτή η αντίληψη της “ανωτερότητας”, αν και μεταξύ των Μικρασιατών επικρατούσε ανέκαθεν, δεν φαίνεται να εξωτερικευόταν το πρώτο διάστημα τόσο έντονα όσο συμβαίνει στις μέρες μας. Το συγκεκριμένο γεγονός πρέπει να οφείλεται στο ότι ο όρος πρόσφυγας παλιότερα είχε αρνητική σημασία για τους ντόπιους, η οποία άρχισε σταδιακά να εξασθενεί, δεν έπαψε όμως εντελώς να υπάρχει μια διάκριση ντόπιων - προσφύγων και τα επόμενα χρόνια, αν και σε μικρότερο βαθμό.

Πλέον δεν μιλάμε για μια ξεχωριστή κοινωνική ομάδα με διακριτά όρια όπως γινόταν λόγος παλιότερα, αλλά για απογόνους Μικρασιατών που, ναι μεν έχουν ενσωματωθεί στην τοπική κοινωνία, αλλά διατηρούν το ιδιαίτερο στοιχείο της καταγωγής τους ως ένα χαρακτηριστικό που τους προσδίδει κύρος και τους κάνει να νιώθουν χρέος να το μεταδώσουν και στις επόμενες γενιές, οι οποίες κινδυνεύουν να απομακρυνθούν από το παρελθόν τους.

Όπως αναφέρει και ο Λαδόπουλος, «καθώς η ταυτότητα του “πρόσφυγα” είναι πλέον “αποκατεστημένη” και όχι “στιγματισμένη”, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την άντληση κύρους από τα άτομα. Και αν στις αρχές της εγκατάστασης των πρώτων προσφύγων η έννοια του πρόσφυγα είχε μια αρνητική σημασία, στις μέρες μας τα άτομα το χρησιμοποιούν για να αποδείξουν ότι η διαφορετικότητα γίνεται συχνά κατανοητή ως “ανωτερότητα”» (Λαδόπουλος 2010: 172).

Αν και ο συνοικισμός Νέας Αλικαρνασσού δεν είναι πια αποκλειστικά μικρασιατικός, η αναπαραγωγή της μικρασιατικής μνήμης συνεχίζεται ως “καθήκον”, που δεν αφήνει περιθώρια να ξεχαστεί η ιδιαίτερη ταυτότητα και η ιστορία του συγκεκριμένου τόπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Assmann J.(1995) «Collective Memory and Cultural Identity», *New German Critique* 65, 125-133
- Augé M. (2004) *Oblivion* (μετάφρ. Marjolijn de Jager) Minneapolis: University of Minnesota Press
- Becker A. (2005) «Memory gaps: Maurice Halbwachs, memory and the Great War», *Journal of European Studies* 35, 102-113
- Connerton P. (1989) *How societies remember*, Cambridge: Cambridge University Press
- Halbwachs M. (1992) «The Social Frameworks of Memory» στο: Coser L. (επιμ) *On collective memory*, Chicago: University of Chicago Press
- Klein K. (2000) «On the Emergence of Memory in Historical Discourse», *Representations* 69, 127-150
- Legg S. (2004) «Memory and nostalgia», *Cultural Geographies* 11, 99-107
- Nora P. (1989) «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», στο: *Representations* 26, 7-25
- Nugent D. (1985) «Anthropology Handmaiden of History?», *Critique of Anthropology* 15, αρ 2, 71-86
- Evans Pritchard E. E. (1940) *The Nuer: A Description of the Models of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, New York: Oxford University Press

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αμπατζόγλου Γ. (1999) «Αυτοβιογραφία, μνήμη, θεραπεία», στο: Μπενβενίστε Ρ., Παραδέλλης Θ. (επιμ) *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα : Αλεξάνδρεια
- Ανδριάκαινα Ε. (2001) *Από τη «μνήμη» στις «μνήμες»: η «γλωσσική στροφή» και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες*, Δοκίμες, τεύχος 9-10, 31-46
- Ανδριώτης Κ. & Ν. (2000) «Η άφιξη και πρώτη εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη του Ηρακλείου. Ο αριθμός των αφιχθέντων και η συμβολή τους στη μεταβολή των πληθυσμιακών δεδομένων της πόλης», στα

- πεπραγμένα του *Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, νεότερη περίοδος, τόμος Γ1, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών
- Ανδριώτης Κ. (2005) «Πρόσφυγες και γηγενείς μαθητές σε σχολεία της πόλης του Ηρακλείου (1922-1930). Μια προσπάθεια ενσωμάτωσης», στα πεπραγμένα του *Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, νεότερη περίοδος, τόμος Γ1, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών
- Ανδριώτης Ν., Τανζι Ιζμπεκ (2005) ««... Μήδε Τούρκοι Τούρκοι μήδε Έλληνες Έλληνες υπήκοοι είμαστε»: Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης 1898-1939. Από την Κρήτη στην Τουρκία», στα πεπραγμένα του *Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, νεότερη περίοδος, τόμος Γ1, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών
- Ανδριώτης Ν. (2008) «Εισαγωγή», στο: *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη*, Πρακτικά Ημερίδας, Ηράκλειο- Χανιά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»
- Βαρλάς Μ. (2003) «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο: Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.) *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Πολιτισμού
- Bloch M. (1998) «Χρόνος, αφηγήσεις και η πολλαπλότητα των αναπαραστάσεων του παρελθόντος», στο: Γκέφου – Μαδιανού Δ. (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Γεωργακοπούλου Φ. (2003) «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά» στο: Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.) *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Πολιτισμού
- Γεωργαντίδης Χ., Νικολακόπουλος Η. (1979) «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36-37, 448-468
- Γκέφου-Μαδιανού Δ. (2006) «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του «Άλλου»: ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο: Γκέφου - Μαδιανού Δ. (επιμ.) *Εαυτός και 'Άλλος'.* *Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, 2^η έκδοση, Αθήνα: Gutenberg

- Collard A. (1993) «Διερευνώντας την «κοινωνική μνήμη» στον ελλαδικό χώρο», στο: Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ) *Ανθρωπολογία και παρελθόν: συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Cowan J. (1998) *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, (μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, επιστημονική θεώρηση Ελένη Παπαγαρουφάλη), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Δέλτσου Ε. (2004) «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο: Γούναρης Β., Μιχαηλίδης Ι. (επιμ) *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα: Πατάκη, Ίδρυμα Μουσείου μακεδονικού αγώνα
- Δήμος Νέας Αλικαρνασσού, (2010) «*Αρχαία Αλικαρνασσός - Νέα Αλικαρνασσός. Ταξίδι στο χρόνο και στην ιστορία*» 2η έκδοση, Νέα Αλικαρνασσός
- Ζαϊμάκης Γ. (2001) «Κοινωνική ενσωμάτωση και πολιτισμική διαφοροποίηση: Μικρασιάτες πρόσφυγες στο μεσοπολεμικό Ηράκλειο», *Δοκιμές* 9-10, 109-135
- Ζαϊμάκης Γ. (2008) «Πολιτισμική ταυτότητα, μουσικές πρακτικές και βιογραφικά ρήγματα σε Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Ηράκλειο», στο: *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη*, Πρακτικά Ημερίδας, Ηράκλειο- Χανιά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»
- Ζαϊμάκης Γ. (2008b) «*Καταγωγή ακμάζοντα*» στον *Λάκκο Ηρακλείου. Παρέκκλιση, Πολιτισμική Δημιουργία, Ανώνυμο Ρεμπέτικο (1900-1940)*, (β' έκδοση), Αθήνα: Πλέθρον
- Θανοπούλου Μ. (2000) *Η προφορική μνήμη του πολέμου*, Αθήνα: ΕΚΚΕ
- Geertz C. (2003) *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, (μετάφραση, επιστημονική θεώρηση Θεόδωρος Παραδέλλης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Goody J. (2001) *Η λογική της γραφής και η οργάνωση της κοινωνίας*, (μετάφραση Νάσια Ποταμιάνου, επιμέλεια Νίκος Κούρκουλος), Αθήνα: Εκδόσεις του 21^{ου}
- Grawitz M. (2006) *Μέθοδοι των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμος Β', Αθήνα: Οδυσσέας
- Hering G. (2008) *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα: 1821-1936*, (μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος), τόμος Β', 2^η έκδοση, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

- Hirschon R. (1993) «Μνήμη και ταυτότητα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες της Κοκκινιάς», στο: Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ) *Ανθρωπολογία και παρελθόν: συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Hirschon R. (2004) *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Hobsbawm E. (2004) «Εισαγωγή: Επινοώντας παραδόσεις», στο: Hobsbawm E., Ranger T. (επιμ) *Η επινόηση της παράδοσης*, (μετάφραση Αθανασίου Θανάσης), Αθήνα: Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο
- Ιστορία του ελληνικού Έθνους, (2000) *Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τόμος ΙΕ', Αθήνα: εκδοτική Αθηνών
- Ιστορία των Ελλήνων, (β' έκδοση), τόμος 15, *Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940*, κεφάλαια 4-7, Αθήνα: Δομή
- Κατσάπης Κ. (2003) «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» στο: Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.) *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Πολιτισμού
- Καφετζάκη Γ. (2003) *Προσφυγιά και Λογοτεχνία: εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα: Πορεία
- Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (1992) *Προσφυγική Ελλάδα*, Αθήνα
- Κυριακίδου-Νέστορος Α. (1993) *Λαογραφικά μελετήματα ΙΙ*, Σκουτέρη- Διδασκάλου Νόρα, Ντελόπουλος Κυρ., Καϊρη Μαρία (επιμ.), Αθήνα: Πορεία
- Λαγουδάκη-Σασλή Ε. (2008) «Αγροτική αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στο νομό Ηρακλείου», στο: *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη*, Πρακτικά Ημερίδας, Ηράκλειο- Χανιά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»
- Λαγουδάκη-Σασλή Ε. (2009) *Πρόσφυγες στο Ηράκλειο του Μεσοπολέμου*, Ηράκλειο: Δοκιμάκης
- Λαδόπουλος Π. (2010) «Η επίμονη ταυτότητα: μια διαγενεακή προσέγγιση των Μικρασιατών προσφύγων στους Φίλιππους Καβάλας», στο: Δαλκαβούκης Β., Μάνος Ι., Βέικου Χ.,(επιμ) *Ανυποψίαστοι ανθρωπολόγοι, καχύποπτοι φοιτητές:*

- διδάσκοντας ανθρωπολογία σ' αυτούς που "δεν την χρειάζονται", Αθήνα: Κριτική
- Λε Γκοφ Ζακ (1998) *Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα: Νεφέλη
- Λέκκας Π. (2001) *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Μάνος Ι. (2010) «Εισαγωγή», στο: Δαλκαβούκης Β., Μάνος Ι., Βέικου Χ.,(επιμ) (2010) *Ανυποψίαστοι ανθρωπολόγοι, καχύποπτοι φοιτητές: διδάσκοντας ανθρωπολογία σ' αυτούς που "δεν την χρειάζονται"*, Αθήνα: Κριτική
- Μαργαρίτης Γ. (1999) «Οι πόλεμοι» στο: Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, (1999) 1900-1922 Οι απαρχές*, τόμος 1, Α2 Αθήνα: Βιβλιόραμα
- Marcus G. (1998) «Τα μετά της κριτικής της εθνογραφίας», στο: Γκέφου - Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Mazower M. (2009) *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, (μεταφρ. Μαρκέτος Σπύρος), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Morgenthau H. (1994) *Η Αποστολή μου στην Αθήνα: 1922 το έπος της εγκατάστασης* (μεταφρ. Κασεσιάν Σήφης), Αθήνα: Τροχαλία
- Μπαμπινιώτης Γ. (2008) *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Γ' έκδοση, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας
- Μπενβενίστε Ρ. (1999α) «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο: Μπενβενίστε Ρ., Παραδέλλης Θ. (επιμ) *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Μπενβενίστε Ρ. (1999β) «Ταξιδιωτική αφήγηση, μνήμη και ιστορία: εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα», στο: Μπενβενίστε Ρ., Παραδέλλης Θ. (επιμ) *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., Βουτυρά Ε., Λαλκαβούκης Β., Μπάδα Κ. (2008) «Εισαγωγή», στο: Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., Βουτυρά Ε., Λαλκαβούκης Β., Μπάδα Κ (επιμ) *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο
- Μπουσχότεν Ρ. (2008) «Μνήμες, τραύματα και μετα-μνήμη: το «παιδομάζωμα» και η επεξεργασία του παρελθόντος», στο: Μπουσχότεν Ρ., Βερβενιώτη Τ., Βουτυρά Ε., Λαλκαβούκης Β., Μπάδα Κ (επιμ) *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο

- Πανόπουλος Π. (2006) «Επιστρέφοντας στον γενέθλιο τόπο. Οι τοπικοί σύλλογοι και η πολιτισμική κατασκευή του τόπου», στο: Παπαταξιάρχης Ε. (επιμ) *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Παραδέλλης Θ. (1999) «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο: Μπενβενίστε Ρ., Παραδέλλης Θ. (επιμ) *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Πετμεζάς Σ. (2002) «Αγροτική οικονομία», στο: Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τόμος 2, Β2, Αθήνα: Βιβλιόραμα
- Σβορώνος Ν. (1992) *Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*, (μτφρ. Ασδραχά Κ.) Αθήνα: Θεμέλιο
- Σημανδηράκη Ζ. (2008) «Η άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων στα Χανιά», στο: *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη*, Πρακτικά Ημερίδας, Ηράκλειο-Χανιά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»
- Συριανόγλου Π. (2008) «Εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων στο Ρέθυμνο», στο: *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη*, Πρακτικά Ημερίδας, Ηράκλειο-Χανιά: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»
- Τενεκίδης Γ. *Η Έξοδος* (1980) Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, τόμος Α', Αθήνα
- Τζεδάκη-Αποστολάκη Λ. (2000) «Μικρασιάτες πρόσφυγες στο Ηράκλειο. Το παράδειγμα της Νέας Αλικαρνασσού», στα *πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, νεώτερη περίοδος, τόμος Γ2, Ηράκλειο: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών
- Τζεδόπουλος Γ. (2003) «Εισαγωγικό σημείωμα», στο: Τζεδόπουλος Γ. (επιμ.) *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Πολιτισμού
- Τσιμουρής Γ. (1999) «Τραγούδια μνήμης, διαμαρτυρίας και κοινωνικής ταυτότητας: η περίπτωση των Ρεϊσντεριανών Μικρασιατών προσφύγων», στο: Μπενβενίστε Ρ., Παραδέλλης Θ. (επιμ) *Διαδρομές και τόποι της μνήμης: ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- UNHRC (1996) *Οι πρόσφυγες του κόσμου 1995-1996: σε αναζήτηση λύσεων*, (μεταφρ. Κοβαλένκο Γ.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

- UNHRC (1997) *Οι πρόσφυγες του κόσμου 1997-1998: προβλήματα και στρατηγικές*, (μεταφρ. Κοντογιάννη Α., επιμ. Ξενάκη Χ., Καλαντζή Ε.), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- UNHRC (2001) *Οι πρόσφυγες του κόσμου 2000: πενήντα χρόνια ανθρωπιστικής δράσης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Φουντανόπουλος Κ. (2002) «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» στο: Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τόμος 2, Β2, Αθήνα: Βιβλιόραμα
- Χατζηιωσήφ Χ. (2002) «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας» στο: Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος*, τόμος 2, Β2, Αθήνα: Βιβλιόραμα

ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ

- Απογραφή προσφύγων Απρίλιος 1923, Αριθμός προσφύγων κυρωθείς διά του από 18/10/1923 Β. Διατάγματος, Βασίλειο της Ελλάδος, Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής
- Απογραφή της 15-16 Μαΐου 1928, Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς διά του από 23/11/1928 Διατάγματος, Βασίλειο της Ελλάδος, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
- Απογραφή της 15-16 Μαΐου 1928, Στατιστικά αποτελέσματα, Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός - Πρόσφυγες, Βασίλειο της Ελλάδος, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
- Απογραφή της 16 Οκτωβρίου 1940, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία, Βασίλειο της Ελλάδος, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
- Απογραφή της 7^{ης} Απριλίου 1951, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία, Βασίλειο της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
- Απογραφή της 19^{ης} Μαρτίου 1961, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας και οικισμούς, Βασίλειο της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
- Απογραφή της 14^{ης} Μαρτίου 1971, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας και οικισμούς, κυρωθείς διά της υπ' αριθ. 3893/Ε637/1972

κοινής αποφάσεως των Υπουργών Βοηθού Πρωθυπουργού και Εσωτερικών,
Βασίλειο της Ελλάδος, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
Απογραφή της 5 Απριλίου 1981, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίες,
δήμους, κοινότητες και οικισμούς, που κυρώθηκε με την 7908/Δ'554/12-4-1982
κοινή απόφαση των Υπουργών Συντονισμού και Εσωτερικών, Ελληνική
Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
Απογραφή της 17^{ης} Μαρτίου 1991, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίες,
δήμους, κοινότητες και οικισμούς, κυρώθηκε με την 24197/Γ'3812/24-11-1993
κοινή απόφαση των Υπουργών Εθνικής Οικονομίας και Εσωτερικών, Ελληνική
Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
Απογραφή 2001, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίες, δήμους,
κοινότητες, δημοτικά/ κοινοτικά διαμερίσματα, οικισμούς, Εθνική Στατιστική
Υπηρεσία της Ελλάδος

ΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

<http://www.nea-alikarnassos.gr/visitor/history/history.html> (πρόσβαση 20/12/2009)

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Αρ. Φύλλου 87/ 7 Ιουνίου 2010

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Αρ. Φύλλου 234/ 13 Οκτωβρίου 1998

Τδη, εθνική εφημερίς, ιδιοκτήτης Ι. Μ. Κατεργιαννάκης, διευθυντής Μ. Μαρνελάκης,
1922 - 1926

Νέα Εφημερίς, καθημερινή, διευθυντής - εκδότης Ι. Δ. Μουρέλλος, 1922 -1924

Νέα Εφημερίς, καθημερινή, ιδιοκτήτης Ι. Δ. Μουρέλλος, διευθυντής Η. Διαλυνάς,
1925-1926

Πατρίς, καθημερινή πρωινή εφημερίδα, εκδότης - διευθυντής Αθ. Μυκωνιάτης, 2007,
2010

Πατρίς, καθημερινή πρωινή εφημερίδα, εκδότης - διευθυντής Αλ. Μυκωνιάτης, 2003

Ληξιαρχείο Νέας Αλικαρνασσοῦ, (1933-1940) βιβλίο γάμων, τόμος 3 και 4

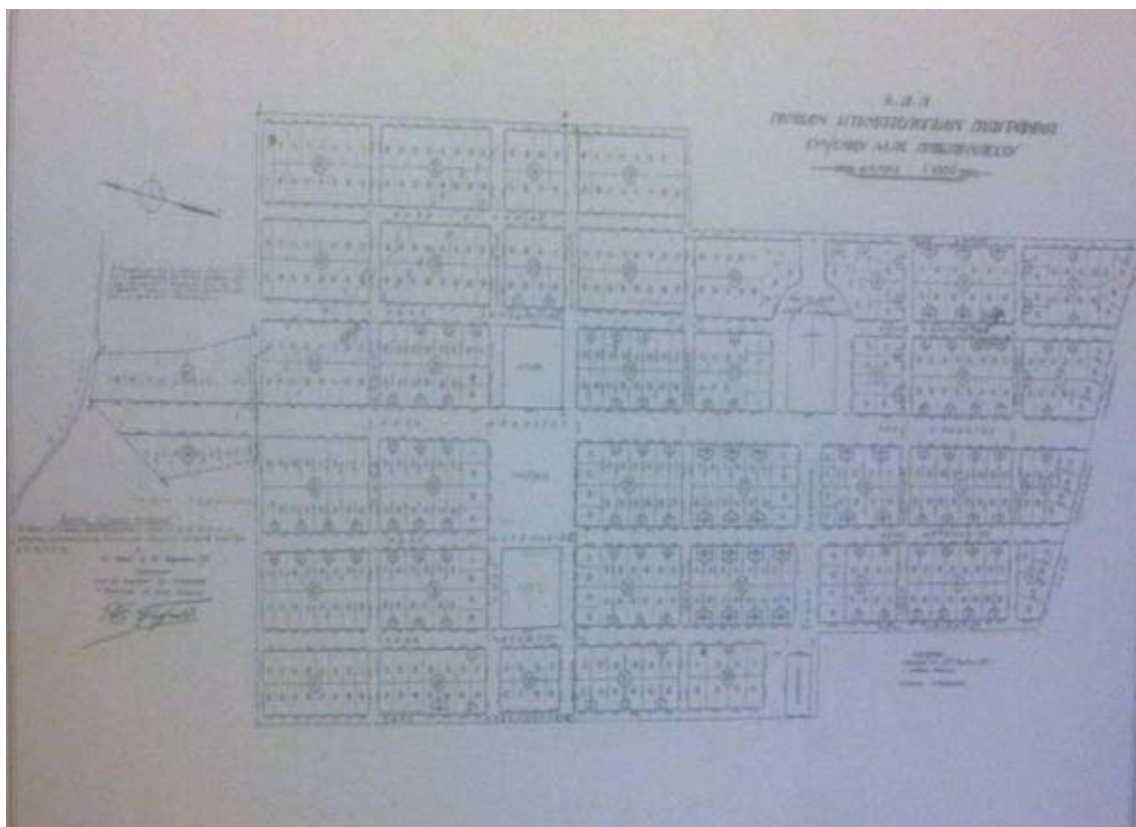
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Νέα Εφημερίς, φ.2530/28.10.23

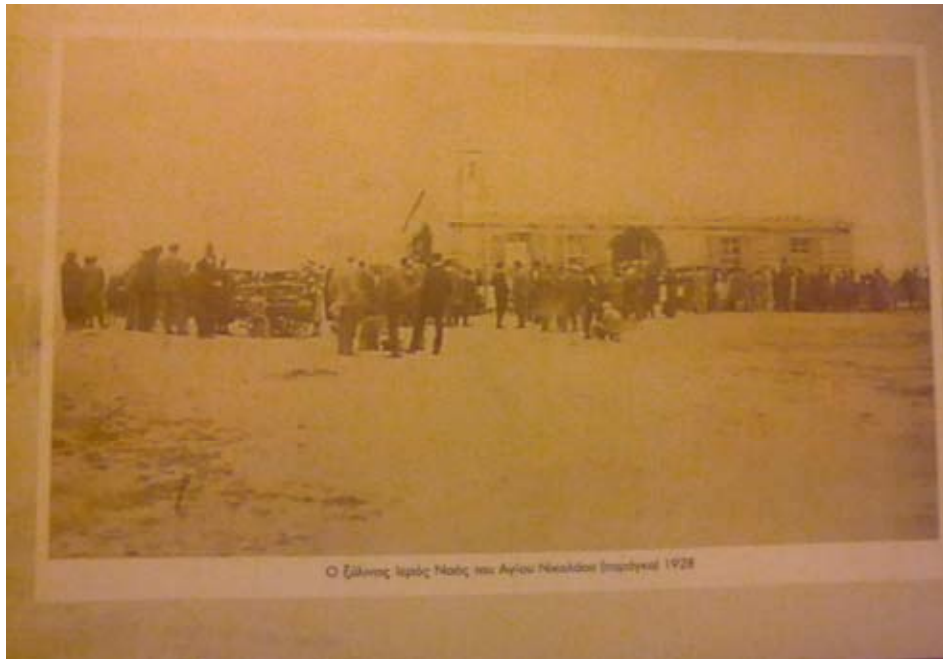

Νέα Εφημερίς, φ.2591/07.01.24

Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων- Απόσπασμα από το σχέδιο πόλης της Νέας Αλικαρνασσού το έτος 1931. (Πηγή: βιβλίο «*Αρχαία Αλικαρνασσός- Νέα Αλικαρνασσός, ταξίδι στο χρόνο και την ιστορία*»)

Ο ξύλινος ναός του Αγίου Νικολάου (παράγκα) 1928

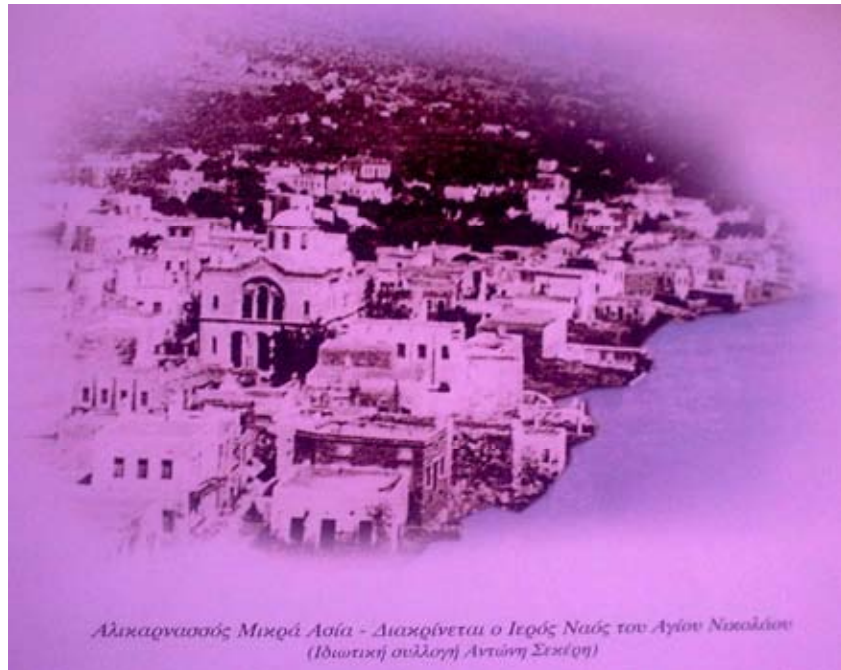
Η ομάδα του ΗΡΩΔΟΤΟΥ μπροστά από τον ανεγειρόμενο ιερό ναό του Αγίου Νικολάου 1952

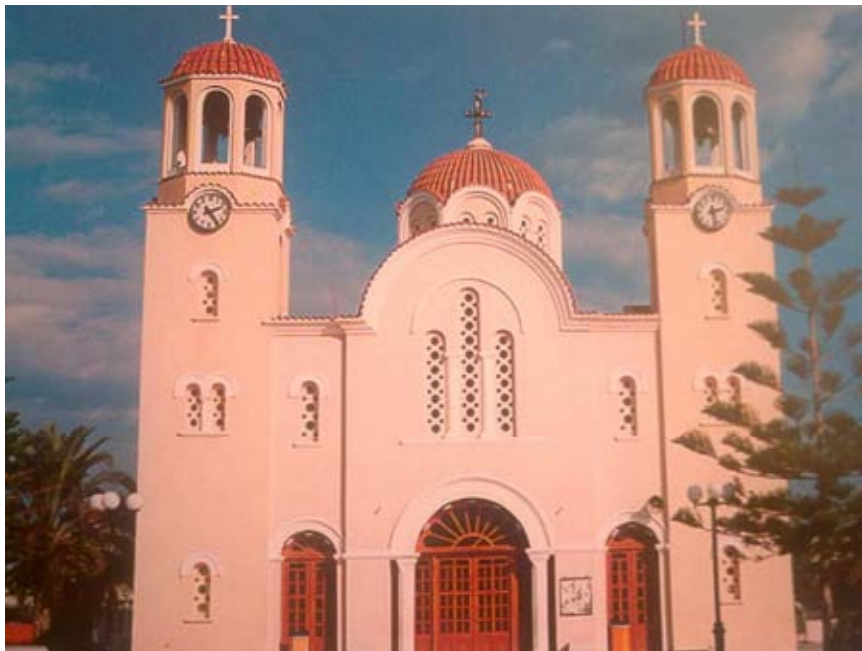
Έργα στην οδό Ηροδότου με κοινή εργασία Αλικαρνασέων στη δεκαετία 1960

Οι εικόνες του Αγίου Νικολάου και της Παναγίας Καμαριανής, οι οποίες μεταφέρθηκαν από τη Μικρά Ασία. Βρίσκονται στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου και στην εκκλησία της Παναγίας Καμαριανής της Νέας Αλικαρνασσοῦ αντίστοιχα.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στην Αλικαρνασσό της Μικράς Ασίας (Πηγή: βιβλίο «*Αρχαία Αλικαρνασός- Νέα Αλικαρνασός, ταξίδι στο χρόνο και την ιστορία*»)

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου όπως είναι σήμερα (Πηγή: βιβλίο «*Αρχαία Αλικαρνασός- Νέα Αλικαρνασός, ταξίδι στο χρόνο και την ιστορία*»)

«Η φυγή», 1993-1997

Γλυπτό του Εμμ. Τζομπανάκη που αναπαριστά το ξεριζωμό από τις χαμένες πατρίδες

Το κτίριο, στο οποίο στεγαζόταν ο σύλλογος από το 1993 έως το 2011

Το κτίριο, στο οποίο στεγάζεται ο σύλλογος από το 2011

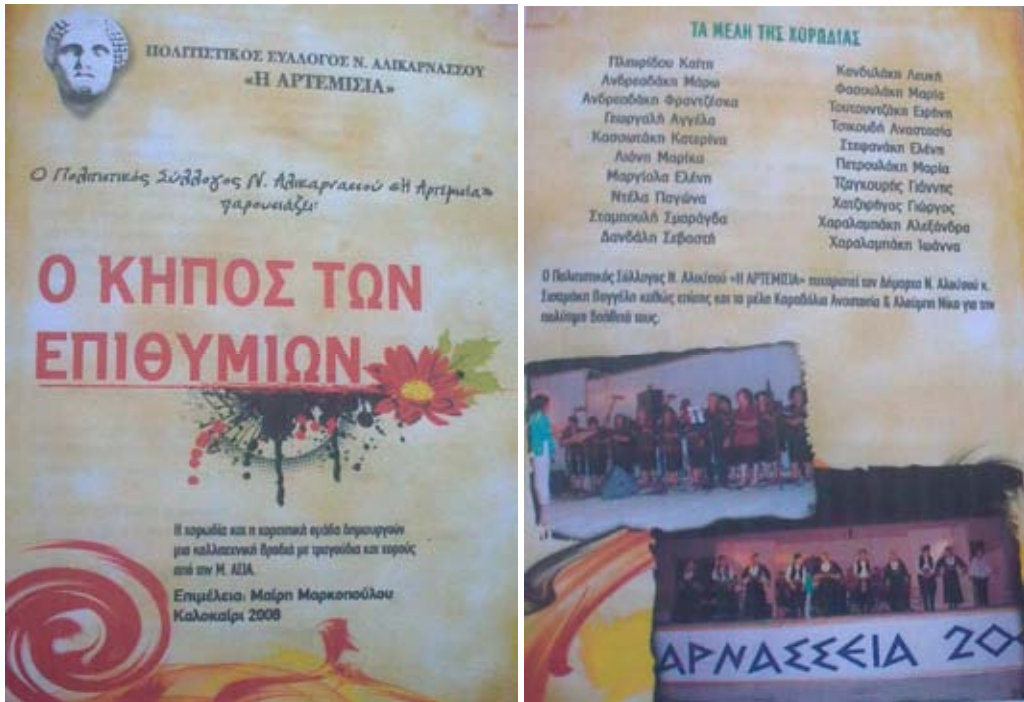
Μέρος από το εσωτερικό του συλλόγου, όπως είναι σήμερα

Η χορωδία κατά τη διάρκεια πρόβας

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΒΡΑΔΙΑΣ 2008-2010

ΠΡΩΤΗΣΙΜΩΣ ΕΚΘΑΒΩΣΙΣ - ΔΑΙΚΑΡΗΑΣΣΕΙΣ -
Καλοκαίρι 2010

**ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΒΡΑΔΙΑ
 ΠΑΡΑΔΟΥΝΑΙ ΚΑΙ ΛΑΒΕΙΝ**
 Ιστορία - Παράδοση - Τυπότητα

Κυριακή 18 Ιουλίου προσόλο Α' Δημοτικού Σχολείου 9.30π.μ.

ΟΡΧΗΕΤΡΑ
 Πάνο: Χαράλαμπος Ιωάννα
 Χαράλαμπος Αλεξάνδρα
 Κλέφρα Τρογούδ: Τριφυλιζέη Ρένα
 Τσιμπιλέκι: Φανουδάκης Νίκος
 Μπουζούκι Ουτ: Αθέρης Στέλιος
 Μπουζούκι, Φυσσαρμόνικα, Τρογούδ: Σταθός Θανάσης
 Ακόρντεόν: Μπαλαμούτσος Κώστας
 Κανονάκι: Παρί

ΧΟΡΩΔΙΑ

Δανάη Σελστή	Χαράλαμπος Ιωάννα
Παναγιωτοπούλου Μαρία	Χαράλαμπος Αλεξάνδρα
Πλευρώλου Καίτη	Μαίρα Ελευθερία
Κανδοδάκη Αικατε	Παίικη Μαρία
Καλαϊζάκη Μάρη	Τσικουδή Αναστασία
Μπαθούκη Ειρήνη	Γεωργιάδη Άγγελα
Σταματούλη Μάρω	Φασουλάκη Άννα
Λιστή Μαρίκα	Μακρόκη Χαρίκλεια
Ανδρεοδάκη Μάρω	Τσιφρ Κατερίνα
Ντελλο Παγώνα	Πατριούκη Μαρία
Μαργιώλα Ελένη	Κουγιουμτζίκου Ιωάννα
Ματρονικόλα Φωφό	Τριάντη Κων/να
Στεφανόκη Ελένη	Αναγνωστακή Σοφία
Κεφαλοπούλου Ευαγγελία	Σταματούλη Άγγελια
Τσιλακίδη Ειρήνη	Μεσσαρητική Αφροδίτη

Καλλιτεχνική Διεύθυνση: Χριστόδωρος Α. Ορτίστηρος
Μαίρα Μαρκουόπουλου

ΧΟΡΕΥΟΥΝ
 Μουρούλιδης Ευάρεστος - Ζοφείρης Παναγιώτης
 Νικολακόπουλος Ακυτέρης - Μπαλαλάης Ρένος
 Νερολοδάκη Αφροδίτη - Χριστοδούλου Μικαέλα
 Στέλιος Μπαλαμούτσος - Δρούλιου Ελιοδφίη
 Νικολακόπουλος Στέλιος - Μακρόκη Βαρβόρα

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ενότητα 1η:
 Τραγούδι Χαράλαμπος ...
 Μπαλαμούτσος Ιωάννα: Παναγιώτ. Γ., Χαράλαμπος, Στάκος: Μ. Ελευθερία, Χαρωμία
 Η γέννηση του λαού μας! Τα πράγματα, ο προθάλαμος, τα συνήθη της νύχτας και τα
 ερωτικά. Παλιές μονιμιόδες, γαϊδάκι καρός.
 Πάλο ήταν η προζενιτή: Χαρωμία
 Τραγουδάει και η κόρη μου: Χαρωμία
 Μπαλαμούτσος Ιωάννα: καρός: Χαρωμία Πολιτ. Γαλλόγυ « Η Αρτεμίσια »

Ενότητα 2η:
 Η Γραμμάτικη Παναγιωτα
 Παναγιώτ. ο κα Τσιφρ Αρτεμίσια

Ενότητα 3η:
 Η Αρτεμίσια Ελένη με Αλλοθρόσκους και Αλλοθρόσκους ονόμαους στη Γριμένη.
 Η Εξομολογία: Χαρωμία - φίλο τραγούδι η Αλεξάνδρα Χαράλαμπος
 Η Εγγλεζίνια: Χαρωμία - Καρός ουραός

Ενότητα 4η:
 Η μονιμιόδη στην Γριμένη έως το 1922.
 τραγούδι θεσμικά, αδικία, ερωτικά της εποχής.
 «Αίτην Των Αδελφών» Χαρωμία - καρός παρτός
 Σ' από καλλόγικη: Χαρωμία
 Που κα Παύλο, τραγούδι Ιταθόσκος Θανάσης, Καρός Απύλικος
 Κουγιουμτζίκου: Χαρωμία, τραγούδι Μάρω Ανδρεοδάκη, Καρός Κορσιουλάς
 Κουγιουμτζίκου: Χαρωμία
 Κουγιουμτζίκου: Χαρωμία, τραγούδι Μάρω Ανδρεοδάκη, Καρός Κορσιουλάς
 Κουγιουμτζίκου: Χαρωμία
 Κουγιουμτζίκου: Χαρωμία, τραγούδι Μάρω Ανδρεοδάκη, Καρός Κορσιουλάς
 Κουγιουμτζίκου: Χαρωμία
 Κουγιουμτζίκου: Χαρωμία, τραγούδι Μάρω Ανδρεοδάκη, Καρός Κορσιουλάς
 Κουγιουμτζίκου: Χαρωμία

Ενότητα 5η:
 Αφιέρωμα Μικρά Ασία: Μπουκά Αλ, Καλέφρα, Τσίλο Πυθαγόρας
 Μεσ του Βασίλειου τα στενά: τραγούδι Ιταθόσκος Θανάσης
 Οι κερμάνες της Αγιά Τριφύδης: τραγούδι Ιταθόσκος Θανάσης
 Δίο παλλοκάρια σ' ε' Αθόλι: τραγούδι Ιωάννα Χαράλαμπος
 Η Γριμένη: τραγούδι Ιταθόσκος Θανάσης
 Τι να θυμηθεί: τραγούδι Ιταθόσκος Θανάσης
 Μορφομυμίνος Βασίλειος: τραγούδι Αλεξάνδρα Χαράλαμπος

Ενότητα 6η:
 ... και Αρτεμίσια
 Οι χοροί και τα τραγούδια καλή κρατιών.
 Γριμένη μου το παραγούλο σου: τραγούδι Ιταθόσκος Θανάσης, Χαρωμία
 Πολίτικη Σοφίστικη: Χαρός
 Άντα Άντα μάρμαρα Γιαννακίδη: τραγούδι Ντελλο Παγώνα
 Κουγιουμτζίκου: Χαρωμία
 Τα άρμαρα Μουδονιά: τραγούδι Τριφυλιζέη Ρένα, Χαρωμία
 Τέε γιά Παναγιώτ: Χαρωμία - Χαρωμία

Μουσική: Μαίρα Μαρκουόπουλου
 Χοροδιδάσκων: Νίκος Κουγιουμτζίκου
 Κείμενα, επιμέλεια παράδοσης Α: Προζενιτήρος: Μαίρα Μαρκουόπουλου
 Παρουσίαση Προγράμματος: Χατζηγεωργίου-Μαρκουίτη Ευαγγελία

Τα άρμαρα την παράδοσης παρουσιάζει η παραγωγική ομάδα του
 Πολιτιστικού Γαλλόγυ "Η ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ"

Πρόγραμμα από την εκδήλωση με τίτλο: Καρτ ποστάλ από το παρελθόν 1930-1960 (λόγος της μαέστρου που επιμελείται τις μικρασιατικές βραδιές)

Σεπτέμβριος 2009: Συμμετοχή συλλόγου «Η Αρτεμισία» στις εκδηλώσεις προσκόπων Ηρακλείου

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ

ΟΝΟΜΑ	ΗΛΙΚΙΑ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΜΚΡΑΣΙΑΤΗΣ
1.κ. ΠΑΓΩΝΑ	60-65	Κομμώτρια	γ' γενιάς
2.κ. ΣΤΑΥΡΟΣ (πρόεδρος)	65-70	Συνταξιούχος (επιχειρηματίας)	β' γενιάς
3.κ. ΜΑΡΙΑ	35-40	Δασκάλα χορού (οικιακά)	γ' γενιάς
4. ΒΑΡΒΑΡΑ	15-20	Μαθήτρια	δ' γενιάς
5.κ. ΒΑΓΓΕΛΙΩ	45-50	Υπάλληλος	γ' γενιάς
6.κ. ΣΕΒΑΣΤΗ	70-75	Συνταξιούχος (επιχειρηματίας)	β' γενιάς
7.κ. ΝΙΚΟΜΑΧΗ	60-65	Συνταξιούχος (οικιακά)	β' γενιάς
8.κ. ΚΩΣΤΑΣ	80-85	Συνταξιούχος (υπάλληλος)	β' γενιάς